

3 1761 04940976 6

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by the
INSTITUTE FOR
CHRISTIAN STUDIES

INSTITUTE FOR CHRISTIAN STUDIES
DISCARD
TORONTO, ONTARIO, CANADA

BR
143
.H3
v. 25

GESCHIEDENIS

DER

KERKHERVORMING,

DOOR

IJSBRAND VAN HAMELSVELD,

VERVOLGD DOOR

A. IJ P E IJ.

*Doctor en Hoogleeraar der Godgeleerdheid
te Groningen.*

Z E S D E D E E L.

MET PLATEN.

*

TE HAARLEM BIJ
FRANÇOIS BOHN,
MDCCCXVI.

I N H O U D

VAN DE

KERKHERVORMING,

ZEVENDE BOEK.

Bevattende het zevende Tijdperk ; beginnende met de geschiedenis der kerke, na den vrede van Pafau voorgevallen, tot den aanvang der achttiende eeuw.

DERDE AFDEELING.

Gefchiedenis van de Hervormde Kerk, na den vrede van Pafau, tot den aanvang der achttiende eeuw.

EERSTE HOOFDSTUK.

Gefchiedenis van den staat der Hervormde Kerk. Bladz. 138.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Gefchiedenis van de Theologifche Studiën in de Hervormde Kerk. 92.

DERDE HOOFDSTUK.

Gefchiedenis van de geloofsleer in de Lutherfche Kerk. 196.

VIERDE HOOFDSTUK.

Gefchiedenis van de theologifche verschillen in de Hervormde kerke. 220.

VIER-

VIERDE AFDEELING.

Gefchiedenis van de bijzondere kerkgenootschappen der Protestantfche Disfenters, na den vrede van Pafau, tot den aanvang der achttiende eeuw.

E E R S T E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis van de Doopsgezinden enz. Bladz. 277.

T W E E D E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis van de Unitarifen , Socinianen , enz. 293.

D E R D E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis van de Remonfrantsch- Hervormden en Rhijnsburgers. 307.

V I E R D E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis van de Kwakers. 318.

V I J F D E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis van de bedorvene Myftieken. 324.

V I J F D E A F D E E L I N G.

Gefchiedenis van de Oosterfche of Griekfche kerk, na den vrede van Pafau, tot den aanvang der achttiende eeuw.

E E R S T E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis van de zoogenoemde regtzinnige Griekfche kerk. 346.

T W E E D E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis van de zoogenoemde onregtzinnige Griekfche kerk. 364.

GE-

GESCHIEDENIS

DER

KERKHERVORMING.

Z E V E N D E B O E K.

BEVATTENDE HET ZEVENDE TIJDPERK; BEGINNENDE MET DE GESCHIEDENISSEN DER KERKE, NA DEN VREDE VAN PASSAU VOORGEVALLEN, TOT DEN AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

DERDE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMDE KERK, NA DEN VREDE VAN PASSAU, TOT DEN AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van den staat der Hervormde Kerk.

De Hervormde kerk maakte in haren oorsprong na C. G. ééne en dezelfde maatschappij uit met de Luther. Jaar 1552. scke kerk. Alle de leden van deze ééne maatschap- tot 1700. pij hadden geen ander doel, dan naar dezelfde Inleiding. voorschriften, welke hun het onvervalschte Evangelie aan de hand gaf, God te dienen, in opregtheid des harten, en met gelijke gevoelens, gezuiverd van al het gene hun in het kerkgenootschap

HERV. VI.

A

der

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700.

der Roomschgezinden reeds zoo lang had tegenge-
staan. Ook terwijl zij nog met angst worstelden
tegen de magt van dat kerkgenootschap, dat, ver-
ontwaardigd over hunne ondernemingen, alles in het
werk stelde, om hun den uitgang uit de algemeene
maatschappij der Westersche Christenen te betwis-
ten, bleven zij onder elkanderen vrij dicht gesloten,
wel bevroedende, dat zonder ééndragt alle hunne
pogingen mislukken zouden. Algaande weg even-
wel, wanneer slechts de hoop op eenen goeden uit-
slag hen eenigen adem deed halen, werd de rust
voor hunne eigene onderlinge belangen gevaarlijk, al-
toos schadelijk. Zoodra waren zij telkens niet het
gevreesd bereik van hunnen geweldigen vijand ont-
vlugt, of er lieten zich onder hen luide kraakeelen
hooren over punten, waarin zij het met elkanderen
hadden moeten ééns zijn, en het zeker ééns zou-
den zijn geweest, hadde bij sommigen het misver-
stand aan het goede hart meer willen toegeven, en
bij anderen, de drift van het boze hart de uitspra-
ken van het gezond verstand niet door overschreeu-
wen verbluft. Maar ook telkens werden zij op
nieuw ontrust door hervatten wederstand van hunne
partij, die alle krachten inspande, om hen onder
de Pausfelijke hierarchij op de vernederendste wij-
ze andermaal te doen bukken. Die wisfeling van
hoop en vrees was derhalve het beste behoedmid-
del tegen eene volstrekte scheuring. Was het uitzigt
helder, dan ontstonden er kibbelarijen; was het
daarentegen beneveld, zoo herstelde zich dadelijk de
broederliefde, en door de ééndragt werd de magt ver-

verferkt. Dit duurde tot na den *Pasfaufchen* vrede, toen de zaak der Duitfche Proteftanten tegen de overmagt der Roomschgezinden volkomen beveiligd fcheen, en de eerften over de laaftten eene eindelijke overwinning behaald hadden. Maar het gene verftandigen hadden moeten duchten, gebeurde ook toen werkelijk. Men vond het nu zoo noodig niet meer, dat men steeds de handen in één hield geflagen. Vrijheid van denken en onderwijzen was de leus van de Proteftantsche gemeenfchap. Edele vrijheid, zonder welke die gemeenfchap niet beftaan konde, en door welke zij zich van het flaaffche juk van gewetensdwang had losgeworfeld! In den gemeenfchappelijken ftrijd tegen de Pausfelijke overheerfching was die vrijheid niet alleen binnen hare juifte grenzen gebleven, maar had zij ook ten voordeele van eene gezuiverde godsdienstleer in hare werking eenen betamelijken gang gehad. Dan na de overwinning der wederpartij overfchrijdde die vrijheid bij sommigen, gelijk wij reeds verhaald hebben (*), hare grenzen, en bij de overigen werden die grenzen niet alleen meer binnenwaarts gezet, maar ook zij zelve verloor in die engte hare waarde, hare kracht. Men betwiftte elkanderen het gebruik van dit edel gefchenk, door de Goddelijke goedheid aan den verftandigen mensch wijsfelijk verleend, om uit de diepten der rede en der openbaring het gene waar en regt is optedelfen. Het willekeurig gezag eener heerschzuchtige waanzinnigheid, die anderen in het

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700.

(*) D. XXIII; Herv. D. IV; 217-262.

na C. G. gene zij naar hun inzicht meenden te moeten denken; den breidel in den mond legde, nam deszelfs plaats in. Onverdraagzaamheid flak het hoofd op, met vreesfelijke blikken dreigende de hoogste ongenade aan allen, die in hunne gevoelens zich met de overigen niet verëenigen konden. Hiermede paarde zich natuurlijker wijze vijandschap, nijd en haat, waardoor alle hoop op broederlijke verëeniging allengs verminderde en ten laatste geheel verdween. In het jaar 1557 was het vuur van twist over deze en gene juist niet de belangrijkste geloofspunten, onder de hoofden der Protestanten, met hooggaande vlammen aan het branden geraakt. Het waren, herhaal ik, juist niet de belangrijkste punten, waarover men met zulk een' wrevel tegen elkanderen in het harnas optrad. En nochtans steeg de woede der strijdenden zoo boven alle palen der gezonde rede, dat, ware hunne tot nog toe bestaan hebbende gemeenschap, betrekkelijk den openbaren eeredienst, dien men aan God en den Verlosfer der menschen toebragt, toen niet in twee partijen gescheurd, er de ontzettendste tooneelen van bloedstorting zouden zijn opgericht, waarop de geheele Protestantfche kerk tot hare eeuwige schande zich in zichzelf reeds lang vernield hadde. Die scheuring was derhalve toen allernoodzakelijkst. Alzoo ontftonden er voort na het jaar 1560, in *Duitschland* twee Protestantfche kerkgemeenschappen, de Evangelisch-Lutherfche en de Evangelisch-Hervormde.

Uitgebreidheid der her-

Gelijk wij van den staat der eerste een historisch verslag hebben gegeven, zoo ook moeten wij hier het-

hetzelfde doen ten aanzien van de laatste. Daar de gevoelens, door de Evangelische hervormde kerk omhelsd, in *Zwitserland* uit den boezem der Roomschen het eerst waren opgekomen, hadden zij zich ook in de harten aldaar van den aanvang aan zoo diep gevestigd, dat alle twisten, in *Duitschland*, onder de Protestanten gerezen, op dezelve geene inbreuk maken konden. *Zwitserland*, voor zoo verre het Protestantsch was, bleef Evangelisch hervormd, en is het gebleven door alle tijden heen, zelfs tot heden toe. Uit *Zwitserland* gingen onder de Protestanten van *Frankrijk*, wegens de overeenstemming in taal en zeden, die zelfde gevoelens over; en geen *Lutheraan* werd er bijkans gevonden. Ook in *Grootbrittannië* waren de Protestanten Evangelisch hervormden. De *Protestanten*, in ons vaderland, waren, langen tijd, in tweestrijd, gesslingerd wordende door twijfeling, en niet wetende, bij welke partij zij zich voegen zouden. Uit *Saksen* was al vroeg het vruchtbaar zaad der hervorming van Gods leer en dienst overgewaaid, of, indien dit woord hier niet wel gebezigd mogt zijn? overgebracht. LUTHER was dus de man, die het verstand verlichtte, het hart verbeterde. Aan hem had men verpligting, onberekembare verpligting. Staande de verschillen, die in *Duitschland* van tijd tot tijd gevoerd werden over het gene waarin de Lutherfchen en Zwinglianen, en naderhand de Kalvijnisten, het niet eens konden worden, bleef men hier te lande gematigd. Men zag of hoorde die niet met koele bedaardheid aan. Uit dat twistvuur, in

na. C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

vormde
kerk in
Europa,
en hare
staat, in
het alge-
meen be-
schouwd.

na C. G. *Duitschland* hevig vlammente, mogten herwaarts voer-
 Jaar 1552 ken overstuiven; maar er werd geen brand door ge-
 tot 1700. slicht, naauwelijks waren zij ergens nedergefallen, of
 zij waren uitgedoofd. De leer van ZWINGLIUS maakte
 hier te lande weinig of geen' opgang. Eenige Kal-
 vijnisten, aanhangers van den uitmuntenden JAN KAL-
 VIJN, die tusfchen LUTHER en ZWINGLIUS in het midden
 ftond, ter verëeniging van beider gevoelens, betrek-
 kelijk het heilig Avondmaal, deden zich hier wel in-
 middels op; maar zij maakten geene bijzondere fekte
 uit; hun getal groeide van lieverlede fterk aan; maar
 zij hielden zich fchuil onder de min ftrengte *Lutheranen*,
 met welke zij zich trouwens in hunne belijdenis groo-
 tendeels konden verëenigen. Eerst na de jaren 1573 en
 1574 verklaarden zich alle de Protestanten voor *Evan-
 gelisch Hervormden*, zoo als zij zich noemden, in
 navolging der Franfche en Waalfche Protestanten,
 zoo dat er flechts weinige Lutheranen overbleven;
 gelijk wij voorheen breedvoeriger verhaald heb-
 ben (*). De geloofsbelijdenis, die WILLEM de eer-
 fte, in de hervormde kerk, gedurende zijne afwe-
 zigheid, had afgelegd, gaf, bij zijne terugkomst,
 aan de Nederlanderen het fterkfte voorbeeld, om,
 door eene algemeene omhelzing van denzelfden gods-
 dienst, de zaak te beflifen. Ook de ftatkundige
 betrekkingen der Nederlanders met die van *Engeland*
 deden niemand hieromtrent eenige bedenking maken.
 En eindelijk met de Waalfche, Franfche en Zwitferfche
 Hervormden hadden zij federt lang in de beste ge-
 meen-

(*) D. XXIV; Herv. V; bl. 141-143.

meenschap geftaan. In *Duitschland* daarentegen na C. G. maakten die Hervormden een zeer klein getal uit; Jaar 1552. tot 1700. en dit nam zelfs aanmerkelijk af, na dat, de Protestanten in twee partijen gefcheurd zijnde, alle hoop op eene herëeniging geheel verdween. Zie hier dus den ftaat der hervormde kerk in het algemeen befchouwd. Wij gaan over tot een berigt van deszelfs bijzonderheden.

Het hoofdpunt der openlijke belijdenis, waarin alle deze Hervormden zich van de Lutherfchen onderscheidden, was steeds de leer van het heilig Avondmaal. Hoe verfchillend de denkwijze omtrent deze leer bij beide deze partijen van den beginne geweest is, hebben wij een en andermaal in de reeds geboekte gefchiedenis gezien; en zoo verfchillend bleef zij steeds door het geheele tijdperk heen, dat nu onze aandacht tot zich trekt. Omtrent dit ééne waren alle de Hervormden tegen de Lutherfchen éénsgevoelend. Dan voor het overige dachten allen onder elkanderen, aangaande eenige bijzondere leerftukken, niet gelijk. In *Zwitferland*, in *Frankrijk* en in de *Nederlanden* waren de Hervormden, bij voorbeeld ten aanzien van de leer der voorbefchikking en voldoening, vrij éénftemmig in hunne gevoelens. Hunne symbolifche kerkfchriften waren, wat de vorm betreft, wel verfchillend, maar de ftof en inhoud was dezelfde. Doch ten aanzien van de gemelde punten verwijderden zich, in de zeven vereenigde *Nederlanden*, kort na den aanvang der zeventiende eeuw, eenige Hervormden, die de bijzondere gevoelens volgden van JACOBUS ARMINIUS,

Berigt
nopens
het gene
waarin de
Hervormden
vootnamelijk
van de Lutherfchen,
en waarin zij onderling van elkanderen onderscheiden zijn.

na C. G. Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leijden*, bekend onder den naam van Remonstranten, die, daar zij sedert dien tijd een afzonderlijk kerkgenootschap hebben uitgemaakt, ook vervolgens onze bijzondere oplettendheid tot zich zullen trekken. In *Groot-brittannië* verschillen, in hunne geloofsbegrippen, betrekkelijk de genoemde leestukken, van de eerstgemelde Hervormden weinig of niet de zoogenoemde Puriteinen, daar integendeel in *Engeland* de Episkopalen er vrij wat van verschillen, die hierin meer op de zijde zijn van de Remonstranten. Ook deze Episkopalen wijken van alle de overige Hervormden af in hunne geheel bijzondere meening aangaande het regt der Episkopale of Bischoppelijke kerkregering, welke meening door hen zoo verre wordt gedreven, dat zij alle inwijding tot het leeraarsambt, die door geenen Bischof geschied is, voor niet geldend verklaren. Zij hebben dus hunne Bischoppen en Aartsbischoppen, aan welke alle de overige Geestelijken ondergeschikt zijn.

Berigt van
den staat
der Hervormde
kerk in
Zwitserland.

Zwitserland was de wieg en bakermat, indien men zoo spreken moge, van de gansche hervormde kerk. Aldaar werd het Evangelie het eerst regt zuiver gepredikt door ULRIK ZWINGLIUS, die in vele punten anders dacht, dan de met hem gelijktijdig ter bevordering van hetzelfde doel werkende MARTEN LUTHER in *Saksen*. De twist, tuschen beide deze groote mannen daar over ontstaan, duurde tot den dood van den eersten, die ten jare 1531 sneuvelde in eenen veldslag, werwaarts zijne kerkelijke bediening hem, als leeraar zijns volks, geroepen had.

had. Intusfchen had evenwel ZWINGLIUS meer on-
 belemmerd kunnen hervormen, dan LUTHER, om
 dat hij van eerften aan de Overheid op zijne zijde
 had. Alzoo had hij het groote werk der kerkverbete-
 ring in *Zurig* reeds ten jare 1523 volmaakt tot stand
 gebragt, terwijl hij verscheidene wakkere medearbei-
 ders had, die in alles zijne voetstappen volgden. In
Bazel had hij WOLFGANG FABRICIUS CAPITO en JO-
 HANNES OECOLAMPADIUS, te *Bern* BERTHOLD HAL-
 LER, en te *Schafhuizen* en *St. Gallen* SEBASTIAAN
 HOFMEISTER. Aan de drie eerften gelukte het,
 hunnen arbeid ook een volkomen beflag te geven
 ten jare 1528, en aan den laaftten gelukte dit in
 het volgende jaar 1529. De eigenlijke werkkring
 van ZWINGLIUS en zijne medearbeiders was beperkt
 binnen de grenzen van *Zwitferland*, waar de ge-
 melde Kantons, die de grootfte helft des volks aldaar
 uitmaakten, de heilzame vruchten van derzelve ijver
 voor waarheid en godsvrucht mogten ingaderen. Het
 Christen volk in de overige Kantons bleef onher-
 vormd en Roomschkatholiek. Ook dat is het nog
 heden (*).

Vijf jaren na den dood van ZWINGLIUS trad in
 het vrijheidlievende *Geneve* een tweede Stichter der
 Hervormde Kerk op, die alles in zich verëenigde
 om aan dezelve eene volkomene vastheid te geven.
 Deze Hervormer was JOHAN KALVIJN, ook reeds
 uit de geschiedenis der algemeene Kerkhervorming

ONS

(*) Vergelijk ROOS *Christliche Kirchengeschichte*; II.
 bl 761.

na C. G. ons genoegzaam bekend. In den aanvang vond hij wel Jaar 1552. zulken tegenstand, dat hij zijnen arbeid staken moest, tot 1700. maar van het jaar 1541 werd zijn invloed te *Geneve* zoo op den staat als op de kerk onbepaald en onbegrensd. *Geneve* werd de verzamelaarsplaats van Italiaansche en Fransche Protestanten, die hun vaderland vlugtende verlaten hadden. In de vrije Republiek van *Geneve* waren zij tegen alle vervolging beveiligd, en hadden het genoegen de reine lesfen eener hemelsche wijsheid uit den mond te ontvangen van eenen man, die, wegens eene uitgebreide geleerdheid, en eene door oude en nieuwe letterkunde fijn geslepen scherpte van geest, onder alle Hervormers niet alleen in *Zwitserland*, maar ook in *Saksen*, nergens zijne weêrgade had (*). Op zijn' raad werd er ten jare 1558 eene Akademie gesticht te *Geneve*, dat hier door werd, het gene *Wittenberg* was, de vruchtbaarste kweekhof voor Hervormers van geheele Christen volken. Zij was de eerste hervormde Akademie, en bleef ook de eenige tot het jaar 1576, toen te *Leijden* de tweede werd opgerigt. Van deze Hoogeschool werd door de kweekelingen van KALVIJN, die tot het jaar 1564, en naderhand door die van THEODORUS BEZA, een' man, geheel naar deszelfs grondbeginselen gevormd, die er tot het jaar 1604 onderwees, de leer der hervormde kerk door geheel *Europa* meer en meer verbreid. Zij drong die der Lutherfche kerk in vele landen ter zij-

(*) Zie SPITTLERS *Grundrisf der geschichte der christlichen kirche*; bl. 396.

zijde, geheel ter zijde. Alleen in *Duitschland*, na C. G. waar LUTHERS gedachtenis te zeer geëerbiedigd jaar 1552. werd door zijne landgenooten, ging dit bezwaarlij- tot 1700. ker, en bleek het ten laatste, dat zulks geheel niet konde geschieden. Het gene aan de verbreiding van KALVIJNS godsdienstgevoelens zulken voorspoed alerwege, behalve in *Duitschland*, bezorgde, was, dat hij, ten aanzien van de avondmaalsleer, naar het oordeel van onpartijdigen, juist het middenpunt van verëeniging getroffen had tusfchen de Lutherfche en Zwingliaanfche partij. Hier kwamen de broederverfchillen bij, welke de Lutherfchen, in *Duitschland*, onder elkanderen, met zulk eene hevigheid, voerden, en die tot zulk eene hoogte klommen, dat het grootfte deel zich niet ontzag, LUTHERS besten vriend, den zoo geleerden als zachthartigen MELANCHTHON, te lasteren en te verketteren. Deze verfchillen mishaagden in andere landen zeer, en bragten dus niet weinig toe ter uitzetting van het kerkgenootfchap der Hervormden. Zij bevestigden altoos hetzelfde alerkrachtigst in *Zwitferland*, waar het na den dood van BEZA nu niet wankelen immer konde.

KALVIJN EN BEZA, beide van afkomst Franfchen, In Frank- hadden op de Hervormden in *Frankrijk* den groot- rijk. ften invloed; alle derzelve leeraars waren hunne difcipelen. Veel ook hadden zij door hunne vermogende achtbaarheid bewerkt ter vestiging van de hervormde kerk in dat rijk, die eindelijk ten jare 1598, onder HENDRIK den vierden, de strengfte fteunfelen fcheen gekregen te hebben in het toen uitgevaardigde, zoo genoemde, *Edikt van Nantes*. Dan de

na C. G. de vrijheid, aan de Hervormden hier door verleend,
 Jaar 1552. ftak nu den Roomschkatholieken te zeer in het oog.
 tot 1700.

Na eene sterke, doch vruchteloze, tegenworfteling van dezen was zij hun bewilligd geworden. Het kon dus niet misfen, of hier uit moest eene bron ontfpringen van nieuwe onlusten, die wel niet dadelijk hare fchadelijke wateren overäl deed heenftromen, maar toch langzamerhand, vooräl na den dood van den gemelden Monarch, haren verderfelijken invloed in het hervormde kerkgenootfchap, dat tegen de ongelijk veel fterker partij der Roomschgezinden niet beftand was, allenthalve deed ondervinden. Onder HENDRIK den vierden bloeide het rijk, omdat de gevoelens en beginfelen, waarmede hij bezielde was, in het houden van de teugels zijner regering, regt en billijk waren. Maar zijn treurig einde was ook het einde van veel geluk. Een krankzinnige dweeper, die den vorst ten jare 1610 om het leven bragt, opende met zijne bebloede handen de ijzeren deur eener helſche partijzucht der Roomſchen tegen de Hervormden, die voor hen bukken, en eindelijk ook voor hen vlugten moesten. Onder de voogdfchaf van 's Konings zoon LODEWIJK, den dertien- den, toen zijne moeder MARIA DE MEDICIS het rijk beftuurde, zagen zich de Hervormden mede weldra beroofd van hunnen voornaamften handhaver, den Hertog SULLY, die zoo wel de vriend van hen als van zijnen jammerlijk vermoorden vorst steeds was geweest. Geheel zijnen invloed verloor hij aan het hof; hij zocht wel dezelfs vertrouwen weder te herftellen; maar vruchteloos; hij was bij hetzelfde

gehaat. Ter bereiking van dit zijn oogmerk had hij den Hervormden geraden, zich voor den troon der Regentes te vlijen met ootmoedige overgave van hunne belangen aan hare moederlijke zorg voor het welzijn der onderdanen, en haar openhartiglijk de verzekeringen te betuigen, welke zij koesterden van hare billijkheid, betrekkelijk de algemeene godsdienstbelangen van haar volk. Hadden de Hervormden dezen raad gevolgd, mogelijk had wel dezelve eene goede uitwerking gehad; maar ook mogelijk had dezelve in de onlusten over hunne zaak geweest het gene de olie is in vuur en brand. Het laatste vreesden de Hervormden, die uit dezen hoofde eene verdenking opvatteden tegen SULLY, als wilde hij, met opöffering van hunne belangen, voor zich zelve de gunst van het hof daardoor weder verwerven. In die verdenking werden zij gesteekt door de uitgelekte loosheden van sommige grooten, die tot hun kerkgenootschap behoorden, maar die of zich hunne zaak geheel niet meer aantrokken, of geheel van hen afvielen. Onder de eersten twijfelden zij niet, of moest bijzonderlijk genoemd worden de Hertog en Maarfchalk DE BOUILLON; en onder de anderen liet zich dadelijk zien de Hertog VAN LESDIGUIERES, de grootste Generaal zijnes tijds, maar een man zonder karakter, die het opperbevel over de gansche Fransche krijgsmagt kocht voor zijne Protestantfche Geloofsbelijdenis, overgaande tot de Roomsche kerk. Het bleek trouwens, dat de Regentes geen ander doel had, dan om de voornaamste Hervormden, door giften en gaven, zich aan

haar

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G haar hof en zoo mede aan de Roomfche kerk te ver-
 Jaar 1552 binden. Waren dezen eenmaal toch der Hervormde
 tot 170. kerk ontvallen, zoo waren hare grondzuilen geval-
 len; en het geheele gebouw zoude moeten volgen. Eenige braven evenwel, die haar ondersteunden, waren onomkoopbaar, hoe veel gelds en goeds de Koningin ook uitloofde; als daar waren de Hertog VAN ROHAN, PHILIP VAN MORNAY, Heer VAN DUPLESSIS-MARLAY, die een vriend van HENDRIK den vierden was geweest, en bij zijne geloofsgenooten in zulken aanzien stond, dat men hem den Paus der *Huegenoten* noemde. Deze laatste hield er zich van overtuigd, dat de Hervormden niet beter doen konden, dan zich gedwee te houden, en aan den grooten bestuurder der kerk den gang hunner zaken aan te bevelen. Hij, die alles in zijne hand heeft, zoude voor hen en hunne belangen zorgen. Rust ware het beste middel, waar door zij alles, wat hun tegenstond, afweren konden. De Hertog VAN ROHAN liet zich van den Prins VAN CONDÉ, die in zijn hart de Hervormden haatte, maar hen in zijne bescherming nam, om zich tegen het koninklijk huis, dat hij belaagde, te sterker te maken, verschalken, om voor hem de wapenen op te vatten. VAN MORNAY, verstandiger, dan alle de Hervormden zamengenomen, voorfpelde hun uit dezen aanflag, hoe zij ook uitviel, de droevigste gevolgen. Deze voorspelling werd vervuld. Wel werd de burgeroorlog ten jare 1616 dra door een getroffen vergelijk geëindigd, maar de Hervormden werden ten hove aangezien voor allergevaarlijkste stokebranden, die door vuur

en zwaard hunne zaak zochten door te drijven ten na C. G. nadeele der kroon. De verontwaardiging des Ko- Jaar 1552. tot 1700. nings, hier uit tegen hen gerezen, was mede de oorzaak, dat de, tot het Koningrijk *Navarre* behoorende, provincie *Bearn*, waar de hervormde godsdienst schier algemeen beleden werd, toen het in het jaar 1617 met *Frankrijk* vereenigd was geworden, door de wapenen werd gedwongen tot het omhelzen van den Roomschen Godsdienst. De Hervormden in *Frankrijk* trokken gewapender hand daar tegen op. Alzoo ontstond er ten jare 1621 een godsdienstoorlog, onder den Generaal ROHAN aan de zijde der Hervormden. VAN MORNAIJ had getracht hen tot bedaren te brengen; maar het was hem onmogelijk geweest. Met wisseling van geluk en ongeluk vochten de Hervormden als leeuwen. En de uitslag was voor hen niet onvoorspoedig. Hunne partij werd ten jare 1522 voor *Montpellier* bewogen eenen vrede met hen te sluiten, waar bij eene nieuwe bevestiging van het Edikt van *Nantes* ten grondslage gelegd werd, en waarvan de herstelling eener volkomen vrije godsdienstoefening in onderscheidene oorden des rijks het gevolg was.

Al haast evenwel bleek het, dat het hof van *Frankrijk* zich genegen had getoond tot het maken van vrede, om zijne krachten andermaal te verëenigen ter snuiking van der Hervormden magt. ROCHELLE, de hoofdsterke van deze partij, werd ten jare 1624 door een' vijandelijken aanval bedreigd; maar de Hertog VAN SOUBISE, de broeder van ROHAN, verijdelde de, daartoe door den Kardinaal RICHEL-

na C. G. CHELIEU genomene, maatregelen. Deze doorschraan-
 Jaar 1552. dere staatsman, die aan het roer des rijks stond,
 tot 1700. vond het trouwens ook ten dien tijde geraden, ge-
 noegen te geven aan den Koning van *Grootbrittan-
 nië*, KAREL den eersten, die door zijnen gezant aan
 het Fransche hof de zaak der Hervormden zich ern-
 stiglijk aantrok. Het vredesvergelijk des jaars 1512
 werd dus ten jare 1526 vernieuwd, maar was van
 korten duur. Andermaal rezen er hevige klagten
 over het schenden des verdrags; en indedaad niet
 zonder reden; de Hervormden werden op vele plaat-
 sen onderdrukt. *Engelands* afgezant, BUKINGHAM,
 kondigde, in naam des Konings, *Frankrijk* den oor-
 log aan, die ook gevoerd, maar ongelukkiglijk ge-
 voerd werd, zoo dat de Hervormden er schier alle
 hunne vrijheid bij verloren. BUKINGHAM was de
 bewerker geweest van dezen oorlog, maar eene an-
 dere partij in *Engeland* had de daartoe in werking
 gebragte veërkracht door staatslist en sektezucht der-
 wijze weten te verlammen, dat er ten jare 1629 een
 vredeverbond werd getroffen, waarbij den Hervorm-
 den slechts bij 's Konings genade vrijheid vergund
 werd hunnen godsdienst te oefenen, en zij even
 daardoor al ras geheel ten doele stonden zoo van
 den brandenden geloofsijver hunner katholieke me-
 deburgers, als van de willekeurige gezindheden
 der listige hovelingen, wier belangen naar de ge-
 steldheid der zaken van het rijk telkens gewijzigd
 werden.

RICHELIEU, schoon pronkende met den kardi-
 naalshoed, dien hem de heilige Vader te *Rome* had

op

op het hoofd gezet, volgde nogtans deszelfs algemeene grondbeginselen niet, naar welke de Hervormden, als ketters, moesten worden uitgeroeid. Hij was daarvan zoo afkeerig, dat hij veelëer alle zijne pogingen in het werk stelde, om hen, op eene zachte wijze, zonder eenigen gewetensdwang, tot den schoot der Roomsche kerk terug te brengen. Staatkunde had bij hem, als Roomschegezinden, boven godsdienstijver verre de overhand. Moesten zijne pogingen mislukken, gelijk zij, bijzonder in het werk gesteld door zijnen vriend Pater JOSEF, dien hij in staatsbetrekkingen dikwerf gebruikte, werkelijk mislukten, de Hervormden nogtans wilde hij niet vervolgen; indien zij maar niet te magtig werden, waren zij hem niet in den weg. Diensvolgens genoten de Hervormden tot 's Kardinaals overlijden, dat ten jare 1643, kort na den dood van LODEWIJK den dertienden, voorviel, nog al tamelijke voorregten van godsdienstvrijheid, overëenkomstig het Edikt van *Nantes*. Zij hadden hunne Akademiën te *Saumur* en te *Sedan*; ook eene menigte kerken, waar onder die van *Charenton*, in de nabijheid van *Parijs*, bestemd voor de gemeente van die hoofdstad, bijzonder uitmunten. Zij hielden ook hunne provinciale Synoden. Eindelijk ontbrak het hun niet aan geleerde Theologanten en bekwame Predikanten, van welke velen nog bij de nakomelingschap met grooten roem bekend zijn (*).

Wer-

(*) Verg. SCHRÖCKHS *Christl. Kirchengesch. seit der Reformation*; V. d. bl. 21, 22.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700

Werkelijk bloeide de Franfche hervormde kerk, in het midden van de zeventiende eeuw. Het voetfpoor van RICHELIEU werd gedrukt door den Kardihaal MAZARIN, die gedurende de minderjarigheid van LODEWIJK den veertienden, ten hove het hoogfte gezag in handen had. Dezen verdraagzamen ftaatsman hadden de Hervormden al het goede, waar over zij zich mogten verblijden, te danken. Van het gene zij in een rijk, waar de vorst en het volk den Roomschen godsdienst beleed, begeeren mogten, werd hun fchier niets geweigerd, en het gene zij volgens het Edikt van *Nantes*, als het ware, te eifchen hadden, niet onthouden. Na dat LODEWIJK de veertiende zelf het koninklijk bewind had in handen genomen, hadden ook nog terftond de Hervormden zoo zeer geene redenen van klagen. Hunne zaken gingen onbelemmerd voort; en zij gedroegen zich als ftille onderdanen, die te vrede waren met het gene men hun niet ontnemen wilde, en ook, in hunne godsdienstige betrekkingen, niets meer verlangden. LODEWIJK de veertiende fchijnt er uit zich zelve nooit aan gedacht te hebben, om der Hervormden voorregten te befnoeijen. Maar hij was omgeven van listige ftaatsdienaren, van loze biechtvaders; dezen bragten hem zulks in zijn hoofd, vooräl na dat hij ten jare 1669 aan zijn hof eene verandering in de levenswijze gemaakt had, die nu meer ingetogen was, en blijken droeg van eene meer godsdienstige gezindheid, gewijzigd naar de bijgelooovige begrippen der Roomsche kerk. Deze, waar zij in hare oude kracht ftaat, weet men, kan geene ket-

ketters dulden; zij moeten tot de moederkerk terug worden gedwongen; en bieden zij wederstand, vervolgd, verdeld worden. Zoo sprak men nu ook ten hove over de zaak met den Koning, die daar aan zijn oor wilde leenen. Het eerste moest dus eerst beproefd worden. Men beraamde een geheim plan, volgens hetwelk men vijftig hervormde Predikanten in het stille zoude zoeken over te halen tot den Roomfchen godsdienst. Had men die gewonnen, dan wilde men eene kerkvergadering beleggen van honderd Geestelijken, van welke de helft zoude bestaan uit zulke verborgen Roomfche hervormden, en de helft uit openbare Roomschkatholieken. Dezen zouden in die vergadering het kwanswijze ééns trachten te worden over de punten van verschil, de laatften zouden de eerften overtuigen van misbegrip, en dezen, genen bijvallende, zich vereenigen met de Roomfche kerk. Dit tot stand gebragt zijnde, dacht men, dat de gansche menigte der Hervormden van zelve afvallen, en het Edikt van *Nantes*, als nutteloos, dan met allen glans vernietigd of opgeheven zoude kunnen worden. Welk een fijn gesponnen ontwerp! Wat weet de listige schalkheid bij eenen onverdraagzamen godsdienstijver niet uit te vinden? Alleen kwam het aan op de uitvoering, die elk weldenkende, brave, Christen voor onmogelijk zoude houden. En nochtans! er waren in de daad eenige ligtzinnige, onwaardige, hervormde Predikanten, die tot schande van huune gedachtenis, hun geloof voor geld veil hadden. Anderen weder lieten zich door schoonfchijnende redenen, als ware

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. het verschil in de gronden van den godsdienst
 Jaar 155°. slechts van luttel belangs, overhalen tot het beproe-
 tot 1700. ven van eenen maatregel, die hun voorkwam voor
 de belangen van de ééne algemeene christelijke kerk
 allerheilzaamst te zijn. Met één woord het geheime
 doel sctieen den vrienden der verëeniging van beide
 zijden volkomen bereikbaar. Alles, wat in den weg
 had gestaan, kwam hun voor opgeruimd te zijn.
 Daartoe had dan ook inzonderheid de beroemde
 BOSSUET zijne *verklaring van de leer der Katholie-
 ke kerk*, die bekend is, uitgegeven. En toch werd,
 hoe geheim ook alles gehouden was, de toeleg ont-
 dekt. De hervormde Geestelijkheid kwam ten jare
 1673 te Charenton op eene Synode zamen, en smeeft
 éénsflags alle de genomene maatregelen in duigen.

Maar! wat kan het geld niet doen onder een ligt-
 zinnig volk? Wat kan het geld niet doen onder een
 volk, dat geene beginselen heeft? Ik spreke hier niet
 van enkel filosofisch zedelijke beginselen, waarin
 de zwakke rede, aan zich zelve overgelaten, dikwerf
 dan op deze, dan op gene gedachte of redenering
 hinkt, maar ik spreke van christelijk godsdienstige
 beginselen, die in eene vaste overtuiging des harten
 hunne grondvesten behooren te hebben, zullen zij
 deugen; van beginselen, die in het hart een' onwrikba-
 ren wortel moeten hebben, gestevigd door het geloof
 aan het gene God in het Evangelie, door zijnen
 Zoon, ons voorschrijft, en zelf zegt. Waar
 die beginselen zijn, daar kan geen geld, daar kan
 geen blinkend schuim van aardsch slijk die wegwer-
 ken. Hoe toch kan immer zulk een, op zich zelf
 nie

nietig , en in verband met aardſche betrekkingen na C. G.
 ſtaêg wiſfelbaar ding , gewogen tegen het gene eeu- Jaar 1552.
 wige waarde heeft , hoe kan zulk een op zijn beſt tot 1700.
 slechts tijdelijk goed den ſlagboom ſchuiven voor de
 oneindige kracht der deugd , voor het einleeloos ver-
 mogen van den godsdienst ? Dat is niet mogelijk .
 Geene kracht van aardſche zinnelijkheid is beſtand
 tegen hemelſche almagt . Zij derhalve , die zich , elk
 voor honderd franks , lieten bekoopen , om van
 openbare Hervormden openbare Roomschkatholieken
 te worden , gelijk er velen zoo waren , toonden ,
 dat zij ligtziunige Franſchen waren , dat hun hart
 den godsdienst nooit regt welkom had geheeten , en
 dat het heldere licht van het reine Evangelie voor
 hunne oogen nog was beneveld door den damp van
 onverſchilligheid , van gewetenloosheid , van onkun-
 de en gevoelloosheid ! Men beroemde zich , ja ! met
 zesduizend franks achthonderd kettters bekeerd te heb-
 ben . Welk eene losheid van beginſelen ! welk eene af-
 zigtige beeldtenis van den , midden onder de ſtralen des
 lichts ſtaande , maar zijne oogen ſluitenden , menſch ,
 in zijne belangrijke betrekking tot God ! Wie kon het
 denken , dat *Europa* , bij den afloop der zestiende eeuw ,
 nog in zijnen boezem een volk koesterde , van het-
 welk de meest opgeklaarden , de beſten , gelijk men
 hen , als hervormde Chriſtenen , daar voor houden
 moest , met den geopenbaarden godsdienst ſpeelden ,
 als kinderen ſpelen met nietswaardig klatergoud ?
 Ja , of zulke menſchen waren onnozele kinderen in
 verſtand , of zedeloze ſielten van hart . In anderen
 mogten zij den godsdienst eerbiedigen , als eene bron

na C. G. van algemeene gelukzaligheid, waaruit zij zelve, bij
 Jaari 1552 wege van weêrslag ook, eenig tijdelijk heil meenden te
 tot 1700. scheppen; maar van eigen gemoedelijken godsdienst,
 als, eenen naar hunne denkbeelden, ondraagbaren last, waar onder de vrije draf hunner loszinnigheid te zeer beklemd werd, toonden zij ten uiterste afkeerig te zijn. Die ongelukkige, die afvallige, die zedeloze Hervormden zijn het geweest, welke aan de gansche Protestantische kerk in *Frankrijk* den val be-rokkend hebben. De Koning werd in den waan ge-bragt, dat hij door eene ligte verdrukking de gan-sche kerk dezer andersgezinde Christenen nu spoedig aan het wankelen zoude brengen. Hij zag toch, hoe onstandvastig van godsdienstbeginselen zij wa-ren. Er werden ten hove bevelen uitgevaardigd, om hen slechts te benaauwen. Niet allen evenwel, aan welke dat werd aanbevolen, gingen hierin met zulk eene gematigdheid te werk, als wel voorêerst ten minste nog het doel des Konings was. De gou-verneurs der provinciën handelden, elk overëenkom-ftig zijnen eigen, bijzonderen, of gematigden, of war-men, of heeten, godsdienstijver, voor het katho-licisme. Hier was dus de vervolging sterker, dan gins; hier bleef het slechts bij het willekeurig ver-minderen van de kerken der Hervormden, en bij het beperken van hunne scholen; gins weder werd hun het gezamenlijk uitoefenen van hunnen gods-dienst gewapenderhand betwist, en hun leven met moord bedreigd. De gemeenten sloven uit elkände-ren als geheele kudden van weerlooze schapen, door wolven gejaagd en nagezet. Hare herders en leer-aars

zaars werden gegrepen, gebonden, en ter dood ge-
bragt.

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

Nog was de nood niet op het hoogst. Het gene tegen de Hervormden met zulk eene woede werd in het werk gesteld, wist men voor den Koning te verbergen, aan wien de ongelukkigen zelve niet konden of durfden klagen. Dan ten jare 1681 wist LOUVOIS, een staatsdienaar, die alles vermogt, den Koning te overreden, om, bij gelegenheid dat er eenig krijgsvolk moest gezonden worden naar *Poitou*, bevel te geven, dat de Hervormden met eene dubbelde inkwartiering zouden bezwaard worden. Dit was de oorsprong van die geweldige dwangmiddelen, welke ter bekeering van de Hervormden werden in het werk gesteld. Ontelbaren werden door deze zoogenoemde *Dragonnaden* (*) overgebogen tot het omhelzen van den Roomschen godsdienst; maar de meesten bleven volstandig in het geloof, dat zij eenmaal omhelsd hadden. Dezen moesten de verschrikkelijkste folteringen uitstaan; zij werden door de geene genade kennende krijgsknechten op de wreedste wijze mishandeld, met eene beestachtige woede aangevallen, tot den laatsten penning uitgeplunderd, met het oorlogstuig geslagen, gemarteld. Velen schoten er het leven bij in. Ontelbaren verkochten in het stille voor weinig gelds hunne

ne

(*) Men noemde hen anders ook *Les conversions par logemens*, „bekeeringen door inkwartiering;” *La Mission bottée*, „de gesteveldde zending.” Zie SCHRÖCKHS 2. w. VIII d. bl. 470.

na C. G. ne vaste en losse goederen, met oogmerk, om het
 Jaar 1552. rijk te ontvlugten. Ook dit gelukte hun. Toen
 tot 1700. liet LOUVOIS de grenzen met wachten bezetten, en
 de wachten straks verdubbelen. En evenwel von-
 den niet weinigen nog een' weg voor den uittocht.
 Binnen den tijd van drie jaren wisten ongeveer vijf-
 tig duizend huisgezinnen te ontkomen. Die in de
 vlucht gegrepen werden, klonk men in boeijen; men
 zond hen weg naar de galeijen, of wierp hen in
 akelige kerkers. Alle de geblevenen werden met het
 uiterste geweld gedwongen de mis te hooren; menig
 een, door dien dwang balfturig, ontzag zich niet,
 de hostie, welke hij ontvangen had, weg te wer-
 pen, maar werd ook daardoor een man des doods;
 hij werd ten vure gedoemd en levend verbrand.
 Staande deze, met het bloed der onnozelen bepleng-
 de, tooneelen, vervulde, aan alle zijden des rijks,
 de moordkreet van het razende bijgeloof de lucht,
 op eene zoo hart ontroerende wijze, dat, bij de
 hooge Fransche Geestelijkheid, nu ten laatste het
 gevoel eener edeler gezindheid in werking kwam,
 om aan die schreeuwende daden van gaêdelooze on-
 trouw en onregtvaardigheid, indien het geschieden
 konde, palen te stellen. Zij zocht dat te doen in
 eene plegtige Kerkvergadering, te *Parijs* gehouden
 in het jaar 1682; maar hare bedoelingen werden
 door den geweldigen wederdrang der lager Priester-
 schap, inzonderheid der vervolgzuchtige Jesuiten,
 dadelijk verijdeld. De moedwil van dezen geraakte
 er te heviger door aan het branden; en hun vuur
 deed ook het zwak en ligtgeloovig hart van den

Ko-

Koning in wrevel gloeijen. Deze, door hunne woelingen afgemat, zag geen' anderen uitweg, dan dien der hoogste onregtvaardigheid. Waartoe komt een Vorst niet, die niet uit eigen oogen ziet, maar zich door de list zijner Hovelingen laat leiden! Wanhopig de heiligste wetten zijns troons met voeten tredende herriep hij, met eene verschrikkelijke stem, waar het gansche rijk, waar geheel *Europa* van daverde, plegtiglijk het Edikt van *Nantes*, dat hij zelf met een' zoo duren eed bezworen had. Geen donderslag kon, in *Frankrijk*, het oor van het beste gedeelte zelfs der Roomschkatholieken, dat eene billijke veröntwaardiging gevoelde over zulk eene wederregtelijke inbreuk op de statelijkste verbindtenis, ontzettender tressen, dan deze tot God en menschen schreeuwende uitspraak van den misleiden Monarch. Misleid was de vorst inzonderheid door den vromen maar slimmen MAINTENON en den vervolgzieken LOUVOIS, die hem hadden diets gemaakt, dat zijn rijk van alle ketters gezuiverd was, op eenige halfstarrigen na, die het voorregt eener godsdienstige vrijheid verbeurd hadden, even als of dat niet reeds lang zijne wezenlijke kracht verloren hadde. Deze in de Fransche gedenkboeken zwart gebrandmerkte gebeurtenis viel voor in Wijnmaand des jaars 1685.

Intuschen vervulde deze geweldige maatregel dat gedeelte van *Europa*, waar het vuur der vervolgzucht tegen de Protestanten niet gestookt werd, met de grootste veröntwaardiging; en kreeg het anders bloeiende *Frankrijk* er den verderfelijktsten

na C. G. knak door. Onberekenbaar was het verlies, dat het rijk
 Jaar 1552. er door leed aan volk, en met hetzelfde aan geld,
 tot 1700. aan kunsten, aan koophandel, aan scheepvaart, en
 wat niet al meer? En toch was het doel niet be-
 reikt. In het stille schuilden er nog ontelbare Her-
 vormden; zij ontdekten zich van tijd tot tijd meer
 en meer. Men beraamde allerlei middelen, om het
 rijk geheel te zuiveren, maar vruchteloos. Men
 opende de grenzen des rijks, om aan elk, die
 wilde, gelegenheid tot vertrek te geven. Maar er
 werd weinig gebruik van gemaakt. Die voorheen
 niet gevlugt waren, schenen te vaste betrekkingen
 op hun vaderland te hebben. Nu schepte men een-
 groot aantal van deze ongelukkigen in, die over-
 gevoerd werden naar *Amerika*, ontbloot van alles,
 en overgegeven aan de onzekerheid van hun toe-
 komstig lot in een vreemd werelddeel. Nog bleven
 er te veel over, van welke men zich niet zoo ge-
 makkelijk meester konde maken. En hun getal
 groeide meer en meer aan. Toen ten jare 1688
 de oorlog uitbarstte, begon men in de daad voor
 hunne heimelijke aanslagen te vrezen; te meer,
 daar men toch wijs genoeg was, om te bevroeden,
 dat bij den eersten opstand ook alle de nieuwbekeer-
 den dadelijk zouden bijvallen. Er werden ten ge-
 volge van die vrees ook koninklijke besluiten uitge-
 vaardigd, die niet alleen zachtheid ademden, maar
 de Hervormden met de hope vleiden van eerlang in
 het verloren genot van godsdienstvrijheid hersteld
 te worden. Maar de oorlog was nauwelijks geëin-
 digd, of al die hoop vervloog weldra weder als een
 op-

optrekkende rook, die zich in de lucht verspreidt, en niets achterlaat. Die teleurstelling bragt den toorn der Hervormden wel ras der wijze aan het gisten, dat er, in het begin der achttiende eeuw, ten jare 1702, een binnenlandsche oorlog door hen werd aangevangen, in de gebergten van *Chevennes*, eene zeer bevolkte landstreek in *Languedok*; waarvan wij elders een historisch verflag gegeven hebben (*).

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Verbazend groot was, voor deze rampspoedige tijden der vervolging, het getal der Hervormden in *Frankrijk*; en van dezen (de genen, die tot de Roomsche kerk weder waren ingekeerd, niet gerekend) waren de meesten deels vermoord, deels weggescheept naar elders, deels geweken naar *Chevennes*, waar zij, als het verst verwijderd uit het koninklijk oog, het meest veilig dachten te zijn; in welke gedachte zij evenwel zich dra bedrogen zagen. Grootstendeels evenwel waren zij den doodelijken slag van het bebloede zwaard hunner vervolgers ontvlugt naar onderscheidene deelen van *Europa*, waar zij het volkomenste genot eener gewenschte godsdienstvrijheid, en de vriendelijkste omhelzingen hunner geloofsgenooten, tot hunne onuitsprekelijkste blijdschap, vinden mogten. Deze ongelukkige vlugtelingen, die onder den naam van *Refugeés* bekend zijn, stroomden, als het ware, bij gansche scharen, naar het *Brandenburgsche*, *Saksische*, *Hannoversche*, *Hesische*, *Wurtemberg-*
sche;

(*) Zie onze *Kerkelijke Gesch. van de acht. eeuw*, VI; bl. 377-379.

na G. C. *fche*; inzonderheid ook naar *Engeland*, *Ierland*,
 Jaar 1552. *Zwitferland*; en insgelijks naar ons vaderland, waar
 tot 1700.

zij met broederlijke liefde ontvangen, en dadelijk door allerlei ondersteuningën werden voortgehøpen. De taal des lands niet magtig zijnde, verkozen zij meestäl die steden ter hunne woonplaats, waar reeds lang Waalfche gemeenten geweest waren, of zoo zij in andere steden gingen wonen, waar zulke gemeenten niet waren, bekwamen zij de vrijheid, om gemeenten op te rigten, die alzoö den naam van Franfche kerken kregen (*). Onder deze Franfche vlugtelingen waren vele geleerden, kunstenaars, fabrikanten, ambachtsmannen, werkzame lieden, die daar zij alles verlaten hadden, dus wel laag gedaald waren, maar door hunne fchranderheid, door hunne bekwaamheid en vlijt, straks, onder hunne nieuwe medeburgers, weder opklommen tot eenen zoo goeden stand, als waarin zij zich weleer bevonden hadden. Niemand was den staat, die hen had opgenomen, tot last. De Overheid beschouwde hunne noeste bezigheden, gepaard met een stil gedrag, als een offer der dankbaarheid, als eene rijke belooning voor het goede, dat men haar bewezen had. Wat hebben wij, om ons slechts te bepalen
 tot

(*) Zoodanige Franfche kerken zijn er, bij voorbee'd, te *Groningen*, *Harderwijk* en *Veere*, opgerigt ten dien tijde. De overige gemeenten zijn oorspronkelijk Waalfche gemeenten, getlicht reeds ten tijde der hervorming, door vervolgte en herwaarts overgekome ne Waalfche Hervormden.

tot de klasfe der geleerden , niet te danken , met na C. G.
 betrekking tot het vak der historiekunde , aan eenen Jaar 1552.
BASNAGE , in het vak der predikkunde , aan eenen tot 1700.
SAURIN , in het vak der christelijke zedekunde , aan
 eenen **PLACETTE** , en in het vak der wijsbegeerte
 aan eenen **PIERRE BAYLE** , die het eerst van allen
 hier te lande , met zijn fcherpzigtig kritisch oog de
 waarheid van den ingewikkelden klomp der hypo-
 thefen , waar onder de gevoelens der wijsgeeren be-
 dolven lagen , te onderscheiden wist (*)?

Wisfelvallig , ook foms met bloed bezoedeld , In Engeland.
 waren de lotgevallen der Hervormden in *Engeland*.
 Al vroeg werd hier de kerk gefcheurd in twee par-
 tijen , in *Konformisten* en *Nonkonformisten*. Onder
EDUARD den zesden was er eene Liturgie ingevoerd,
 waar naar de openbare godsdienst in de kerken ge-
 oefend en verrigt werd , ten genoegen van alle de
 Hervormden. Dit duurde tot even na het jaar 1553,
 toen Koningin **MARIA** door bloedgierige vervolgin-
 gen hare Protestantfche onderdanen uit elkanderen
 dreef , die om hun leven te behouden het vaderland
 verlieten , en eene veilige wijkplaats in *Frankfort*
 aan de *Main* en elders in *Duitschland* zochten.
 Toen deze vlugtelingen onder **MARIA**'s zuster , ko-
 ningin **ELIZABETH** , ten jare 1558 weder in *Engel-*
land

(*) Deze geheele gefchiedenis van den ongelukkigen
 toestand der Hervormden in *Frankrijk* , hunne lotgeval-
 len enz. , vindt men breedvoerig en naauwkeurig in het
 werk van **ELIAS BENOIT** , *Histoire de l'Edit de Nantes* ;
 1693.

na C. G. land terug kwamen, vonden zij de zaken in eene
 Jaar 1552. gansch andere gesteldheid, dan waarin zij die ge-
 tot 1700. laten hadden. ELIZABETH had den Roomschgez-
 zinden, zoo veel zij konde, te gemoet willen ko-
 men, in den openbaren eerdienst der Hervormden
 zich naar derzelve gebruiken alleszins schikkende.
 Zelfs betuigde zij haar welgevallen, wanneer een
 prediker de kenmerkelykste geloofspunten, waarin de
 Protestanten van de Roomschgezinden onderscheiden
 waren, zoo verklaarde, dat de laatsten beter dan
 eersten zich met hem vereenigen konden. Zij scheen
 langs dezen weg de verschillende godsdienstgezind-
 ten in haar rijk tot ééne gemeenschap te willen her-
 vormen, de Protestanten tot Roomschgezinden en
 de Roomschgezinden tot Protestanten maken. In
 naam was zij Protestantsch hervormd. De heersch-
 zucht van PAULUS den derden, die door zijn pau-
 felijk gezag haar de kroon van het hoofd had wil-
 len rukken, had haar alle verbindtenis met den
 stoel van Rome doen breken en tot de hervormde
 kerk, bij openbare belijdenis, overgaan. En nogtans
 scheen zij in het hart, ten minste zij was in de daad
 meer katholiek, dan hervormd. Slechts katholiek
 mag men schrijven; want van het Roomsch paus-
 felijke katholicisme had zij eenen onveranderlijken af-
 keer. Deze staat van zaken mishaaide geheel aan
 de teruggekeerde uitgewekenen. Naar de toen plaats
 grijpende godsdienstinrigting konden noch wilden
 zij zich schikken. Ook het doel van ELIZABETH
 kon hun niet gevallen; zij waren tegen de Katho-
 lieken, welken de Koningin de hand boven het
 hoofd

hoofd wilde houden, uit aanmerking van de bitterste na C. G. vervolgingen, die zij hadden moeten ondergaan, al- Jaar 1552. lergeweldigst ingenomen. Eindelijk zij befchouw- tot 1700. den het gedrag van ELIZABETH uit het ware oog- punt, als een gewrocht van fijne staatslist, welke zij te meer wraakten, daar de Vorstin naar hun vermoeden in haar hart geen' anderen godsdienst beleed, dan dien der aan zich zelve gelaten rede, geene goddelijke openbaring erkennende. Het eene en andere deed de Hervormden in ijver ontbranden tegen de kerkregeling, welke ELIZABETH had ingevoerd; zij weigerden zich aan dezelve te onderwerpen. Eenigen van hen wilden den openbaren godsdienst verrigt hebben naar de kerkwetten, die EDUARD de zesde gemaakt had. Aan dezen zocht dan ook ELIZABETH het meeste genoegen te geven; zij liet, door een zeker getal Godgeleerden, eenige godsdienstregels ontwerpen, waarin van EDUARDS Liturgie behouden moest worden zoo veel geschieden konde. Dezelfen werden door haar overgezien, hier en daar veranderd en vervolgens gewettigd. Men gaf er den naam aan van *de wet der éénvormigheid* (*). Alzoo werd de openbare eerdienst des Engelschen volks in de hervormde kerk, die onder de onmiddellijke zorg van het rijksbestuur stond, vastgesteld, en de grondslag van eene verdeeldheid gelegd, die niet te heelen was. De genen, die zich naar deze wijze van godsdienstoefening gaarn

(*) *The Act of Uniformity of common prayer and service in the church.*

na C. G. gaarn wilden schikken, werden *Konformisten* ge-
 Jaari 1552 noemd. Zij waren dezelfde, die anders onder den
 tot 1700. naam van *Episkopalen* bekend zijn, en maakten wel
 het grootste getal uit. Begeerden trouwens de hervormde gemeenten godsdienstiglijk zamen te komen in hare kerken, zoo zagen zij zich wel genoodzaakt, zich aan de gemaakte schikkingen te onderwerpen. Hare leeraars werden anders van hun ambt ontzet, of indien dezen aan de godsdienstwetten des rijks geneigd waren te gehoorzamen, naar elders verplaatst, en de kerken gesloten. De wil der Koningin werd met de grootste kracht doorgedrongen, en het voorgescreven plan der openbare godsdienstplegtigheden met de uiterste gestrengheid gehandhaafd. Zij, die zich met hetzelfde niet konden vereenigen, kregen den naam van *Nonkonformisten*. Zelfen noemden zij zich liever *Puriteinen*, dewijl zij eenen eerdienst verkozen, die *gezuiverd* was van het bijgeloovige, dat, naar hunne gedachte, maar al te veel plaats had bij de godsdienstplegtigheden, zelfs reeds door EDUARD vastgesteld, en nu door ELIZABETH nader bevestigd. Dezen wilden zich alleen houden aan de godsdienstige inrigtingen, die in de hervormde kerk van *Zwitserland* gevolgd werden, en waren afkeerig van alles, wat met derzelve eenvoudige voorschriften eenigzins strijdig was. Om zich in naam te onderscheiden van de *Episkopalen*, lieten zij zich ook gaarn noemen *Presbyterianen*, als geen beter kerkbestuur kennende dan het zoo geheeten *Presbyteriaansche*, dat in *Zwitserland*, in *Frankrijk*, in de *Nederlanden* en elders stand greep.

greep. Zij konden onmogelijk eenig kerkbestuur van Bischoppen dulden, die, met een te hoog gezag bekleed, eene overheerschende magt oefenden; hoedanigen ook in de eerste christenkerk niet geweest waren. De kerk moest, hunnes oordeels, geregeerd worden door Priesters of Leeraaren, die elkanderen allen gelijk waren.

Welke verdiensten voor de hervormde kerk van *Engeland* ELIZABETH ook moge gehad hebben, onverschoonlijk was in haar, als eene Protestantse Vorstin, het gedrag tegen de Nonkonformisten, die toch in de hoofdleer van den godsdienst zelve niet verschilden van de Konformisten. Het Protestantisme had haar andere gevoelens omtrent deze hare geloofsgenooten moeten inboezemen, anders doen handelen. De verdrukkingen, welke dezen van haar te lijden hadden, waren zoo veel te langduriger, naar mate zij bijkans eene halve eeuw het rijksbewind in handen had, en strekken harer nagedachtenis dus ook zoo veel te meer ter oneere. In de laatste jaren hares levens was ELIZABETH jegens de Puriteinen wat gematigder. Na dat dezelve eenen geweldigen storm hadden uitgestaan, kregen zij ten laatste eenige lucht en begonnen adem te halen. Nog in het jaar 1592 ging er, op ELIZABETHS hoog gezag, dat toen bijna volstrekt oppermagtig was, van wege het Parlement, een zeer hard gebod uit, waarbij de gevangenis, en in sommige gevallen ook uitbanning bedreigd werd aan alle Puriteinen, die nalatig waren den Episkopalen godsdienst in de openbare kerken waar te nemen. Maar

na C. G. dit ook was, onder hare regering, de laatste maat-
 Jaar 155? regel, die tegen de Puriteinen werd in het werk
 tot 1700. gesteld. De strengheid, waarmede dit gehod in
 het eerst gehandhaafd werd, verslapte allengs te
 meer zichtbaar, deels om dat het Parlement in weer-
 wil van hetzelfde zachte gevoelens bleef koesteren,
 deels om dat de Koningin zelve, nu tot
 hooger jaren geklommen, gaande weg ook zachter
 van aard schein te worden. In het laatst der zes-
 tiende en in het begin der zeventiende eeuw ge-
 noten de Puriteinen eenige rust, die te genoegelij-
 ker werd, naar gelang de hoop op betere tijden
 hen streelde onder ELIZABETHS toekomstigen op-
 volger JAKOB den zesden, Koning van *Schotland*.
 Deze Vorst was in de grondbeginselen der Puri-
 teinsche partij opgevoed, en schein aan dezelve dus
 in allen deele toegedaan te zijn, ook naar het
 oordeel der Episkopalen, die uit dien hoofde zich
 nu wel wachtten van nieuwe brandstoffen aan te
 brengen ter aanstoking van het vuur der vervol-
 ging, dat tegen de nog onderliggende partij zoo lang
 gevland had. Maar hoe moeilijk is het voor een'
 Vorst steeds te handelen naar goede grondbeginselen,
 die verstandige onderwijzers hem in de jeugd
 reeds diep ingeprent hebben? Het staatsbelang,
 dat op de vorftelijke schouders ligt, heeft altijd
 een zoo zwaar gewigt, dat het hart er onder, aan
 de eene of andere zijde te sterk gedrukt, in zijne
 vrije wijze van handelen doorgaans belemmerd wordt,
 en in zijne daden naar de uitspraken der overtuig-
 ging niet altijd werken kan. In *Schotland* was de
 open-

openbare godsdienstinrigting Presbyteriaansch, naar de voorschriften van *Geneve* geregeld. Ook daarin had de Koning geene verandering willen maken.

na C. G.
jaari 1562
tot 1700.

Maar die inrigting had hij in de ondervinding meenen te leeren kennen als geheel niet geschikt voor een monarchiaal bestuur, hoedanig dat ook gesteld mogt zijn. Niet alleen matigden zich, naar zijn inzien, de godsdienstleeraars te veel vrijheid aan in het berispen van de gebreken hunner wettige overheid, maar ook legden zij geene onbeduidende bewijzen aan den dag van hunne geneigdheid, om van den staat geheel onafhankelijk te zijn. Ter ondersteuning van 's rijks regten kwam het hem voor dat het kerkbestuur, onder Bischoppen, van ongelijk veel meer kracht was. Nu hij derhalve ten jare 1603 het bewind over *Engeland*, nevens dat over *Schotland*, in handen kreeg, onder den naam van JAKOBUS den eersten, Koning van *Grootbritannie*, zoo viel hij in deze zijne nieuwe betrekking dadelijk der Episkopale partij op de zijde. En de Puriteinen werden niet minder gedrukt, dan onder ELIZABETH, zoo dat ongeveer het jaar 1612 deze ongelukkigen door het dragen der verongelijkeningen, die hun toen door den inmiddels aangestelden Aartsbischof van *Kantelberg*, WILLEM LAUD (*), werden aangedaan, afgemat, het besluit namen, naar de

(*) De Aartsbischof GEORG ABBOT had den Puriteinen al te zeer begunstigd. Dit belgde den Koning, die hem in zijne bediening deed schorten, terwijl LAUD, Bischof van *Londen*, benoemd werd, om inmiddels deszelfs plaats te bekleeden.

na C. G. de volkplanting *Nieuw Engeland* in *Noordamerikæ*
 Jaar 1552. over te stevenen, waar zij meer vrijheid dachten te
 tot 1700
 zullen genieten. Dan de staatkunde des Konings was
 tegen deze schikkingen der Puriteinen op hare hoede;
 zij konden, naar zijne vrees, in de gevolgen allerge-
 vaarlijkst worden voor de vastheid van zijnen troon.
 Slechts eenigen liet hij toe uit het rijk te verhuizen;
 het grootste aantal hield hij terug door streng verbod,
 met zware dreiging aangeklemd. In zijne godsdienstige
 gevoelens drukte hij volkomen de voetstappen van
 zijne voorgangster ELIZABETH. Hij zag staêg de
 Roomschgezinden aan met een goelijk oog van ver-
 schooning; hij hield hun altijd de hand boven het
 hoofd, vleide en streefde hen. Meermalen gaf hij
 zijnen wensch te kennen, zij mogten toch eenige
 weinige misbegrippen, die hunne leer en dienst ont-
 reinigden, niet langer met zulk eene eigenzinnig-
 heid vasthouden! hun verzekerende, dat hunne kerk
 door de Episkopalen als de moederkerk beschouwd
 worden, en derzelve gemeenschap weldra tot haar
 zoude terug keeren. In de daad LAUD schikte zich
 naar de grondbeginselen van zijnen Vorst derwijze,
 dat de openbare godsdienst der Episkopalen weinig
 meer van dien der Roomschgezinden verschiide.
 Welk eene ergernis dit gaf aan de Puriteinen, laat
 zich begrijpen! Ook de Episkopalen zelve be-
 gonnen te morren en wrokken! De harten waren
 in beweging en ontroerd. Alles evenwel bleef nog
 in rust, zoo lang JAKOBUS op den troon zat.

Inmiddels hadden steeds de Puriteinen, onder alle
 de rampspoeden, waarmede zij te worstelen had-
 den,

den, niet verzuimd, het bij haar onwaardeerbare na C. G.
 vuur van vrijheid onder de warme asch wel be- Jaar 1552.
 rekend te houden. Zij waren in *Engeland* de tot 1700.
 eenigsten, die van de vrijheid een regt begrip had-
 den, of liever dezelve op den waren prijs wisten
 te schatten. Na eene minder loffelijke dan vreed-
 zame regering ruimde JAKOBUS ten jare 1625 den
 troon voor zijnen Zoon KAREL den eersten, die
 volkomen in dezelfde grondbeginselen staande, waar
 in zijn vader had gestaan, de bischoppelijke hie-
 rarchij steviglijk steunde, de Roomschegezinden be-
 gunstigde, de Puriteinen vervolgde. Maar de geest-
 drift, waarmede hij in dezen werkte, steeg onge-
 lijk veel hooger nog, dan die van zijnen vader
 en van ELIZABETH. Meer zacht van aard en hart,
 dan schrander van verstand en staatkundig, gaf hij
 ongelukkig te veel gehoor aan de listige inspraken
 van zijne alles op hem vermogende echtgenootte,
 die eene ijverig Roomschkatholieke Vorstin was,
 en geene moeite spaarde, om de grenzen van hare
 kerkgemeenschap in *Engeland* wijd en zijd uitte-
 zetten. Ook dit gelukte haar voornamelijk door
 medewerking van WILLEM LAUD, die na ABBOTS
 overlijden ten jare 1633 werkelijk Aartsbischof
 van *Kantelberg* werd, en, als een gezworen vij-
 and der Puriteinen, de Episkopale kerk zoo dicht aan
 ja in de Roomschkatholieke kerk zocht te schuiven,
 als zijne krachten toelieten. Men prijst zijn ka-
 rakter, maar laakt zijne driften, die, om de Puri-
 teinen te krenken, hem zulke wijde schreden ter
 nadering tot de Roomschen deden maken. Dan

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

gelijk geweldige onweërsbuijen soms het ontluikende gewas van eene zaadkorrel, die in den warmen grond wel verholen ligt, kracht en sterkte geven, zoo was het ook hier. De Puriteinen, door den storm der vervolging vreesfelijk geteisterd, groeiden, in weerwil van de nederdrukkende aanslagen hunner partij, te sterker op. Hun aantal vermeerderde gedurende de eerste vijftien jaren van KARELS regering ongemeen. Staatsbewegingen kwamen hier bij; de Koning drong naar een volstrekt onbepaald oppergezag. Dit verwekte hem in het Parlement vele vijanden, die door zijne vrienden voor Puriteinen werden uitgekreten, zwart gemaakt, verongelijkt, vervolgd. Er voor gehouden wordende te deelen in het doel van dezen, aan het hof gehaten, aanhang, moesten zij ook deelen in derzelve beklagelijk lot. Natuurlijker wijze traden dus vele aanzienlijke Episkopalen over tot de stille gemeenschap der Puriteinen. Dezen hadden onder het volk eene menigte volgers, die eindelijk den Koning te vermogend werden, en hem boven het hoofd rezen. In *Schotland* wilde de Koning de Episkopale kerkregering, naar die der Roomschegezinden gewijzigd, onder de Presbyterianen of Puriteinen ook met geweld doordrijven; doch ook hier vond hij ras tegenstand. Den Schotten viel hij met de wapenen op het lijf, om hen tot hunnen plicht te dwingen. Dit was de eerste schrede, welke de onvoorzigtige Vorst deed naar de groeven des ongeluks, waarin hij eerlang nederstortte. De Schotten, brandende van woede, slonden hunnen Koning; hun godsdienstijver

ijver gaf kracht aan de gewapende hand, waarmede 12 C. G.
 zij hem zochten terug te slaan; het gene hun ge- Jaar 1552.
 lukte. Dit bragt dadelijk ook de gemoederen der to 1700.
 Engelschen tegen hem in werking. Nu zijn geluk
 in *Schotland* gezonken was, kon hij het in *Engel-*
land niet meer doen bovendrijven. Hier kwamen
 de met bloed geheel bedekte oproerigheden der
 Roomschgezinden bij, die in *Ierland* ontstonden te-
 gen de Protestanten, van welke er, op het minste,
 veertig duizend gezegd worden jammerlijk vermoord
 te zijn, met eene wreedheid, waarvan de geschie-
 denis nauwelijks eenig voorbeeld meldt. Die jam-
 merzaligheden werden door de Protestanten in *En-*
geland op de rekening gesteld van den Koning,
 die, om zijne echtgenoot te gelieven, den Roomsch-
 katholieken Godsdienst op de puinhoopen van den
 Protestantschen gronden wilde. Nu betrof het den
 Godsdienst. Het hoofd bleef koud; het hart werd
 warm en heet. Men zag de grondzuilen der Pro-
 testantsche kerk in *Brittannië* waggelen en schud-
 den. De Protestanten waren onstuinig van spijt;
 de Roomschgezinden juichten van blijdschap, die
 hun de hoop op eene zoo lang gewenschte zege in
 het hart sprak. De kreet der verontwaardiging bij
 de Protestanten was te sterk, dan dat de Koning
 zich verdedigen, of daar hij zich zocht te verdedi-
 gen, gehoord konde worden. Hij sprak en hij sprak
 hard en luid; maar de tegenspraak van zoo vele
 duizenden, voor dat hij hal uitgesproken, opgehe-
 ven, hinderde hem het volk er van te overtuigen,
 dat hij een' gruwel had van het in *Ierland* geron-

na C. G. nen bloed, dat hem zelve zoo vele tranen kostte.
 Jaar 1552 De Koning had er werkelijk geene schuld aan; dit
 tot 1700 heeft men naderhand gezien; maar in *Engeland*
 dacht men er toen anders over. De Vorst schreeuwde zich heesch, en hij bezweek. Een stoutmoedige, listige, schijnheilige, staatzuchtige OLIVIER CROMWEL vroeg in den naam van het leger en van het volk, dat men KAREL den Koning zoude straffen, op een moordschavot, voor al het vergoten bloed, dat *Ierlands* grond doorweekt had. Die vraag werd met affchuw gehoord niet alleen door het Parlement, maar ook door het grootste gedeelte des volks. De persoon des Konings was heilig; zijne waardigheid onschendbaar door de wetten. De Puriteinen, het gene hun tot geen' geringen lof strekt, lieten wel het allermeest hun afgrijzen van zulk een in hun oordeel gevloekten maatregel kennen. Zelfs de Schotfche Puriteinen spaarden niets, om, ware het mogelijk, hunnen Monarch te behouden. Maar CROMWELS leger maakte zich meester van den Koning, en bragt hem in goede bewaring naar *Windfor*. Er ontstond een twist over de wetgevende magt, aan wie zij behoorde? Naar eene spoedig gevolgde beslissing werd zij, door CROMWELS invloed, toegewezen aan de gemeenten, om dat het oppergezag oorspronkelijk bij het volk berustte. CROMWELS invloed was gelegen in de trouw, die de zoo genoemde *Independenten* aan hem gezworen hadden. Deze lieden waren zoo wel regen een politiek als kerkelijk opperhoofd; zij begeerden noch Koning noch Bisshop; hunne leus was

was

was de hoogste vrijheid. En nu werden er hon- na C. G.
 derd vijftig afgevaardigden verkoren, om een ge- Jaar 1552.
 regtshof ter verhooring van den Monarch te vor- tot 1700.
 men. Zijn vonnis was straks geveld. Hij werd
 veroordeeld, om op het schavot zijn hoofd te ver-
 liezen als een dwingeland, als een verrader, als een
 moordenaar. En hij onderging dezen dood met
 eene bedaardheid van geest, welke de aanschouwer
 bewonderde, de oorgetuige, nu nog bij de nako-
 melingschap, groot noemt. KAREL had als vorst
 gebreken, groote gebreken; onder zijn bewind kon
 het Engelsche volk niet gelukkig worden. Had hij
 een zoo goed verftand als een goed hart gehad, de
 fluwe CROMWEL had hem niet in zijne magt ge-
 kregen, om in deszelfs bloed een' zetel te planten,
 waaröp hij onder een' schoonfchijnenden titel zelf
 zich plaats wilde, bekleed met eene meer dan ko-
 ninklijke waardigheid. De Koning had ten allen tijde
 op CROMWEL vertrouwd, om dat hij geen verftand
 genoeg had, om de listige treken van dezen fchal-
 ken ftatstman te doorgronden, en hem als den
 doorslepenften zamenzweerder te leeren kennen, van
 welken de gefchiedenis immer heeft melding gemaakt.
 Hoe ongelukkig was het alzoö voor KAREL, dat
 hij doorgaans aan de fraaije woorden geloofde, wel-
 ke zijn verrader hem met eene innemende kracht
 wist intefcherpen als onderpanden van zijne trouw!
 Hoe ongelukkig, dat de zwakke Monarch, hier op
 steunende, bergen meende te kunnen verzetten, en,
 helaas! eindelijk bevond, dat hij geene zandkorrel
 in beweging konde brengen!

na C. G. CROMWEL zag KAREL sterven; deszelfs lijk lag
 Jaar 1552. daar; en hij stapte er koudbloedig over heen, om
 tot 1700 voor het oog des volks zich te vertoonen als een
 nederig, zedig, godsdienstig regent, die nu het
 roer van staat aangreep, en door zijne beloften,
 door zijne geheimzinnigheden, door zijne tranen
 ook de harten terstond innam, met het beste ge-
 volg. *Engeland* werd wezenlijk tot rust gebragt,
 en gelukkig gemaakt. Deze met bloed bevelkte om-
 wenteling viel voor in den aanvang van het jaar
 1649. Zoo hoog was de drift der vervolging, die
 bij de Episkopalen tegen de Presbyterianen reeds
 lang gewerkt had, ten laatste gestegen, dat dezen,
 bij gelegenheid van den burgeroorlog, nu te midden
 van de verwarring zich een' weg openden, om zich
 aan genen op de treffendste wijze te wreken. De
 heetste, de onstuimigste Presbyterianen, onder den
 naam van Independenten bekend, hadden CROMWEL
 op hunne hand; of wil men liever zeggen, dat hij
 hen op zijne hand had? Genoeg! zij hielpen elk-
 anderen bij de uitvoering van hun bijzonder wel
 beraamd plan. De Independenten stonden CROM-
 WEL bij ter omverre werping van den koninklijken
 troon, CROMWEL wederkeerig den Independenten
 bij, ter afschaffing van de bischoppelijke waardig-
 heid. De Independenten waren opgekomen reeds
 ten jare 1616; maar met alle hunne woelingen had-
 den zij toch niets kunnen uitvoeren; hunne krach-
 ten waren te gering, hunne armen te kort en te
 zwak. Eerst, gedurende de burgerönlusten in het
 rijk, werden zij buitengemeen gesterkt en gelukte
 het

het hun, door CROMWELS moed, alle hindernissen te boven te stijgen. CROMWEL bezat niet alleen ter onderneming van zulk eene daad, als hem gelukte, kloeken moed, maar ook eene schranderheid van geest, die door alles heen drong en de roerselen van duizenden harten ten zijnen voordeele in beweging wist te brengen. Maar het verlicht verstand van dezen zelfden man was in eenen waarlijk onbegrijpelijken tweestrijd met eene donkere domme dweepzucht, die, daar er vrijheid van godsdienstbelijdenis algemeen verleend was, volkomen voet gaf aan alle, nu het hoofd opstekende, bijgelovige sekten, de eene dwazer, dan de andere. En die allen nam CROMWEL in zijne bescherming. De meeste leden der regering, die hem ten dienste stonden, in het houden van de teugels des opperbewinds, waren volslagen dweepers. Ook nu lieten zich de eerste Kwakers zien, ten voorganger hebbende eenen schoenmaker FOX, en maakten zij weldra eene godsdienstige maatschappij uit, die zich burgerlijk wel gedroeg, maar welker invloed straks geene geringe vrees zelfs bij CROMWEL verwekte.

Negen jaren lang hield CROMWEL door hoedanigheden, die, wegens hare onderlinge tegenstrijdigheid, nog de verbazing wekken van alle verftandigen, de misnoegden in den band, en de overigen in bedwelmig. Hij overleed eindelijk ten jare 1658, als Protector van *Engeland*. Oogenblikkelijk vergleden de kluisters van den despotieken dwang, die alle bedaard denkenden hadden gekneld; zij werden los; zij vielen af. Bij anderen

hield

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

ra C. G. hield de kracht der betoovering op te werken. Het Jaar 1552. oog werd helder. De wolk, waarin CROMWELS tot 1700. gezag, grooter, dan ooit de koningen hadden, gehuld was geweest, trok op, verspreidde zich en verdween. Naauwelijks had de schijnheilige despoot, welke eerst de orde verbrak, en toen voorgaf, die voimaaktelijk hersteld te hebben, den adem uitgeblazen, of de gedachten en de gesprekken vielen van zelven terug op verledene tijden. Men zag nog toen niet, wat men naderhand heeft gezien; men zag nog toen niet, hoe CROMWEL aan de scheepsvlag der Engelschen eene volkomene heerschappij der zee bezorgd, en de snoeren gevlochten had, waarmede vervolgens alle mogendheden van *Europa* aan die van *Engeland* verbonden zouden worden. Dan al hadde men dit gezien, het denkbeeld alleen, dat de vlammen van eenen verschrikkelijken burgeroorlog niet hadden kunnen gebluscht worden, dan door het heilig bloed van eenen onschendbaren Monarch, geplengd op een schandelijk schavot, dit denkbeeld alleen had de driften der menschen bekoeld. Velen der genen, die aan 's konings moord zich schuldig vonden, hadden berouw; en die er geen deel aan hadden gehad, waren met veröntwaardiging vervuld. De Independenten alleen bleven vasthouden aan hunne eenmaal opgevatte beginselen tegen de koninklijke regering. Alle de welgezinden verlangden naar den ouden regeeringsvorm. De Episkopalen en Presbyterianen sloegen de handen in één om des ongelukzigen KARELS Zoon te verzoeken, dat hij Koning van

van *Grootbritannië* wilde zijn. Hij voldeed aan hun verlangen en klom ten troon onder de toehou- chingen der blijde natie, die in het eerst geene, maar daarna van lieverlede vele en groote gebreken in hem ontdekte. Hoe los ook in grondbeginselen ten aanzien van het zedelijke, was de vorst nogtans stijf en onverdraagzaam omtrent zijne onderdanen in het stuk van burgerlijke en godsdienstige vrijheid, waarop het geweten van elk hunner aanspraak meende te hebben. De Episkopale kerk werd door hem weder in hare voorregten hersteld; en nu, door zijne kracht gestevigd, matigde zij zich weder eene volkomene heerschappij aan over alle andere godsdienstgezindten des rijks, die niet zelden de slagtoffers van eene geweldige eigendunkelijkheid werden. Hij overleed ten jare 1684.

KAREL de tweede was bij sommigen verdacht geweest van Rooms-katholiek te zijn. Volgens goede berigten nogtans schijnt hij noch Katholiek, noch Protestantsch geweest te zijn, maar een Deïst. Zijn broeder JAKOBUS de tweede, die hem opvolgde, was werkelijk Katholiek in naam, in hart en daad. Het beklimmen des troons had men hem niet kunnen verhinderen. Hadde hij nu maar met wijsheid geregeerd, elk der godsdienstgenootschappen zijne bijzondere vrijheid latende, hij zoude een goed koning zijn geweest, ten minste hebben kunnen zijn. Dan dit was er zoo verre af, dat hij weldra, met dweepzuchtig onverstand aan zijne onverdraagzame beginselen den ruïnen tengel vierende, volstrekt tegen zijn eigen en het belang zijns rijks, niets

na C. G.
Jaar 1542.
tot 1700.

m C. G. niets anders toonde in den zin te hebben, dan het jaar 1552.
tot 1700. vestigen van den Roomfchen godsdienst op de grondflagen van den Proteftantschen, dien hij om verre zocht te werpen. Naauwelijks werd dit in het geheim gefmeede ontwerp openlijk in werking gebragt, of de Proteftanten voelden zich opgewekt om maatregelen te nemen, die zuiks verhinderden. Zij noodigden zijnen fchoonzoon WILLEM den derden, Prins van Oranje, om tot hen overtekomen, en de vervallen zaken des rijks te herftellen. Die vorst kwam in Slagtmaand des jaars 1688, en JAKOBUS, zich verlaten ziende, legde den fchepter neder, en vlugtte naar *Frankrijk*.

Nu kreeg alles in *Grootbrittannië* eene gansch andere gedaante. Om de liefde des volks te winnen kon voor WILLEM den derden geene betere gelegenheid geboren zijn, dan deze. Het volk was moede van alle de woelingen, waarin zij steeds tegen elkanderen met haat en nijd geijverd hadden, aan de eene zijde, om den godsdienstigen voorrang, en aan de andere zijde om eene godsdienstige gelijkheid. Deze afgematten tot rust te brengen was 's vorften doel; en hij bereikte hetzelve, zonder veel moeite. Aan elk verleende hij het gene de billijkheid begeerde. In het jaar 1689 werd er eene tolerantieakte gemaakt, waarbij eene algemeene verdraagzaamheid tot stand, en alle vervolgzucht, wegens de verfcheidenheid van kerkelijke instellingen en belijdenissen, geheel buiten kracht geraakte. Onder de Bifchoppen waren eenigen, die, JAKOBUS getrouw gebleven, den eed aan WILLEM wei-
ger-

gerden, en nu van hunne posten ontzet werden. Dit brak in eens de kracht der politieke partij-
 schap onder de Geestelijken van *Engelands* zoo-
 genoemde hoofdkerk. De Bisdommen vervolgens
 meer Theologanten, gelijk zij behoorden te we-
 zen, dan Staatkundigen zijnde, werden van zelve
 alzoo verdraagzamer, vooral toen zij ten voorgan-
 ger kregen den zoo gematigden als geleerden JO-
 HAN TILLOTSON, die in plaats van den Jakobs-
 gezinden WILLEM SANCROFT het opperkerkbestuur
 van *Kantelberg* op zich nam. Niets had op de
 betere wijziging der gevoelens van de Episkopalen
 eenen meer krachtigen invloed. TILLOTSON was
 een hartelijk vriend van alle godsdienstgezindten,
 en even hartelijk getrouw aan den Koning. Zijn
 kerkbestuur had nevens dat van den gelijkdenken-
 den GILBERT BURNET, die ten zelfden tijde Bis-
 chop van *Salesburij* werd, voor *Engeland* de
 weldadigste gevolgen. Intusschen hadden zich van
 de Presbyterianen reeds ten tijde van CROMWEL en
 vervolgens afgezonderd de menigvuldige dweepers,
 die deze godsdienstgezindte bij de Episkopalen dik-
 werf zoo gehaat hadden gemaakt. Dezelfen had-
 den zich tot op zich zelve staande gemeenschap-
 pen gevormd; en de overige Presbyterianen, dus
 gezuiverd, waren nu, uit hoofde van hunne meer
 bezadigde denkwijze, ook wegens de achtbaarheid
 van velen hunner leeraren, regt eerwaardig gewor-
 den (*). Nog bleef echter eenen ruimen tijd het

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

(*) Verg. SPITTLERS a. w. bl. 452.

ra C. G. onderscheid levend tusfchen de *hooge* en *lage* bis-
 Jaar 1552- schoppelijke kerk (*). De eerste werd gehouden
 tot 1700. hierarchale bedoelingen te hebben, het gezag der
 Bifchoppen te willen doen rijzen, en de kerk on-
 afhankelijk van den ftaat te maken. De andere,
 meer in den geest van het Protestantisme werken-
 de, liet een deel van het kerkbeftuur aan 's Ko-
 nings magt over, en was jegens andere godsdienst-
 gezindten ook verdraagzamer (†). Met den tijd is
 echter in de achttiende eeuw dit onderscheid bij-
 kans geheel verdwenen. Niemand ontzegt thans
 den Koning en het Parlement de hun toekomstige
 regten in kerkelijke zaken.

In de Ver-
 eenigde
 Nederlan-
 den.

Wat den ftaat der Nederlandsche hervormde kerk
 betreft; hoedanig die geweest is van hare op-
 komst tot het jaar 1579, toen den drie en twin-
 tigften van Louwmaand de vermaarde Unie van
Utrecht geteekend werd, is zeer omftandig verhaald
 geworden in één der voorgaande deelen dezes
 werks (§). Van dat tijdpunt af zullen wij de ge-
 fchiedenis met alle mogelijke korthed vervolgen.
 De Nederlandsche provintiën, welker afgevaardigden
 de *Verbindtenis* of *Unie* te *Utrecht* geteekend had-
 den, waren met name *Gelderland*, *Holland*, *Zee-
 land*, het Sticht van *Utrecht*, en de *Vriefche*, na-
 derhand genoemd de *Groeningsche*, Ommelanden
 tusfchen de *Eems* en de *Lauwers*. Eenigen tijd
 daar-

(*) *High and low church.*

(†) Verg. SCHRÖCKHS a. w. VIII; bl. 142.

(§) Deel XXI1 geheel.

daarna werd het verbond mede onderteehend door na C. G. die van *Vriesland*, tusfchen de *Lauwers* en het Jaar 1552. *Vlie*; ook door *Overijsfel*; wijders door *Brabant* tot 1700. en een gedeelte van *Vlaanderen*. De ftad *Groningen* trad niet voor het jaar 1594 in het verbond. Alle deze provintien hadden zich verbonden, om onaffcheidbaar bij elkanderen te blijven, als waren zij flechts ééne provintie, onverminderd nogtans de bijzondere vrijheden, welke elke, op zich zelve fttaande, provintie voorheen genoten had. Met betrekking tot den godsdienst was, volgens het dertiende artikel, hoofdzakelijk befloten, dat elk, zoo Roomfche als Onroomfche, overal vrijheid van godsdienst behouden, en niemand uit hoofde van zijnen godsdienst, achterhaald of onderzocht zoude worden (*).

Die van *Gent*, tot dat gedeelte van *Vlaanderen* behoorende, hetwelk mede in de *Unie* begrepen was, hielden niet te min hunnen ouden onbetamelijken tred. De ongeregeldheden, aldaar ter verdrukking der Roomfchen plaats grijpende, ftegen eindelijk tot die hoogte, dat de Prins van *Oranje*, WILLEM de eerfte, in Oogftmaand des jaars 1579 zich genoodzaakt zag, om zich in perfoon derwaarts te begeven, en, door verandering des Magiftraats, er de rust te herftellen. Bij die gelegenheid week PETRUS DATHEEN, wiens woelingen nu een einde namen, nevens verfcheidene medeftanders, naar

(*) Breedvoeriger vindt men dit dertiende artikel reeds opgegeven in het XXII D. bl. 367.

na C. G. naar *Duitschland*. Geheel anders handelde men te
 Jaar 1552. *Antwerpen*. Aldaar was den 28sten van Bloei maand
 tot 1700 deszelfden jaars, door de regering, overeenkomstig
 den inhoud van het verdrag der *Unie*, een plakkaat
 afgekondigd, ter bevordering van eenen algemeenen
 godsdienstvrede en eene onderlinge verdraagzaam-
 heid. In *Mechelen* daarentegen werd de godsdienst-
 vrede wel haast geheel verbroken, en de stad aan
 de Spaanschen overgegeven. Hier te lande hield
 men, op zeer vele plaatsen, schoon in andere op-
 zigten, zich mede niet, gelijk het behoorde, aan
 de voorwaarden der *Unie*. Te *Amersfoort* werden
 den negenden van Zomer maand deszelfden jaars de
 beelden uit de kerken geworpen. 's Daags daaraan
 geschiedde hetzelfde te *Utrecht*; vervolgens in den
 aanvang van het jaar 1580 mede te *Zutfen*, te *Kam-
 pen*, te *Deventer*, te *Zwol*; ook op vele plaatsen in
Vriesland, in de *Groningsche Ommelanden*, in *Drenthe*
 en elders. Aan de andere zijde trouwens gedroegen zich
 de Roomschen niet, zoo als het betaamde, omtrent de
 Onroomschen. Te *Brugge* en 's *Hertogenbosch* ont-
 stond zelfs, in den zomer van het jaar 1579, door
 eene razende drift van de Roomsche partij, een vol-
 komen burgeroorlog met de Onroomschen. In de
 eerstgemelde stad bleven de Onroomschen meester; in
 de andere de Roomschen. Maar in beiden sneuvelden
 er vele burgers. De Roomschen, op gelijke voor-
 regten, als de Onroomschen genoten, aanspraak ma-
 kende, wilden overal aan dezen nu dezelve betwisten
 met eene vervolgzucht, die, ware zij niet beteu-
 geld geworden, de oude tooneelen eener gruwelijke
 bloed-

bloedstorting misschien hernieuwd zouden hebben. na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.
Het gene di mede verhinderde, was, dat in vele provinciën de Roomschen, wegens minderheid van getal, voor de Onroomschen bukken moesten, en met hunnen moed alzoo ook den vorigen ijver voor de vrijheid verloren. Velen van deze Roomschen waren zeer twijfelachtig, niet wetende, wat zij wenschen moesten. Zegepraalde 's *Spanjes* Koning, hun heer en vorst, zoo zagen zij zich in eenen staat terug gebracht, die hun, als burgers, niet geviel; en met der Staten geluk leden zij, als Christenen, schipbreuk aan hun geloof.

Den 26ten van Hooimaand des jaars 1581 verklaarden de algemeene Staten, bij een plakkaat, den Koning van *Spanje* vervallen te zijn van deszelfs regt op de *Nederlanden*. Een stoutte, maar gewigtige stap! Bij deze toedragt van zaken kon het niet anders, of de Roomschen, die hunnen weerbarstigen zin zoo tegen de Overheid, welke meest uit Onroomschen bestond, als tegen de kerkgemeenschap van dezen niet verbergen konden, moesten overal daarvan de nadeeligste gevolgen tot hun hartzeer ondervinden. Het mistrouwen tegen de Roomschen, die, door dezen weg, voor vijanden der regering al meer en meer begonnen gehouden te worden, was ten jare 1581 dierwijze toegenomen, dat de Staten van *Holland*, nog voor de gemelde afzwering van *Spanje's* juk, den vierden van Lente maand, een allerstengst edikt uitvaardigden aan de Baljuwen en Schouten. Bij hetzelfde werd, uit vrees voor zamenrotting, den Roomschen in de steden en

na C. G. dorpen van *Holland*, de bijzondere oefening van hun-
Jaar 1552. nen godsdienst verboden, op bedreiging van zoodanige
 tot 1700 straf, als men den stoorders van de openbare rust ge-
 woon was aan te doen (*). Evenwel eerst den 26sten
 van Wintermaand van dat jaar werd het plakkaat,
 dienāangaande, op den naam des Prinzen van *Oran-
 je*, aan wien de hooge Overheid toen was opge-
 dragen, bij openbare afkondiging gemeen ge-
 maakt (†). Op het houden van godsdienstige verga-
 deringen, waar ook ter plaatse, door de Roomschen
 gehouden, werd eene boete van honderd guldens ge-
 steld. Zelfs het op straat verschijnen in geestelijk
 gewaad werd hun scherpelijk verboden.

Het was op grond van dit plakkaat, dat, in eene
 vergadering der algemeene Staten, gedurende het
 jaar 1583 gehouden, het volgende voorstel gedaan
 werd, of, namelijk, niet het dertiende artikel van
 de *Unie van Utrecht* eenigzins behoorde veranderd
 te worden, diervoege, dat voortaan, in de veree-
 nigde landen, alleen de hervormde godsdienst ge-
 handhaafd, en geene andere, dan deze, openlijk
 gedoogd zoude worden? Over dezen voorslag werd
 onderscheidenlijk in de landschappen geoordeeld, die
 toen, gelijk in andere punten, welke beraadslaagd
 werden, gansch niet éénsgevoelend waren. Wat
 eigenlijk hierōmtrent, in eene vergadering der alge-
 meene Staten, welke in Hooimaand deszelfden jaars
 te

(*) Zie BRANDTS *Hist. der Ref.* I; bl. 667.

(†) Zie HOOFDTS *Nederl. Hist.* XVIII; bl. 794. en
 verg. BRANDTS a. w. I; bl. 679.

te *Middelburg*, in *Zeeland*, gehouden werd, be-
 floten of onbesslist zij gebleven, is onzeker. Sterk
 is federt vele jaren reeds hier over getwist gewor-
 den, zonder dat men dienāangaande eenig gegrond
 berigt heeft kunnen mededeelen, dat boven allen
 twijfel verheven is (*). Vast staat het evenwel,
 dat, indien al het voorstel een besluit der algemeene
 Staten geworden is, hetzelfde dan eene aanmerkelijke
 verandering ondergaan heeft. In zijne volkomene
 kracht altoos is hetzelfde niet ten uitvoer gebragt,
 naardien de openlijke godsdienstoefening der Luther-
 schen en Doopsgezinden nooit bij de Staten van
Holland, veel min bij alle de provinciën gezamen-
 lijk, verboden, maar altijd is toegelaten (†).

Niet lang daarna werd WILLEM, Prins van *Oran-
 je*, door 's vijands verraad, van eenen BALTHASAR
 GERARDS, op de geweldigste wijze, te *Delft*, ver-
 moord. Dit gebeurde den tienden van Hooimaand
 des jaars 1584. Zorgelijk werd hierdoor wel 's lands
 toestand; maar het doel van den vijand mislukte.
 De Staten vereenigden zich te nauwer met elkan-
 deren tegen *Spanje*, en vonden zich uit dien hoof-
 de verpligt, om de magt der Roomschen, welken
 's vorsten dood weinig ter harte schein te gaan, nu
 gevaarlijker, dan ooit, beschouwd, zoo veel zij
 kon-

(*) Zie TE WATERS *Vaderl. Historie*, IV Deel; bl.
 298, 299.

(†) Verg. UITENBOGAARDTS *Kerkel. Gesch.* bl. 937,
 938; GROTH *Apolog.* L. II. p. 19. Ook vergelijkte men
 BRANDTS a. w. I; bl. 693.

na C. G. konden te beteugelen en te kortwieken. Dit was
 Jaar 1552 de reden, waarom het plakkaat, betrekkelijk de
 tot 1700. vrije godsdienstoefening, hetwelk, ten voordeele
 van de Onroomschen, den 26sten van Wintermaand
 des jaars 1581 was afgekondigd, den 21sten van
 Slagtmaand des jaars 1584 vernieuwd, vermeerderd
 en bekrachtigd werd.

Na dat nu van tijd tot tijd de tien zuidelijke Ne-
 derlandsche provincien, door de geweldige overmagt
 van gevoerde wapenen, in 's vijands handen weder
 gevallen waren, verbonden zich de zeven, noor-
 delijk gelegene provincien, tot een afzonderlijk ge-
 meenebest, waar de hervormde godsdienst alzo de
 godsdienst van staat werd, terwijl elke andere gezind-
 heid, met meer of mindere bepalingen, vrijheid van
 godsdienstoefening, en elk der ingezetenen eene on-
 gefloorde vrijheid van geloof volkomenlijk bleef ge-
 nieten. De algemeene Staten der *Nederlanden* kre-
 gen echter van lieverlede vervolgens weder eenig
 aandeel in *Vlaanderen*. Dit bestond in de Meijerij
 van den *Bosch*, *Peel* en *Kempeland*, de Baronie van
Breda, het Markgraafschap van *Bergen op Zoom*,
 de heerlijkheid *Steenbergen*, *Willemslad*, *Prinse-
 land*, de schanssen *Lillo*, *Kruisfchans*, *Frederik
 Hendrik*, de stad *Grave*, het land van *Kuik*,
Maastricht, met zijne omliggende distrikten, enz.

Door vrijwilligen overgang, of, volgens het regt
 des oorlogs, door de magt der wapenen, zijn deze
 plaatsen de eigendom van de vereenigde Staten ge-
 worden, als, bij voorbeeld, de Meijerij van den
Bosch, door FREDERIK HENDRIK veroverd, ten
 ja-

jare 1629, de Baronie van *Breda* in het jaar 1637, na C. G. jaar 1552. tot 1700.
 enz. Alles werd, volgens het derde artikel van den *Munsterfchen* vrede, ten jare 1648, aan de algemeene Staten der *Nederlanden* afgestaan, en is onafgescheiden aan de Nederlandsche Republiek gebleven tot aan de jongste veranderingen in het jaar 1810 voorgevallen. *Maastricht* evenwel moet hier van worden uitgezonderd; dit is reeds ten jare 1794 in de handen der Franschen gekomen. Hetzelfde zij gezegd van het zoogenoemde *Staatsvlaanderen*, dat, door de kracht der wapenen veroverd, mede bij den *Munsterfchen* vrede, in het jaar 1648, den algemeenen Staten was afgestaan, maar ten jare 1794 door de Franschen bemagtigd, toen in het bezit van dezen gebleven is. Hoe naderhand in de jongstverloperne jaren 1813 en 1814 alle deze landen weder met de voormalige zeven provincien zijn vereenigd geworden, is aan onze tijdgenooten bekend.

Daar nu alzoo, in het laatst der zestiende eeuw, de zeven vereenigde Nederlandsche provincien tot één gemeenebest gevestigd werden, dat tegen *Spanje* genoegzaam bestand bleek te zijn, werd in de jaren 1578, 1579, 1580 en vervolgens de godsdienst der Hervormden overal, bij de Christelijke gemeenten, zoo wel in de dorpen, als in de steden, ingevoerd. *Vlaanderen* moest grootendeels, onder alle godsdienstberoerten, voor de magt van *Spanje* bezwijken; het kon het hoofd niet weder boven krijgen, en bleef alzoo Roomsch. Duizenden van Hervormden kwamen toen uit *Vlaanderen* naar de zeven provincien afzakken, zich hier neder zettende, ter-

na C. G. wyl aan den anderen kant zeer vele Roomschen uit deze landen derwaarts verhuisden. Door dien weg nam het getal der Protestanten in de Republiek der zeven provintien sterk toe, en dat der Roomschen sterk af. Zoo kwamen, om dit met een enkel voorbeeld optehelderen, alleen in de hervormde gemeente van *Middelburg*, in *Zeeland*, ten jare 1584, vierhonderd en zes, ten jare 1585 achthonderd en achtendertig, en ten jare 1586 duizend vijfenvijftig lidmaten van *Gent*, *Antwerpen* en elders (*). Ook lieten zich vele Roomschen hier te lande overhalen, om hunnen vaderlijken godsdienst te verlaten, en belijdenis te doen van den Hervormden. De welgemeende pogingen van kundige Leeraars, onder de Hervormden, om dat gedeelte des volks, hetwelk nog aan de leer der Roomsche kerk vasthield, van meer gezonde geloofsbegrippen te overtuigen, waren van dat gevolg, dat ontelbaren van tijd tot tijd tot de nieuwe kerkgemeenschap overkwamen. Ware, zedelijke, overtuiging deed het getal staëg aangroeijen. Maar ook staat het, naar menschkundige begrippen, welke wij van de zaak moeten vormen, te denken, dat velen, eindelijk alle hoop op eene tegenömwenteling in het godsdienstige verliezende, tot het veranderen van belijdenis uitgelokt werden, door de bijzondere voorregten, den Hervormden geschonken. De gemeenten der Hervormden in de steden en dorpen, allerwege, begonnen allengs zeer te

(*) Zie 's GRAVEZANDE'S *Tweede Eeuwgetijde der Middelburgsche vrijheid*. bl. 434.

te bloeijen , en de leeraars vermeerderden hand over hand. Jaarlijks werden er nieuwe gemeenten gesticht. Dit duurde tijden aan één, zelfs tot het midden van de zeventiende eeuw, na den *Munsterfchen* vrede, voornamelijk op verscheidene dorpen van *Gelderland* en *Holland*, aan de grenzen dier landen gelegen, waar het volk meest den Roomschkatholieken godsdienst belijdt. In de eerste tijden schijnen vele gemeenten, vooral ten platten lande, zeer klein geweest te zijn, zoo dat er noch kerkenraad noch predikant was, en men er na de hervorming jaren achter een het heilig Avondmaal nog niet gehouden had. Dan wanneer er ééns een leeraar geroepen was, won somwijlen in één jaar tijds de gemeente zeer krachtig aan, door het belijdenis doen van zulken, die de Roomschkatholieke kerk verlieten. Van daar was het ook, dat wel eens geheele uitgestrekte distrikten van verscheidene wijd versprooide dorpen maar éénen predikant hadden. In de steden ook kan men de kleinheid der gemeenten van de vroegste tijden afmeten naar het toenmalig gering getal van leeraren, in vergelijking van het veel grooter in later tijden. Ten voorbeelde strekke *Vlissingen*, waar ten jare 1594 slechts drie leeraars waren, en naderhand zeven geweest zijn (*), doch bijzonderlijk *Amsterdam*, waar in het jaar 1599 bij de vijf predikanten, die er toen nog maar waren, een zesde beroepen werd. Eindelijk moeten wij nog

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

aan-

(*) Zie VROLIKHERTS *Vlissingfche kerkhemel*.

na C. G. aanmerken, dat de beelden, die na den beelden-
 Jaar 1552 storm, in het jaar 1566 voorgevallen, ten tijde van
 tot 1700. ALVA's verblijf in de *Nederlanden*, weder in de
 kerkgebouwen waren gebragt, na de hervorming,
 op sommige plaatsen wel andermaal door het graauw
 weggeplunderd, doch ook in verscheidene oorden
 met veel gematigdheid, langzamerhand, op bevel
 der Overheid, zijn weggenomen. In het begin der
 zeventiende eeuw waren er, onder anderen, in de
 kerkgebouwen van *Vriesland*, hier en daar nog
 vele beelden. Dit blijkt uit den last, aan eene
 kommissie der Vriesche Sijnode ten jare 1603 op-
 gedragen, om bij de staten dier provincie aan te
 dringen tot het laten wegruimen dier overblijffelen
 van den ouden godsdienst (*). In *Zeeland* zelfs,
 dat zoo vroeg geheel hervormd was geworden,
 stonden in het jaar 1599, vooral ten platten lande,
 in sommige kerken nog altaren (†). Dat de *Zeeu-*
wen, anders zulke ijverige Hervormers, die toen
 nog hebben kunnen dulden, schijnt in de daad
 vreemd. Trouwens de *Zeeuwen* waren te dezen
 aanzien strijdig met zich zelve. Hoe zeer zij ook
 tegen het Pausdom openlijk met kracht den oorlog
 voerden, bleven hunne harten nogtans een' gerui-
 men tijd van vele Roomsche begrippen, die elders
 van de Hervormden hier te lande verworpen wer-
 den,

(*) Zie GREYDANUS *Naamlijst der Predikanten van de klasfis van Franeker*; bl. 56 en 57.

(†) Zie het *Kort verhaal der Reformatie in Zeeland*, door J. W. TE WATER; bl. 271.

den, geheel niet afkeerig (*). Mogelijk was dit wel een gevolg van hunne bijzondere gemeenschap met de Engelsche hervormden, welke in andere opzigten tot diep in de achttiende eeuw is zichtbaar geweest.

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

Wijders werden de kerkelijke bezittingen aange- teekend, en tot stichting, als mede tot onderhoud zoo van de scholen als kerken aangewend. Dit geschiedde, altoos op vele plaatsen, met onderlinge overeenkomst van Roomsche abten, prelaten en geestelijken, aan welke uit de inkomsten der kloostergoederen een jaarlijksch pensioen verleend werd. In de steden en dorpen werden vaste predikanten, of ook wel zulken gekozen, die men, bij gebrek van bekwame voorwerpen, aan andere gemeenten voor een' tijd ter leen verzocht. Dit leenen van de predikanten heeft geduurd tot omtrent de nationale Synode van *Dordrecht*, ten jare 1618 gehouden, toe. De predikanten werden bezoldigd uit de pastorie-inkomsten, voorheen bij de Roomsche kerkdienaars genoten, waar over, in sommige provincien, zij zelve het bestuur in handen hadden, in anderen weder de zorg daarover 'slands staten hadden op zich genomen, gelijk voornamelijk in *Holland* en *Zeeland*. De pastorie goederen werden aangemerkt als een eigendommelijk goed der gemeenten, aan dezelve voormaals geschonken ter handhaving van den godsdienst in het algemeen, maar ter bezoldiging der leeraars in het bijzonder. Volgens berigten van voor de tijden der Hervorming waren de-

(*) Zie TE WATER's aangehaald werk ; bl. 253.

na. C. G. deze goederen herkomstig van vermogende, gods-
 Jaar 1552. vruchtige, Christenen, die tot de bijzondere ge-
 tot 1700. meenten, welker leeraars zij begunstigten, behoorden, of op dezelveu betrekking hadden (*).

Wat den toestand van de hervormde kerk in de voorheen zoo genoemde Generaliteits landen betreft, ook deze heeft daar steeds de hooge bescherming der Overheid genoten. De godsdienst der Hervormden werd daar, even gelijk in de provincien, boven dien van andere gezindten bevoorregt, en als zoodanig eindelijk in de parochiekerken openlijk geoeffend. De Roomschen daar en tegen hadden, even als in de bijzondere provincien, geene vrijheid, hunnen godsdienst gezamenlijk anders waar te nemen, dan in bijzondere huizen. Nogtans waren zoo wel de burgers der steden, als de bewoners des platten lands, voor verre het meeste gedeelte, Roomschgezind van belijdenis. De oorzaak hiervan was zeer eigenaardig. Hoe groot ook het aantal der Protestanten voorheen in die landen geweest moge zijn, door de overheersching van *Spanje*, waren dezen al ras, deels naar de zeven provincien verhuisd, waar zij hunnen godsdienst, met volkomene vrijheid des gewetens, belijden konden, deels

door
 (*) Merkwaardig is, te dezen aanzien, een geschrift, door KWARDUS ACRONIUS, predikant eerst te *Kornium*, daarna ter leen te *Lecuuwaarden*, en vervolgens weder te *Kornium*, reeds in het jaar 1590 te *Franeker* uitgegeven onder den titel van *Seer grondighe ende welghesondeerde onderrechtinge over het onderholt van de diensaren der waren ghemeynten* CHRISTL.

door den dwang der inquisitie genoodzaakt gewor den, om tot den schoot der Roomsche kerk weder te keeren. Toen nu de landen der Generaliteit, door den Munsterfchen vrede ten jare 1648 aan den Staat der vereenigde Nederlanden werden afgestaan, was de ijverzucht ter verandering van godsdienst geheel of grootstendeels verdwenen. Het vuur van geestdrift ter hervorming der kerk, weleer ontstoken, was er volstrekt uitgedoofd. Er was een gansch ander geslacht reeds opgetreden, dat zijne vaders en grootvaders van de gebeurtenissen had hooren verhalen, die voor meer dan eene halve eeuw waren voorgevallen, maar uit eigene waarneming zelf er geene de minste kennis van droeg. Ook had de geestelijkheid het inmiddels van geen gering belang geacht in de harten des volks de zaden van wederzin tegen het Protestantisme met zulk eene ruime hand te strooijen, dat, welke pogingen ter voortplanting van de nieuwe godsdienstleer er ook werden aangewend, die allen vruchteloos waren, en de hardnekkigste wederstrevigheid allenthalve ontmoetten. Niettegenstaande 's lands Staten, bij de overgave der parochie-kerken aan de weinige Hervormden (*), die er nog gevonden werden, of toen

van

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

(*) Die overgave der kerken is evenwel zonder alle uitzondering niet algemeen geweest. In de drie landen van *Overmaas*, namelijk *Valkenburg*, *Daalheim* en *'s Hertogenrode*, hebben de Roomschegezinden overal hunne kerken behouden, onder die voorwaarde nogtans, dat ook de Hervormden er tevens hun afzonderlijk

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

van buiten inkwamen, regt geschikte leeraars aan-
hielden, die het Evangelie, op eene verstandige wij-
ze, predikten, bleven nogtans de zaken van den
godsdienst er in die zelfde gedaante, welke zij had-
den, en schenen zelfs de godsdienstgevoelens des
Roomfchen volks dieper, dan ooit voorheen, ge-
vestigd, tegen de andersgezinden zoo veel te krach-
tiger in te werken (*). Het getal der Hervormden
is door dien weg in sommige oorden eer af dan
toegenomen. Ja, bij aldien, behalve de predikan-
ten, voorzangers, fchoolmeesters en andere kerk-
bedienden, ook alle de hooge en lage ambtenaars,
in de fteden en dorpen, waar zij meestal uit de
vereenigde provintien, met hunne woningen, waren
gekomen, geene belijdenis hadden moeten doen van
den hervormden godsdienst, zoo ware het, naar
het oordeel van deskundigen, te duchten geweest,
dat

lijk gebruik van mogten maken. En op verscheidene
plaatsen, waar geene Hervormden waren, hadden de
Roomfchen de kerken in het volkomenfte bezit. Zie
KOKS *Vaderlandsch Woordenboek*; XXIII D. bl. 312.

(*) De voornaamfte besluiten der algemeene Staten,
ter zake van den openbaren godsdienst in de Generali-
teitslanden genomen, vindt men in het *Kerkelijk Plak-
kaatboek* door WILTENS en SCHELTUS uitgegeven, als
mede in een afzonderlijk werk, ten jare 1661 in het
licht gekomen, onder den titel van *Reglement op de
Politieke Rformatie in de Meijerij van 's Hertogen-
bosch en andere kwartieren van gelijke natuur onder de
Generaliteit behoorende*.

dat het getal der Hervormden, als te klein, om op zich zelf te blijven staan, niet alleen nog meer merkelyk verminderd, maar weldra geheel tot niet zoude gebragt zijn geworden.

12 C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Voldoende zal wel dit historisch berigt zijn, nopens de opkomst der Protestantsche kerk in de *Nederlanden*, zoo als zij zich boven de Roomsche verheven heeft, en, als zoodanig, op den duur door de Overheid is bevoorregt geworden. Wij gaan over tot een historisch berigt, aangaande hare opkomst, in een ander, bijzonder, opzigt, zoo als zij, namelijk, onder den naam van de *Hervormde* kerk, aldaar eenen voorrang gekregen en behouden heeft boven andere Protestantsche gezindten.

In de eerste tijden, toen de Hervorming in de *Nederlanden* doorbrak, waren de genen, die een' wanfmaak in den Roomschen godsdienst kregen, indien men hun een' naam wil geven, eigenlijk gezegd Lutherfchen. De fchriften van LUTHER werden van het volk algemeen en alleen gelezen. Het wijdklinkende gerucht, van 's mans hervormingwerk uitgaande, was oorzaak, dat men eeniglijk op zijne leer de aandacht floeg. Met den tijd evenwel werden hier bekend de bijzondere gevoelens van ANDREAS BODENSTEIN van *Karelsbad*, die, fchoon een zoo geleerd, als moedig medehelper van LUTHER, nogtans van hem in het stuk des heiligen Avondmaals verfchilde, gelijk voorheen verhaald is geworden. Ook bleven den *Onroomschen* in de *Nederlanden* niet verborgen de godsdienstbegrippen van

na C. G. van ULRIK ZWINGLIUS, bijzonder ook met betrekking tot het heilig Avondmaal, welke niet zeer van die van BODENSTEIN verschilden. Ten zelfden tijde drongen in de *Nederlanden* mede door de bijster-sporige begrippen der *Wederdoopers*, dus geheeten, omdat zij de geoorloofdheid des kinderdoops verwerpende, allen, die in hunne tederste kindschheid gedoopt waren, herdoopten. Ook pastte in volle kracht op hen die naam, wyl zij zelfs zulkén, die, reeds tot jaren van onderscheid gekomen, in de kerkgemeenschap der Doopsgezinden gedoopt waren, tot de hunne niet wilden toelaten, ten zij dezelve voor de tweede maal bij hen gedoopt wierden. Langs deze onderscheidene wegen begonnen de Onroomschen allengs uit één te loopen. De verwijdering was evenwel van geringe beteekenis, over het geheel genomen. Men meende het in de hoofdpunten ééns te zijn. Men twistte niet; men kwam, in het geheim, ééndragtiglijk zamen; men stichtte elkanderen; men gaf elkanderen troost, en men verheerlijkte met elkanderen God. Al spoedig evenwel verloren de Wederdoopers bij alle weldenkende braven hunne achting, zoodra zij in hunne onchristelijke gedragingen toonden, door welchen Geest zij gedreven werden, zoo als voorheen breedvoerig vermeld is geworden. Intusschen kwamen de *Doopsgezinden* meer te voorschijn, Onroomsche Christenen, die met de Wederdoopers, in deze min schadelijke gevoekens gelijk dachten, dat zij bijzonderlijk alleen den doop der bejaarden voor geldig verklaarden, maar die voor het overige van deze oproerzuchtige grond-

grondleggers eener ware kerkdwingelandij, welke, na C. G. in ondragelijke schrikkelikheden, alle denkbeeld te ^{jaar 1552.} tot 1700. boven ging, zeer onderscheiden waren, zoo door hun verstandig inzicht van de waarheid, als door zachtheid van zeden. Hun voornaamste gids werd MENNO SIMONS, een Vries, naar wien zij ook onder den naam van *Mennonieten* of *Mennisten* zijn bekend geworden. Na dezen traden de *Kalvijnisten* op, aanhangers van JOHAN KALVIJN, die, gelijk wij gezien hebben, de gevoelens van ZWINGLIUS, betreffende de geloofsleer en het bestuur der kerk, beschaafde, ten minste anders wijzigde.

Gedurende een tijdsbestek van ruim vijf en twintig jaren, waarin deze dingen gebeurden, werd het onderscheid in gevoelens, tusfchen de verschillende gezindheden plaats hebbende, van elk onderzoekgragen godsdienstvriend, over en weder, meer bespeurd. Men trok dus al gaande voort partij, en men verdeelde zich in sekten. Men telde *Lutherfchen*, *Bodensteiners*, meer evenwel bekend onder den naam van *Karelstadianen*, *Zwinglianen*, *Wederdoopers*, *Doopsgezinden*, *Kalvijnisten*. Evenwel, gelijk de Wederdoopers, na de opkomst der Doopsgezinden, wel haast geheel verdwenen, zoo bleven er ook uit kracht des grooten invloeds van KALVIJN, nergens eenige Zwinglianen meer over, dan in *Oostvriesland*, terwijl de Karelstadianen ten laatste geheel niet meer genoemd werden, schoon hun geest onder alle gezindheden heimelijk werkte, bij allen, wier godsdienst zoo door geestdrift, als

na C. G. dweeperij, zich buiten de grenzen der redelijkheid
 Jaar 1552. liet sturen. De Karelstadianen waren de voornaam-
 tot 1700. ste beeldformers en meestal verachters van de wet-
 tenfchappen. Als zoodanigen bleven zij, bij onderscheidene geloofsbelijdenissen, steeds, onder alle Protestantische gezindheden, eenen grooten invloed op het gemeene volk behouden, eenen invloed, die zelfs heden nog al te zichtbaar is. De hoofdfekten, welke ongeveer het midden der zestiende eeuw, hier in de *Nederlanden*, onder de Protestanten gevonden werden, waren derhalve *Lutherfchen*, *Doopsgezinden* en *Kalvijnisten*. De aanhang der *Lutherfchen* was van eersten aan, en bleef, bij voortduur, verre weg de talrijkste. Bij de Wet-houders der steden waren zij ook het meest van allen in achtung. De Kalvijnisten, met de *Lutherfchen*, in de hoofdzaak, volkomen éénsgevoelend, waren langen tijd van dezen slechts in naam onderscheiden, en kwamen, als eene bijzondere gezindte, uit dien hoofde weinig in aanmerking. Zoo gering in aanwezen, als klein in getal, hielden zij zich schuil onder de *Lutherfchen*. Dit zelfs deden zij nog, toen in tijdsvervolg hun aanhang reeds ongemeen sterk was aangegroeid. Ten jare 1566 lazen in *Amsterdam* de Kalvijnsche predikanten, bij het houden van het heilig Avondmaal, het tiende en dertiende artikel van de *Augsburgsche* belijdenis af, betuigende, dat zij tegen het gene in dezelve begrepen was, niet leerden (*). Ook te *Leiden* ver-

(*) Zie BRANDTS *Hist. der Reform.* I. bl. 386 en 387.

verklaarden den 25sten van Louwmaand des jaars ^{na C. G.} 1567 de Kalvijnisten aan den Magistraat der stad, ^{Jaar 1552.} dat zij geen' anderen godsdienst wilden belijden, ^{tot 1700.} dan dien van de opregte *Konfessie van Augsburg*, gelijk die van MELANCHTHON was beleden en verklaard in den brief aan den Paltsgraaf (*). Te *Antwerpen* deden zij ten zelfden jare eene diergelijke verklaring (†). 's Volks edelen, met WILLEM den eersten, rieden aan de overige Kalvijnisten, die tot nog toe zoodanige openlijke verklaringen niet gedaan hadden, om het voorbeeld van hunne *Amsterdamsche* en *Leijdsche* broeders te volgen, en zich in allen deele met de Lutherfchen te vereenigen. Onder de beweegredenen, waarvan zij zich daartoe bedienden, was bijzonderlijk deze, dat het verschil van te luttel belang was, om deswege verdeeld te blijven. Ook meende men, dat door zulk een vergelijk 's lands zorgelijke zaken beter gered zouden kunnen worden. Die voorslag had nogtans het gewenschte gevolg niet. Trouwens de scheuring tusschen de Lutherfchen en Kalvijnisten was in *Duitschland* toen reeds volkomen (§). Al waren dus beide partijen hier te lande genegen geweest ter

ver-

(*) Zie BRANDTS a. w. I. bl. 428. MELANCHTHON had LUTHERS gevoelen, gelijk voorheen verhaald is, merkelyk verzacht, en was al vrij na aan de Kalvijnisten gekomen.

(†) Zie BRANDTS *Kort verhaal van de Reformatie*; bl. 16.

(§) Zie hier voor bl. 4.

na C. G. vereeniging, de *Lutherschen* in *Duitschland* zouden
 Jaar 1552. wel dezelve voorgekomen zijn, of haar dadelijk
 tot 1500. hebben weten te vrijdelen. Ja! om dat men in
Duitschland er bevreesd voor was, dat hier te lan-
 de zoo iets gebeuren mogt, zond men van daar
 herwaarts eenige Lutherfche Godgeleerden, ten ein-
 de die de in het werk gestelde pogingen buiten
 kracht mogten brengen. Onder dezen waren MAT-
 THEUS FLACIUS ILLIJRICUS en JAN SALIGER. De
 eerste vertrok weder, na zich van zijnen last ge-
 kweten te hebben; maar de ander bleef hier, en
 werd Lutherfch predikant te *Woerden*. Hierop
 trad de Spaanfche Hertog van ALVA met zijne
 fchrikbenden in de *Nederlanden*. En nu waren
 alle de goede oogmerken van 'slands edelen in ééns
 geheel vrijdeld.

Intusfchen waren de Kalvijnisten hier te lande,
 gelijk wij aangemerkt hebben, zeer fterk vermeer-
 derd, zoo dat zij in getal de Lutherfchen verre
 overtroffen. De Nederlandsche Proteftanten hadden
 zich meer gemeenfchappelijk beginnen te vereenigen
 met de Fransche Proteftanten, het gene een zeer
 natuurlijk gevolg was niet alleen van de naburig-
 heid, maar ook van de taalverwantschap der *Walen*
 met de *Franschen*, der *Brabanders* en *Vlamingers*
 met de *Walen*, en der *Nederlanders* in de zeven
 provintiën met de *Brabanders* en *Vlamingers*. Daar
 nu de *Fransche* Proteftanten de leerbegrippen van
 KALVIJN, na dat ze door de *Zwitfersche* geloofsge-
 nooten algemeen omhelsd waren, ook algemeen had-
 den aangenomen, gingen de *Waalſch-Brabandsch-*
Vlaam-

Vlaamsche en verdere *Nederlandsche* broeders er mede in het algemeen toe over, om er belijdenis van te doen. Inzonderheid kwam deze vereeniging van de *Fransche* en *Nederlandsche* Protestanten tot stand in het jaar 1563, toen de uitmuntende geloofsbelijdenis, door GUIDO DE BRES, een' *Waalſchen* leeraar, geheel naar de gevoelens van KALVIJN, in het Fransch opgesteld, en in het Nederlandsch vertaald, hier te lande bekend werd. Deze geloofsbelijdenis was vielen *Nederlandschen* Protestanten aangenaam, als die allengs tot de godsdienstleer van KALVIJN meer overneigden. Ook behaagde zij vrij wel aan de gematigde *Lutherschen*, die in de begrippen van MELANCHTHON stonden. En nu namen de Kalvijnisten, in de *Nederlanden*, te gelijk met de belijdenis van hunne *Waalſche* geloofsbroeders, ook den naam over, waarmede dezen, in navolging der *Fransche* Protestanten zich gaarn wilden genoemd hebben. Die naam was *Reformés*, dat is, *Hervormden*, *Verbeterden*. Van toen af zijn de Kalvijnisten in de *Nederlanden* met den eenvoudigen naam van *Hervormden* en *Gereformeerden* vereerd geworden. In vroeger tijden werden alle Protestanten hier te lande, zonder onderscheid, *Evangelische Gereformeerden* genoemd. Doch na het jaar 1563 hebben de *Lutherschen* den naam van *Evangelischen* en de *Kalvijnisten* dien van *Gereformeerden* aangenomen. De *Lutherschen* werden algemeen *Evangelische Lutherschen* genoemd, maar ook de *Hervormden* somwijlen met den naam bestempeld van *Hervormde* of *Gere-*

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. *formeerde Evangelifchen* (*). Op den naam *Evangelifchen* waren beiden, niet zonder reden, zeer gezet. Sedert dien tijd fchijnen in geheel *Nederland* vele Proteftanten, die als Lutheranen werden aangezien, zich voor de gevoelens van KALVIJN openlijk verklaard te hebben. Lang hadden sommigen in twijfel geftaan, of zij LUTHER, dan of zij KALVIJN zouden volgen, anderen weder, als bedekte Kalvijnisten, zich, om redenen, den naam van Lutherfchen laten geven; maar nu bleek het, hoe zij dachten, en wie zij waren. Niet alleen was dit zoo met de Kalvijnisten hier te lande, maar ook met die Nederlandfche Kalvijnisten, welke zich buiten het vaderland bevonden, onder anderen met die te *Frankfort* aan de *Main*. Dezen werden aldaar voor Lutherfchen gehouden, en hadden, als zoodanigen, in ééne der ftds kerken vrijheid van godsdienstoefening. Dan ongeveer dezen tijd, zich mede als Kalvijnisten bekend gemaakt hebbende, werd hun die kerk weder ontnomen door den Magiftraat, die Lutherschgezind was (†). Even zoo was het te *Wezel*. Omtrent dezen tijd, of een weinig vroeger, kwam aldaar ook de Proteftantsche gemeente, die voorheen Luthersch was, altoos dat heette te zijn, er openlijk voor uit, dat zij de leerbegrippen

van

(*) Zie het *Kerkelijk Plakkaatboek* door WILTENS; I. op verſcheidene plaatfen.

(†) Zie SCHLEGELS *Kirchengefchichte* des XVIII *jahr* *hund.* II. bl. 280, 281

van KALVIJN omhelsd had (*). Uit het eene en na C. G. andere blijkt dus, dat, omstreeks het jaar 1563, de jaar 1552. leer van KALVIJN bij de Nederlandsche Protestanten tot 1700. eerst regt doorgedrongen, en in het doen van openbare belijdenisse, boven die van LUTHER, aanvankelijk vrij algemeen omhelsd is geworden.

Met dit al was het getal van de leeraren der Kalvijnisten, nu Hervormden geheeten, in de *Nederlanden*, ten dien tijde, nog zeer klein. Maar spoedig werd hetzelfde vermeerderd, zoo door de overkomst van velen uit *Oostvriesland* en elders, als door de aanwinst van niet weinige Roomsche Priesters, die het Pausdom verlatende de leer der Hervormden aannamen. Zeer groot was de menigte van Roomsche leeraren, die, omtrent dien tijd, tot de gemeenschap der Hervormde kerk overgingen. In *Vriesland* alleen bedroegen zij een getal van negen en vijftig. Hierop volgde ten jare 1567 de merkwaardige omwenteling, waarvan hiervoor breeder gewag is gemaakt (†). De leeraars namen de vlugt naar *Emden*, naar *Kleef*, naar *Engeland*, enz. Staande hunne ballingschap, welke duurde tot in de jaren 1573 en 1574, werden zij ongemeen versterkt in de leer der Hervormden. Bij hunne wederkomst werd het dus voorloopig beslist, dat de

(*) Zie 's GRAVEZANDE's *Twee honderdjarige gedachtenis der Synode van Wezel*; bl. 99, 103 en 104.

(†) Zie WINSEMIUS *Kronijk van Vriesland*; II Boek, bl. 81; ook LAURMANS *Naamlijst der Predikanten van de klasfis van Leeuwaarden*; Voorb. bl. 3.

na C. G de Nederlandſche Proteſtantiſche kerk grootſtendeels
 Jaar 1552 beſtaan zoude uit Hervormden. Immers wij het
 tot 1700.

meerderdeel der leeraren de gevoelens van KALVIJN omhelsde, moesten natuurlijker wijze de gemeenten wel hun voorbeeld volgen. Ook begaven zich ten dien tijde herwaarts vele Hervormde leeraars uit den *Palts*, uit het graaffchap *Nasſauw*, enz. Die allen maakten de gevoelens van KALVIJN bij de Proteſtanten allerwege ſmakelijk. Het gene nogtans den hervormden godsdienst, naar de grondbeginfelen van KALVIJN gewijzigd, boven den Evangelifchen Lutherſchen godsdienst, in *Nederland*, den voorrang deed bekomen, was inzonderheid de openbare belijdenis, welke 's lands verdienſtelijke verdediger WILLEM de eerſte op zijne vlugt in *Duitschland* van denzelven had afgelegd. 's Volks edelen volgden, hier te lande, het voorbeeld van zulken grooten voorganger. Allen dus, met elkanderen, openlijk den godsdienst der Hervormden omhelzende, werden zij er ook beſchermers en voortplanters van. Hadde eens de Prins van *Oranje*, bij het doen van eene proteſtantiſche belijdenis, den Evangelifchen Lutherſchen godsdienst boven den Hervormden gekozen, gewiſſelijk zouden de godsdienſtzaken hier te lande eenen gansch anderen keer genomen hebben. Elk, die in de geſchiedenis van vroeger en later volken ervaren is, zal hier over even zoo en niet anders denken. Buiten twijfel ware de Evangelifche Lutherſche godsdienst dan 's lands algemeene godsdienst geworden. Intuſſchen, terwijl in de gemelde jaren 1573 en 1574 het Proteſtantisme hier

te lande zulk eene wending, ten voordeele der Hervormden, nam, was de hoop, dat dezen met de Evangelische Lutherfchen genootfchappelijk vereenigd zouden worden, nog niet geheel afgefneeden. Hier mede vleiden zich toen nog de gematigde Proteftanten, zoo Lutherfchen als Hervormden. Dan kort na dien tijd werden alle hierop geopende uitzigten geheel gefloten, ten minfte zeer beneveld. Ten jare 1576 werd, door eenige Lutherfche Godgeleerden, te *Torgauw*, op last van den Saksifchen Keurvorst AUGUSTUS, het bekend *Ontwerp van Eéndragt* opgefteld. Nu was de fcheuring der Proteftantfche kerk nog wijder en volftrekt onheelbaar geworden, naardien alle Hervormde Godgeleerden zich tegen dit ontwerp, dat meer het zaad van tweedragt, dan van ééndragt op den bodem der Proteftantfche kerk fcheen uitteftrooijen, manmoediglijk aankantten. Door dien weg kreeg derhalve de opkomst der Hervormde kerk boven de Evangelifch Lutherfche in de zeven vereenigde provinciën het volkomenfte beflag, en werd die kerk, als het aanzienlijkfte genootfchap der Proteftanten, eerlang tot een' vasten ftand gebragt, welken het meer dan twee eeuwen gehouden heeft, zijnde zij al dien tijd, door 's Lands Staten, met uitsluitende voorregten verwaardigd geworden. Trapswijze kwam de Hervormde kerk in de zeven Nederlandfche provinciën tot dezen ftand, het vroegst in *Holland* en *Zeeland*, al federt het jaar 1572, daarna in *Vriesland*, *Overijfel*, *Gelderland* en *Utrecht*, federt het jaar 1575 tot 1580; voorts in *Groningerland* onge-

na C. G. veer het jaar 1600, wijders in den *Bommelerwaard*
 Jaar 1552. en in het land van *Heusden*, omstreeks het jaar
 tot 1700. 1611, vervolgens in de *Meijerij van den Bosch*,
 en in de Baronij van *Breda*, omtrent het jaar
 1630, en in de overige Generaliteitslanden, bij het
 treffen van den *Munsterschen* vrede, ten jare 1648.

Uit het historisch verslag van de opkomst der
 Hervormde kerk in de *Nederlanden* ziet men, hoe
 zeer het tusschen beiden heeft gestaan, of de Pro-
 testanten aldaar zich algemeen bij de volgers van
 LUTHER, dan of zij zich bij die van KALVIJN zou-
 den voegen, en hoe zij, door den loop der omstan-
 digheden gestuurd, toen de twijfel werd opgehe-
 ven, zich aan den laatsten gesloten hebben, terwijl
 er van de genen, die tot de eersten behoord had-
 den, slechts zeer weinigen overbleven. Over het
 geheel genomen was in de daad zeer gering het
 overblijfsel der Lutheranen hier te lande. Op de
 meeste plaatsen, waar thans Lutherfche gemeenten
 gevonden werden, zijn dezelve in later tijden ge-
 slicht, en bestonden zij aanvankelijk grootstendeels
 uit vreemdelingen, veelal *Duitschers*. Hier en daar
 slechts bleef na de doorgebrokene kerkhervorming
 eene afgezonderde Lutherfche gemeente. En deze
 weinige Lutherfche gemeenten smolten in het opge-
 komen kerkgenootschap der Hervormden niet alleen
 niet weg, maar behielden zelfs met dezen eene vrij
 groote gelijkheid van voorregten. Het vergaderen
 in openbare godsdiensthuizen stond men hun met
 broederlijke genegenheid toe. Hunne godsdienstige
 vergaderhuizen hadden in alles het inwendig voorko-
 men

men van gewone kerkgebouwen. Sommigen der- na G. C. zelve pronkten met kleine torens. Alleen klokken- jaar 1552. gelui tot het bij één roepen der kerkgangers was tot 1700. hun niet toegestaan. Ook had geen Lutheraan aanspraak op eenigen post, tot het staats of lands of stads bestuur betrekkelijk. Eenige weinige Lutherfche gemeenten zijn vroeg of laat, door bijzondere omftandigheden, hiervan uitgezonderd geweest. Zoodanigen waren de Lutherfche gemeenten in *Woerden* en *Kuilenburg*.

Ter eerstgemelde ftede verklaarden zich de Protestanten reeds in het jaar 1566 voor de *Augsburgfche* belijdenis, befchermd wordende door den Pandheer van het slot en de heerlijkheid aldaar, ERICK, Hertog van *Brunswijk*. Deze, fchoon de zijde der Spaanfchen aanklevende, was niettemin heimelijk den Protestanten, inzonderheid den Lutheranen, zeer genegen, gelijk naderhand allerduidelijkst gebleken is. Ten jare 1572 werd, onder deszelfs bestuur, de ftad, die het Spaanfche juk mede affchudde, opgedragen aan de Staten van *Holland*, op die voorwaarde, dat het der gemeente vergund zoude zijn, bij de *Augsburgfche* belijdenis te blijven. Alzoo werd toen de Evangelifch Lutherfche godsdienst te *Woerden*, door hoog gezag, als de openbaar vastgestelde godsdienst, bekrachtigd. Dat voorregt genoot de Lutherfche gemeente, door twee predikanten bediend wordende, aldaar tot het jaar 1579, wanneer er niet weinig ongenoegen ontftond over de handelwijze van WILLEM den eerften, die er eenige Hervormden op het kusen, in de regering,

na C. G. ring, geplaatst had. De onlusten, hieruit geboren, ^{Jaar 1552-} liepen, van lieverlede, zoo hoog, dat de Staten van ^{tot 1700.} *Holland* de parochiekerk der stad voor de prediking der Hervormde leer alleen geopend wilden hebben, terwijl den Evangelisch Lutherfchen eene afgezonderde plaats, naar ik meene, buiten de poort, in de voorstad, ter godsdienstoefening werd toegestaan, met uitdrukkelijk bevel, dat beide gezindheden elk-anderen in liefde verdragen zouden. Indien men genoegzamen staat kan maken op eene kleine Kroonrijk, die bij de Lutherfche gemeente te *Woerden* nog bewaard wordt, hebben aan dezelve naderhand ten jare 1590, of omstreeks dien tijd, de Hervormden de kerk weder afgestaan, doch een jaar later dezelve met geweld hernomen. Toen reeds was het getal der Lutherfchen er aanmerkelijk verminderd, en dat der Hervormden zeer aangegroeid. Niettemin is er, sedert dien tijd, eene vrij aanzienlijke Lutherfche gemeente gebleven, voor welke ten jare 1646, binnen de stad, een bekwaam godsdiensthuis gebouwd is geworden, waarin ten blijke der herstelde verdraagzaamheid van de eene gezindheid jegens de andere, ten jare 1674, in Hooimaand, door de Hervormde Geestelijkheid Synode gehouden werd, zijnde hare kerk, door een' geleden brand, van de Franschen gesticht, in het jaar 1672, nog geheel onbruikbaar (*).

Te *Kuilenburg* waren in het laatst der vijftiende eeuw

(*) Zie *KOKS Vaderlandsch Woordenboek*; XXXIII D. bl. 23-43.

eeuw de Proteftanten algemeen Hervormden. Ook zij bleven het na den dood van FLORIS *den tweeden*, uit den huize van PALLANT, Graaf van *Kuilenburg*, wiens bezittingen, bij erfenis, ten jare 1639, overgingen eerst aan het vorftelijke huis van WALDEK en vervolgens van SAKSEN HILDBOURGSHAUSEN. Deze familiën, der *Augsburgfche* belijdenis toegedaan zijnde, lokten verſcheidene *Duitſche* Lutherſchen uit, om zich te *Kuilenburg* neder te zetten, in de hoop op bevordering tot aanzienlijke poſten, die ook doorgaans niet werd te leur geſteld. Hier door groeiden allens de Lutherſchen dermate aan, dat zij ten laaſte de Hervormden geheel overtroffen. Uit hoofde van de beſcherming der gemelde vorſten werd ook de Lutherſche gemeente openlijk op eenen gelijken voet, als die der Hervormden, erkend. Zij genoot dezelfde voorregten bij het politiek beſtuur, welke de Hervormde bezat. Geen het minſte onderscheid had tuſſchen beiden plaats. De godsdienſtöefening der Lutheranen nam, even als bij de Hervormden, haren aanvang met het luiden der kerkklok. Ook de Predikanten der Lutherſchen werden, nevens die der Hervormden, uit het grafelijk kantoor, door den Rentmeester der domeinen, betaald. Niettegenſtaande de Hertog van *Saksen-hildbourghaufen* ten jare 1720 het graaffchap *Kuilenburg* aan de Staten van het kwartier van *Nymegen* verkocht, bleven nogtans er de gemaakte godsdienſtſchikkingen op den duur ſtand grijpen. En na dat de Gelderſche Staten in het jaar 1748 het graaffchap aan WILLEM

den

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. den vierden, bij deszelfs verheffing tot de erfstaad-
 Jaar 1552. houderlijke waardigheid over alle de Nederlandsche
 tot 1700. provinciën, hadden opgedragen, zijn er ook te de-
 zen aanzien geene veranderingen voorgevallen, waar
 over de Lutherfchen te klagen hadden (*).

Tot de Nederlandsche Hervormde kerk behoort
 eindelijk ook de Waalfche kerk, hier te lande ge-
 vestigd. Dezelve is oorspronkelijk een gedeelte der
 Nederlandsche Hervormde kerk, alleen van het ove-
 rige gedeelte verschillende in taal. Hier voor heb-
 ben wij verhaald, dat in het laatst der zestiende
 eeuw, terwijl de zeven Nederlandsche provinciën
 zich tot eene onafhankelijke republiek vestigden, de
 overige tien, onder alle de beroeringen van staat en
 kerk, bezweken zijn. In het burgerlijke moesten
 zij onderdanen des konings van *Spanje* zijn, en in
 het godsdienstige aanklevers van den stoel te *Rome*
 blijven. Hoe zeer deze toedragt der zake de Her-
 vormden in die landen drukte, laat zich ligtelijk
 denken. Reeds hebben wij gezien, dat er uit dien
 hoofde velen uit dat gedeelte van *Vlaanderen*, waar
 Nederlandsch gesproken werd, naar de zeven pro-
 vintiën verhuisden, en zich in de daar geslichte ge-
 meenten lieten inlijven. Maar dit konde bezwaar-
 lijk geschieden ten aanzien van die Nederlandsche
 Hervormden, die aan de Fransche grenzen woonden
 en

(*) Zie KOKS *Vaderlandsch Woordenboek*; XXI Deel,
 bl. 353-357. *Kerkelijke Geographie* door BACHENE; II.
 bl. 151, 152; en VAN EMDRE'S *Historisch bericht van*
alle gezindheden in ons vaderland, bl. 161, 162.

en Fransch spraken. Wilden dezen zich in de ze- na C. G.
 ven Nederlandsche provintiën nederzetten, om vrij- Jaar 1552.
 heid van godsdienst te genieten, dan moesten zij, tot 1700.
 als geen Nederduitsch verstaande, aldaar afgezon-
 derde gemeenten uitmaken, die, door hare eigene
 leeraars, in de Fransche taal, geflicht, opgebouwd
 en onderwezen werden. Hunne taal was geen
 Fransch, zoo als het te dien tijde in *Frankrijk* ge-
 sproken werd, maar oud Fransch, dat in *Frank-*
rijk toen reeds verbeterd was. En gelijk zij de
 oude *Frankgallische* taal behouden hadden, werden
 zij ook nog, met den ouden naam, *Gallen*, *Galen*,
 of door verwisfeling van de G met de W *Wallen*,
Walen, genoemd (*). Zij woonden, behalve in
 een gedeelte van *Vlaanderen*, in *Artois*, *Henegou-*
wen en *Limburg*. Uit die provintiën kwamen vele
 Waalsche Hervormden al heel vroeg reeds voor het
 jaar 1563, maar inzonderheid vervolgens na het jaar
 1573, al meer en meer, van tijd tot tijd hier te
 lande over, om hunnen godsdienst onbelemmerd te
 oefenen, 't gene hun, in hun vaderland, op de
 meest ontrustende manier, betwist werd. Onder
 het

(*) De taalgeleerde WEILAND meent in zijn *Neder-*
duitsch taalkundig Woordenboek, op het woord *Waalsch*,
 dat *Waalsch Vlaanderen* zoo veel is als *Fransch Vlaan-*
deren, en de hier te lande gebruikelijke uitdrukking van
Waalsche gemeente dezelfde is met *Fransche gemeente*.
 Dan, volgens het boven aangemerkte, is deze gedachte
 min gegrond.

na C. G. het hoog bewind van WILLEM *den eersten*, werden
 Jaar 1552 aan deze Walen terstond door de Staten zoo vele
 tot 1700, vrijheden vergund, als de omstandigheden des tijds
 gehengen konden. Zoo sterk was ten jare 1577
 reeds hun getal aangegroeid, dat de Predikanten en
 Ouderlingen, door de Waalsche kerken afgevaardigd,
 toen eene afzonderlijke vergadering konden houden
 te *Dordrecht*, waar, om in eene nationale Synode
 beslist te worden, werd voorgesteld, of het niet
 best ware, de Waalsche en Nederduitsche broede-
 ren, wat de klasfen betrof, waarin zij verdeeld wa-
 ren, wegens de verscheidenheid van talen, voortaan
 afzonderlijk te doen vergaderen (*)? Dit voorstel
 werd ten volgenden jare 1578 in Zomermaand,
 door eene nationale Synode der Nederlandsche, ver-
 eenigde, Duitsche en Waalsche kerken, ook te
Dordrecht gehouden, dadelijk goedgekeurd en in
 een besluit veranderd. Er werd aldaar vastgesteld,
 dat de gemeenten der Duitsche en Waalsche sprake
 hare bijzondere kerkeuraden, klasfikale vergaderin-
 gen en Synoden houden zouden. Eene bij één te
 roepen nationale Synode nochtans zoude vervolgens
 bestaan uit de afgevaardigden, beide der Waalsche
 en Nederduitsche kerken (†). Hetzelve werd na-
 der bevestigd in de nationale Synode, te *Middel-*
burg

(*) Zie BACHENE's *Kerkelijke Geographie der vereenigde Nederlanden*; IV D. bl. 192.

(†) Zie de *Handelingen der gemelde Synode*; art. 46; in het *Kerkelijk Handboekje*; bl. 156, 157.

burg in Zeeland, gehouden in Bloeiimaand des jaars 1581 (*); gelijk ook in de nationale Synode, te 's Gravenhage gehouden in Zomermaand des jaars 1586 (†). na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

Intusfchen was, na het sluiten van het verbond der Unie te *Utrecht* in het jaar 1579, het aantal van Waalsche Hervormden, die herwaarts kwamen vlugten, zeer toegenomen. Ook is er geene de minste twijfel aan, of de meeste Hervormde Walen, die voor het jaar 1567 zich hier te lande gevestigd hadden, maar door de komst van den Hertog van ALVA andermaal ontrust geworden, naar *Emden*, *Wezel*, enz., de wijk hadden genomen, naderhand niet naar hun eigen vaderland, waar de vervolgingen bleven voortduren, maar naar de zeven vereenigde gewesten zich weder van tijd tot tijd begeven hebben (§).

Deze Waalsche Hervormden waren door de geheele Nederlandsche Republiek verspreid. Meestal evenwel hadden zij zich in de voorraamste steden van *Zuid* en *Noordholland* gevestigd. Hier rigtten zij van tijd tot tijd gemeenten op; werden zij van leeraren voorzien, en gaf hun de Overheid bekwaame plaatsen, meest kloosterkerken, ter oefening van

(*) Zie de *Handelingen van deze Synode* art. 36; en het aangeh. *Handboekje*; bl. 195.

(†) Zie de *Handelingen van deze Synode* art. 45; en het aangeh. *Handboekje*; bl. 273.

(§) V ergelijk BACHENE' *Kerkelijke Geographie*; IV Deel, bl. 193.

112 C. G. van hunnen godsdienst, mitsgaders het noodige onderhoud ter instandblijving van het eene en andere.

Jaar 1552
tot 1700.

Dusdanige gemeenten werden er opgericht in Zuid en Noordholland, te *Amsterdam*, in het jaar 1578, te *Haarlem*, in het jaar 1579, te *Leyden*, in het jaar 1584, te *Delft*, in het jaar 1586, in *Zeeland*, te *Middelburg*, in het jaar 1579, te *Utrecht*, in het jaar 1580, enz. Staande de zestiende eeuw werden er nog, van tijd tot tijd, dan hier, dan daar, Waalsche gemeenten gesticht, bij voorbeeld, te *Rotterdam*, ten jare 1605, te *Nymegen*, ten jare 1621, te *Tholen*, ten jare 1658.

Deze Waalsche gemeenten werden niet weinig vermeerderd door de aankomst van vele Fransche Hervormden, die, even voor dat het Edikt van *Nantes*, in het jaar 1685, door *LODEWIJK den veertien-*
den, was vernietigd geworden, in dien bangen uood eene veilige schuilplaats in de zeven provinciën zochten en vonden, gelijk hier voor door ons breedvoerig is verhaald geworden (*). De groote menigte van deze, der vervolging meest naakt ontkomene, Hervormden laat zich eenigzins afmeten naar het getal der onder hen zich bevindende Predikanten, dat ongeveer tweehonderd bedroeg (†). Deze allen werden, waar zij zich vestigden, als met geopen-

(*) Bladz. 27, 28.

(†) Men vindt de namen dezer Predikanten achter de Fransche uitgave der *Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, die gedrukt is bij *LUZAC*, ten jare 1769; bl. 112-118 en 124.

opende armen ontvangen, van al het noodige verzorgd, en, op eene regt broederlijke wijze, ter bevordering zoo van hunne lichamelijke als geestelijke belangen ondersteund. Zelfs werden zoodanige Predikanten, die niet terstond eene vaste bediening in de kerk konden bekomen, van 'slands wege, met een genoegzaam jaargeld begunstigd. Velen evenwel werden dadelijk tot het predikambt in de nu meer uitgebreide gemeenten geroepen, of als zoodanig in nieuw gestichte gemeenten als godsdienstleeraars aangesteld. Niet gering was het aantal van Fransche gemeenten, die hier te lande, op plaatsen, waar geene Waalsche gemeenten waren, of immer waren geweest, bij deze gelegenheid werden opgericht, niet slechts in vele steden, maar ook in sommige dorpen, zoo als, onder anderen, te *Balk*, in *Vriesland*. Van hier is het, dat de Fransche gemeenten nu met de Waalsche gemeenten vereenigd, of afzonderlijk gevestigd zijnde, die beide benoemingen wel in de Handelingen der jaarlijksche Synoden dezer kerk onderscheiden, maar in de dagelijksche wijze van spreken onder elkanderen verwisfeld werden. Met dit al zijn deze gemeenten hier te lande, na het jaar 1685, in het eerst, zelfs tot tegen het midden der zestiende eeuw, veel menigvuldiger geweest, dan tegenwoordig. De natuur der zake toch bragt mede, dat de meeste kinderen en kindskinderen der Fransche vlugtelingen, van tijd tot tijd, door huwelijken met 'slands inboorlingen vereenigd, en der Duitsch sprekende natie werden ingelijfd. Hier door zijn niet alleen

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. groote gemeenten allengs, in getal van leden, zeer
 Jaar 1552. afgenomen, maar vele kleine gemeenten geheel ver-
 tot 1700. dwenen. In *Vriesland*, bij voorbeeld, is van de
 zes gemeenten, die er geweest zijn, thans slechts
 ééne, die van *Leeuwaarden* namelijk, overgeble-
 ven (*). In het laatst der zeventiende en in het
 begin der achttiende eeuw beliep het getal der ge-
 meenten, die van de Generaliteits landen er onder
 berekend, in alles te zamen twee en zestig (†).
 Voor ruim dertig jaren was hetzelfde reeds vermin-
 derd tot ongeveer vijftig (§). Dan tegenwoordig is
 het getal aanmerkelijk kleiner en geringer.

Berigt
 van eene
 merk-
 waardige
 scheuring
 der Ne-
 derland-
 sche her-
 vormde
 kerk.

Eindelijk moeten wij hier nog verslag geven van
 eene gebeurtenis, die aan de Nederlandsche her-
 vormde kerk, in den aanvang der zeventiende eeuw,
 eenen geweldigen schok gegeven heeft, zoo dat er
 eene scheuring ontstond, die tot heden toe, on-
 danks alle aangewende moeite, niet weder geheeld
 is. Over de leer namelijk der voorverordening had
 men in de Hervormde kerk hier te lande wel meest
 overeenkomstig de gevoelens, die in *Zwitserland*
 waren aangenomen, steeds gedacht. Maar, naar-
 demaal er onder de *Kalyijnsgezinde* Hervormden
 ook

(*) Die zes waren in het laatst der zeventiende en
 in het begin der achttiende eeuw gevestigd te *Leeu-
 waarden*, te *Harlingen*, *Franeker*, *Sneek*, *Bolsward*,
 en in het dorp *Balk*.

(†) Verg. BACHIEUNE'S *Kerkel. Geogr.* IV. D. bl. 198.

(§) Verg. *Reglemens du Synode des eglises Wallonnes
 des Provinces Unies*; p. 66. en en *preface*; p. 2.

ook *Zwinglianen* gevonden werden, gelijk wij hier voor verhaald hebben, waren die ten allen tijde meer of min overhellende tot de oude partij der zoogenoemde halve *Pelagianen*. Dan men verdroeg elkanderen, men twistte altoos geheel niet met elkanderen over dat teedere geloofspunt. Ook de openbare voordragt der leeraren was derwijze ingerigt, dat de een den anderen volstrekt niet ergerde. Eindelijk stond, kort na den aanvang der zeventiende eeuw, onder de laatstgenoemden met kracht op de geleerde JAKOBUS ARMINIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, die het gevoelen van zijnen stillen aanhang regt uit elkanderen begon te zetten, hetzelfde meer systematisch behandelde, het aan alle Hervormden ten sterkste aanpreef, en als de egte leer des Bijbels verdedigde. Nu werden de oogden geöpend van allen. Men zag ten minste, dat het gene waarin men elkanderen broederlijk geduld had, een sterk uitstekend punt des verschils was, dat aan de gemeenschap der kerke diepe wonden konde toebrengen, en behoorde geslecht te worden. De ambtgenoot van ARMINIUS aan de hooge school van *Leyden* in dezelfde wetenschap, ook een man van groote geleerdheid, FRANCISKUS GOMARUS, was de eerste, die in de bres sprong, om aan de Hervormde kerk zijns lands gansch andere begrippen omtrent de leer des verschils in te boezemen. GOMARUS verdedigde de leer eener volstrekte voorverördening, gegrondvest op de leer van Gods vrij welbehagen. ARMINIUS daarentegen de leer eener voorwaardelijke voorverördening, welke

na C. G.
jaari 1552.
tot 1700.

na C. G. ontleend moest worden uit, of in verband stond met de leer van een door God vooruitgezien geloof. De hervormde kerk hier te lande geraakte door dien weg weldra in de grootste onrust; het vuur van tweespalt sloeg in felle vlammen tot zulk eene hoogte, dat zelfs de dood van ARMINIUS, die ten jare 1609 stierf, niet alleen geene verdooving te wege bragt, maar de brand zelfs toen nog veel heviger werd. Die aan de zijde van ARMINIUS stonden, waren velen; maar het getal der genen, die GOMARUS bijvielen, was ongelijk veel sterker. Door het gezag van dezen vreesden de anderen verdrongen te zullen worden. Die vrees deed hen, ten jare 1610, aan de Staten van *Holland* een smeekschrift aanbieden, hetwelk de Regtsgeleerden eene *Remonstrantie* noemen, waarin zij rekenfchap van hunne gevoelens gaven, en dezelve met kracht van redenen zochten te versterken. Van waar zij *Remonstranten* genoemd zijn geworden. De *Gomaristen* leverden bij dezelfde Staten eene *Contraremonstrantie* in, ter wederlegging van de gevoelens hunner partij, en ter bepleiting van het gene zij voor waarheid hielden. Dezen bekwamen daar van den naam van *Contraremonstranten*. De Staten van *Holland*, met de zaak verlegen, wendden wijsfelijk alle hunne pogingen aan, om dezelve, ware het mogelijk, bij te leggen. Maar die pogingen waren geheel vruchteloos. De twist liep gaande weg hooger. Eindelijk sloot zich de Prins van *Oranje*, MAURITS, Stadhouder van *Holland*, *Zeeland*, en eenige andere provinciën, na zich lang onzijdig gedragen te hebben,

ben, ten jare 1617, aan de *Contraremonstranten*. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.
 En nu verwierven dezen weldra, in weerwil van JAN VAN OLDENBARNEVELD, die den *Remonstranten* de hand boven het hoofd hield, van de door MAURITS veranderde stedelijke regeringen de vrijheid tot het houden eener nationale Synode. Dezelve vergaderde te *Dordrecht* den 13den van Slagtm-aand des jaars 1618, en eindigde den 29sten van Bloeimaand des jaars 1619. Op deze Synode waren bij een niet alleen de vermaardste Theologanten uit elk der onderscheidene vereenigde gewesten, maar ook vele uitlandsche Theologanten, die door de Staten waren uitgenoodigd. Dezen zaten hier als regters, en veroordeelden de leer der *Remonstranten*, als met de gevoelens der Zwitserfche kerk, door de Nederlandfche hervormde kerk aangenomen, onbestaanbaar, en dus als kerkelijk onregtzinnig. Derzelver beslifing werd daarna door het gezag van de algemeene Staten der vereenigde Nederlanden bekrachtigd en geheiligd. Voorts werden de godsdienstige vergaderingen der *Remonstranten* verboden, de hoogleeraars en predikanten van derzelver aanhang, uit hunne posten gezet, de wederwilligen gebannen, en de hardnekkigsten in de gevangenis geworpen. Met zulk eene hardheid werden de *Remonstranten* behandeld, onder het stadhouderschap van MAURITS, die, ten jare 1625 overleden zijnde, werd opgevolgd door FREDERIK HENDRIK, zijnen broeder. Deze van een' meer zachten aard gaf straks jegens de *Remonstranten* blijken van groote gematigdheid en verdraagzaamheid. Hij riep de geban-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700

nemen terug naar hun vaderland; hij liet de gebonden den ontkerkeren; en verleende den verdrukten Remonstranten eene volkomene vrijheid, om, waar zij verkozen, gemeenten te stichten, welke vrijheid hun naderhand nooit is betwist geworden. Hunne gemeenten hebben bijzonderlijk gebloeid in de steden *Gouda*, *Leyden*, *Rotterdam*, *Hoorn*, en *Amsterdam*. Ter laatstgemelde stad werd het zelfs hun ten jare 1634 vergund eene kweekschool op te rigten, ter vorming van regtschapene godsdienstleeraren; welke school zeer beroemd is geworden door het aldaar gegevene onderwijs van eenen EPISCOPIUS, eenen DE COURCELLES of CURCELLÆUS, VAN LIMBORCH en anderen.

Berigt van
den toestand
der hervormde
kerk in
Duitschland.

Minder bloeiend, minder uitgebreid dan in de gemelde rijken en staten, was de hervormde kerk-gemeenschap in *Duitschland*. Ten tijde van den *Pasfauschen* vrede had zij in dat land gewisfelijk geen' geringen aanhang. Aanzienlijk was het getal der Hervormden; maar, zij waren verstrooid. Geen geheel gewest, geene bijzondere stad werd er gevonden, welke zich voor de belijdenis van den hervormden godsdienst verklaard had. Ook was er geen Vorst, die er openlijke belijdenis van had afgelegd. Alle de lands Vorsten waren belijders van den Lutherfchen godsdienst. Kort daarop nogtans trad in de gemeenschap der hervormde kerk de Keurvorst van den *Palts*; en welk een gezag deze in dezelve gehad heeft, is bekend. De meeste Vorsten van *Anhalt* volgden steeds dat voorbeeld. Ook hebben in latere tijden dat gedaan de Land-

graven van *Hesfenkasfel* en de Keurvorsten van *Brandenburg*. In de *Brandenburgsche* landen bloeide de hervormde kerkgemeenschap allenthalve. Zij had in het laatst der zeventiende eeuw alleen in de *Keurmark* twee en veertig predikanten. Ook vele Fransche vlugtelingen hadden er toen hunne bijzondere gemeenten gesticht (*). In het laatst der zestiende eeuw werd ook de hervormde godsdienst in de vrije rijksstad *Bremen* door hoog gezag des Magistraats gewettigd en algemeen ingevoerd. Ten zelfden tijde werd insgelijks de leer en kerkdienst van *KALVIJN* openlijk omhelsd door de Protestanten van *Nassau*, *Hanauw*, *Isenburg* en verscheidene andere staten.

In *Polen* en *Hongarië* hielden zich de Hervormden van den beginne aan zeer wel staande. De twisten in *Duitschland*, door hunne geloofsgenooten met de Lutherfchen gevoerd, hadden geen' bijzonderen invloed op hunne Protestantfche grondbeginselen. Terwijl de Protestantfche gemeenschap in *Duitschland* en elders van één scheurde, vereenigden zich de Poolfche Hervormden met hunne Lutherfche landgenooten door een onderling verdrag, dat te *Sendomir* getroffen werd ten jare 1570. Ook de zoogenoemde *Boheemsche* broeders werden hierin mede betrokken. Langzamerhand evenwel ontfond er tusfchen beide de partijen onlust en gebrek aan volkomene overeenstemming. Voornamelijk werd zulks veroorzaakt, door dien de Hervormden zich op

(*) Verg. het XXIV D. bl. 152, 153.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

op eene Synode ten jare 1620 meer hartelijk verbonden met de *Boheemsche* broeders, zoo dat zij zich beiden door ééne gemeenschappelijken naam van *vereenigde broeders* onderscheidden. En na dat ten jare 1627 de *Hervormden* met de *Boheemsche broeders* éénerlei kerkbestuur oprigttten, kon de naauwe verwantschap derzelven met de *Lutherschen* op den duur geene plaats meer vinden. Van toen aan werden en bleven zij geheel gescheiden. Hier door verloor het Protestantendom in *Polen* zijn evenwigt en sterkte. Van daar de menigvuldige hindernissen, die inzonderheid den *Hervormden* door de regering werden in den weg geworpen. Ook de meest aanzienlijke leden der *vereenigde* Protestantische gemeenschap waren voor het grootste getal bij de scheiding tot de partij der *Lutherschen* overgegaan, en hadden zich voor derzelver belijdenis verklaard. Dit scheen den *Hervormden* in den aanvang wel te moeten ontmoedigen. Ook kon zulks naar het uiterlijk aanzien niet anders dan nadeelig voor hen zijn. Dan tot hunne vreugde werd hun even als den *Lutherschen* door *WLADISLAUS den vierden* bij eenen openbaren brief de vrijheid verleend, om niet alleen ongestoord hunnen godsdienst te belijden, maar ook naar alle burgerlijke ambten te staan.

In Hongarië.

In *Hongarië* werd ten jare 1590 de verbroedering der *Hervormden* met de *Lutherschen* geheel verbroken, als een gevolg der invoering van het vermaard *Ontwerp van ééndragt*. De partijchap klom wederzijds zoo hoog, dat twee jaren daarna

te

te *Wittenberg* vijf en twintig aldaar studerende *Hongaren* genoodzaakt werden, de Akademie te verlaten; om dat zij de alomtegenwoordigheid der menschelijke natuur van CHRISTUS niet aannemen wilden. Ook vielen er onder hen van tijd tot tijd verscheidene twisten voor, die hunne omstandigheden niet verbeterden. Inmiddels kwamen hun wederwaardigheden over, welke hun door de onverdraagzaamheid werden aangedaan. Hun zoo wel als den Lutherfchen werden vele kerken wederregtelijk afgenomen. De Vorst van *Zevenbergen*, GEORG RAKOTZI, sprong den *Hongaren* hierin wel ter hulp; maar niet in alles met zulken uitflag, als men wel gewenscht had. Daar de Vorsten van *Zevenbergen* Proteftantsch waren, hadden integendeel de Hervormden aldaar in hunne godsdienstige betrekking al het gene zij begeerden (*).

(*) De geschiedenis der *Poolsche*, *Hongaarsche* en *Zevenbergsche* hervormde kerken zie men breedvoeriger in SCHRÖCKHS a. w. V D. bl. 56-61.

T W E E D E H O O F D S T U K .

*Geschiedenis van de Theologische Studien in de
Hervormde kerk.*

na C. G. **H**et licht, dat in den aanvang der zestiende eeuw
 Jaar 1552- zich over de christelijke kerk van het Westen ver-
 tot 1700 spreidde, ging op uit den schoot der Roomsckka-
 Inleiding. tholieke kerk! Dit weet men. Immers er bestond
 geene andere kerk, dan deze. Maar dat licht ging
 voornamelijk op uit het heldere brein van een' man,
 die tot aan zijnen dood toe in de gemeenschap der
 Roomsckatholieke kerk verkoos te blijven, en ook
 gebleven is, een' man dus, die ongelukkiglijk daarin
 gedwaald heeft, dat hij de kerk in de kerk hervormen
 wilde, en toen hij zag, dat dit niet geschieden
 konde, geen' moed genoeg bezat, om met zoo
 vele anderen, welken hij eenen beteren weg had
 gewezen, dien openlijk te volgen. De kundige lezer denkt
 met mij hier terstond aan den onovertreffelijken ERAS-
 MUS. Ware er geen ERASMUS geweest, de kerk
 zoude ja buiten twijfel wel hervormd zijn geworden.
 LUTHER en ZWINGLIUS beiden hadden, elk op
 zich zelve staande, hunne opgeklaarde inzichten in
 de reine leer van het Evangelie; ook werkten zij,
 elk langs zijnen bijzonderen weg, ten gelijken tijde,
 ter voortplanting van die reine Evangelieleer. Maar
 ware er geen ERASMUS geweest, voorzeker en LU-
 THER en ZWINGLIUS zoude, elk in zijn land en
 kring,

kring, zulk een' gewenschten ingang niet hebben gevonden bij verstandige kerkleeraars met hunne prediking. Hoe? zouden verstandige kerkleeraars zonder ERASMUS, niet zoo wel, niet zoo ligtelijk, niet zoo gelukkig overtuigd zijn geworden? Gewisfelijk niet. De geleerdheid der Hervormers, die uitgebreid was, ook hunne kracht van gezonde redekaveling zoude zeker met den tijd velen verstandigen godsdienstleeraren de oogen hebben geopend. Maar om dit en spoedig en algemeen te doen, was er meer noodig, dan geleerdheid, meer dan kracht van gezonde redekaveling. Zouden hier door bij verstandigen verjaarde vooroordeelen worden losgeworteld, zoo moest er bij komen het gene wij *goeden smaak* gewoon zijn te noemen. Geleerde redekaveling, die bij eene sterke inspanning des verstands den diepen denker bezighoudt, verwekt telkens vermoeijenis, waar door menig een wordt afgeschrikt van verder door te dringen. Maar een goede smaak verschaft aan den vermoeiden geest de genoegens van eene gewenschte verkwikking; maakt hem den steilen opgang tot den tempel der waarheid minder bezwaarlijk, en verheft hem boven enkel drooge bespiegelingen tot het genot eener edele overtuiging, die dadelijk op het hart werkt. Wat is toch de goede smaak? Niet blootelijk een vermogen, dat alleen op het verstand werkt, maar een vermogen, dat, terwijl hetzelfde het verstand gemakkelijk doet denken, het hart met fijne gewaarwordingen vervult, waar door men het gene als waarheid betoogd wordt, ook om het schoone, dat in haar is, bemint, omhelst en vasthoudt.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. houdt. Zonder zulk een' goeden smaak mag de ge-
 Jaar 1552. leerdheid het tot eene zekere hoogte brengen; maar
 tot 1700. eene hooge vlugt kan zij nooit nemen. Zij mag
 dezen en genen indringenden doordenker, die op de
 voorgelegde onderwerpen met de borst hangt, tot
 de kennis der waarheid doen komen, maar de mees-
 ten drijft zij door haar stroef voorkomen van zich
 af. Dan wanneer haar een goede smaak de be-
 hulpzame hand biedt, verrigt zij wonderen bij al-
 len, die een zeker gevoel hebben voor het gene or-
 delijk, evenredig, overeenstemmig, voortreffelijk,
 schoon en waar is. En waar is de beschaafde, de
 verstandige, die van zulken gevoel geheel ontbloomt
 is? Dit gevoel in werking gebragt door den goe-
 den smaak van den wijzen en geleerden verkondiger
 der waarheid heeft eene ongeloofelijke kracht, onge-
 lijk veel grooter, dan de doordringendste waarne-
 ming des verstands, dan alle, hoe genoemde, rede-
 kaveling, zelfs die met het schranderste oordeel ge-
 paard is (*). Wanneer wij deze aanmerkingen
 over

(*) CICERO heeft van dit alles een zeer helder denk-
 beeld gehad, blijkens het gene hij schrijft in zijn derde
 boek de *Oratore*, hoofdst. 51. „Ars cum a natura pro-
 fecta fit, nisi natura moveat ac delectet, nihil sane egis-
 se videatur.” En in het voorgaande vijftigste hoofdstuk.
 „Omnes tacito quodam sensu, sine ulla arte aut ratione,
 quae sint in artibus ac rationibus recta ac prava, diiudi-
 cant; idque cum faciunt in picturis & in signis, & in
 aliis operibus, ad quorum intelligentiam a natura minus
 habent instrumenti, tum multo ostendunt magis in verbo-
 rum, numerorum vocumque iudicio; quod ea sunt in com-
 mu-

over het vermogen van den goeden smaak ter na C. G.
aanbeveling van waarheid en deugd toepassen op jaar 1552.
de hooge verdienften, welke men ERASMUS moet tot 1700.
toekennen, ten aanzien van het werk der kerkher-
vorming, moeten wij er ons van overtuigd hou-
den, dat hij ongelijk veel meer gedaan heeft, dan
alle de Hervormers, die met en na hem gearbeid
hebben. Wie toch was van hen allen een man
van zulken kiefchen smaak, als ERASMUS had? In
geleerdheid mogten zij op zijne zijde staan; ten
aanzien van den smaak stonden zij achter hem in
de schaduw. Terwijl LUTHER en ZWINGLIUS open-
lijk op de daken predikten tegen de leer en dienst
der Roomfche kerk, zoo dat hunne krachtige ftem
duizenden als in opftand bragt, om uit de Room-
fche kerk te gaan, fluisterde ERASMUS door zijne
fchriften den bedaard denkenden in het oor het
gene zij allen met elkanderen voor waarheid moesten
houden. Ook dezen wilden in de gemeenfchap van
eene zoo bedorven kerk niet blijven, zoo dra er
eene andere geficht was. En de ftem van ERAS-
MUS, naar mate zij zacht was, had eenen te die-
per val in het hart van alle verftandigen, die zijne
uitmuntende lesfen opvingen. LUTHER en ZWIN-
GLIUS werkten ter hervorming der kerke op straat,
onder het gewoel des volks; zij werkten op het
volk. ERASMUS daarentegen werkte in huis, bij
de stille bezigheden van zijne letteroefening, met
eene

*munibus infixis fenfibus, neque earum rerum quemquam
funditus natura voluit efse expertem."*

na C. G. eene keurige wijze van voorstellen alleen eenen
 Jaar 1552. zachten maar blijvenden indruk zoekende te maken
 tot 1700 op het hart van allen, die zijne schriften lazen,
 en daar door opgewekt werden, om openlijk op
 het volk te werken. LUTHER en ZWINGLIUS
 werkten meest op het gros des volks; ERASMUS
 meest of wel alleen op de verstandigsten des volks,
 die de werktuigen der hervorming moesten zijn.
 Alzoo werkten zij tot hetzelfde einde, op onder-
 scheidene wijzen. In hetzelfde jaar, toen LUTHER
 zijne stellingen liet aanslaan tegen den aflatshandel,
 gaf ERASMUS het eerste stuk van zijne *Omschrij-
 ving* des Nieuwen Testaments (*) uit. Wie dit
 werk kent, zal zich van het gene wij aangaande
 'sgrooten mans verdiensten in de zaak der kerk-
 hervorming hebben aangemerkt, volkomen overtuigd
 houden. Te gelijk met dit werk gaf hij in het
 licht zijn voortreffelijk geschrift over de regte wij-
 ze, waarop men de Theologie bestuderen moet (†).
 Niet alleen lichtte de groote man met deze ge-
 schriften den beiden kerkhervormeren, in *Saksen* en
Zwitserland, voor, maar hij baande ook voor hen
 den weg tot het hart van duizenden verstandigen,
 die welligt anders door eenen koelen betoogtrant
 niet zouden gewonnen zijn geworden voor de zaak
 van God, en zonder welker vermogenden bijstand
 het gansche werk der hervorming niet zulk een'
 gewenscht beslag zoude hebben gekregen. Met
 één

(*) *Paraphrases in N. T.*

(†) *Ratio sive Methodus vere theologiae.*

één woord, zonder ERASMUS hadden de beide na C. G.
 Kerkhervormers LUTHER en ZWINGLIUS de in den Jaar 1552.
 weg liggende zwarigheden niet wel kunnen te boven tot 1700.
 komen. Buiten twijfel zullen zij beiden, en met hen
 ook MELANCHTHON, gelijk vervolgens KALVIJN, dit
 bekend hebben. Allen altoos hebben zij zich naar
 ERASMUS gevormd, hoe verre zij ook beneden hem
 zijn gebleven ten opzichte van het gene hier bijzon-
 der in hem van ons geroemd wordt.

Dat ERASMUS voor het overige den eersten Her-
 vormeren LUTHER en ZWINGLIUS den sluier des
 vooroordeels voor de oogen heeft doen afvallen, zal
 wel niemand willen betwijfelen, die in aanmerking
 neemt, hoe vele boeken, allen gevuld met veel be-
 duidende wenken voor verstandigen ter hervorming
 der kerke, hij van het jaar 1498 tot het jaar 1517
 heeft in het licht gegeven. Onder dezelve mag in-
 zonderheid genoemd worden zijne Latijnsche over-
 zetting van het Nieuwe Testament, welke opgedra-
 gen werd aan Paus LEO *den tienden*, en voor het
 eerst uitkwam ten jare 1516. Was het dus wel
 wonder, dat, toen LUTHER optrad, de Monniken
 schreeuwden, dat deze het ei had uitgebreed, hetwelk
 ERASMUS gelegd had? Gelijk REUCHLIN door zijne
 Hebreeuwsche taalkunde, zoo heeft ERASMUS door
 zijne Grieksche letterkunde dat licht verspreid, het-
 welk de Hervormers der kerke noodig hadden, om
 den weg der waarheid te vinden, welken zij ande-
 ren met zulk een uitnemend gevolg hebben aange-
 wezen.

Ten aanzien van de gemelde studievakken traden Berigt

na C. G. zoo wel onder de Hervormden, als onder de Lutherfchen vele groote mannen in de voetftappen van REUCHLIN en ERASMUS. Beide die studievakken werden de grondflagen van eene meer gereinigde godgeleerdheid, weshalve wij van de vorderingen, welke, fttaande het tijdperk der zestiende en zeventiende eeuw, daarin gemaakt zijn, hier bijzonder verflag moeten doen.

Wat derhalve vooreerst de Hebreeuwfche letter of taalkunde betreft; behalve ZWINGLIUS muntte hierin voornamelijk uit de geleerde OECOLAMPADIUS. Bijzondere verdienfte verwierf ook hierin CONRADUS PELLICANUS, of zoo als hij eigenlijk heette KÜRSINER, geboren in den *Elzas* ten jare 1478, en als Hoogleeraar der Hebreeuwfche tale te *Zurig* overleden ten jare 1556. Reeds voor de hervorming der kerke gaf hij in het jaar 1503 in het licht eene *Hebreeuwfche Spraakkunst*; toen Lector der Godgeleerdheid te *Bazel* zijnde. Hij voegde hier bij een *Hebreeuwfch Woordenboek*. Allernuttigst waren zijne exegetifche verklaringen van eenige boeken des O. T., welke door hem eerst in het Latijn en naderhand in het Hoogduitsch zijn uitgegeven. Ook vertaalde hij de Chaldeeuwfche uitbreidingen van het O. Testament in het Latijn. Als taalkundige bediende hij zich op eene uitnemende wijze van de philofophie, waar in hij boven anderen bedreven was. Welk een voordeel hij uit deze wetenfchap trok voor de taal en uitlegging des Ouden Testaments, getuigen zijne fchriften. Ook daarin ftraalt allerwege door, welken invloed op hem gehad hebben

ben de schriften van ERASMUS, welke hij zeer hoog na C. G. waardeerde, en met het grootste genoegen ter voor- jaar 1552. ming van zijnen smaak gelezen en herlezen had (*). tot 1700.

Ook verdient als een allerkundigst beoefenaar der Hebreeuwſche Taalſtudie allen lof LEO JUDÆ, Predikant te *Zurig*; die een groot gedeelte van het Oude Testament vertaald en met aanmerkingen verrijkt heeft. Hij ſtierf ten jare 1542. Het zelfde zij gezegd van JOHANNES MERCERUS of MERCIER, een' geleerden uit het *Languedoksche*, die eene Chaldeeuwſche Spraakkunst en Taalkundige verklaringen van verſcheidene boeken des Ouden Testaments heeft uitgegeven. Hij ſtierf in zijn geboortestad *Ufes* ten jare 1570. SEBASTIAAN CASTELLIO, JOHANNES PISCATOR en anderen hier voorbijgaande, ſlaan wij bijzonder het oog op de beide BUXTORFEN.

JOHAN BUXTORF, de vader, was Hoogleeraar der Hebreeuwſche taal te *Bazel* van het jaar 1591 tot het jaar 1629, toen hij overleed. Bekend is hij door menigerhande tot zijn ambt betrekkelijke ſchriften, maar vooral door zijn *Hebreeuwſch en Chaldeeuwſch Woordenboek*, dat ten jare 1607 in het licht verſcheen, en tot aan de tijden van SCHULSTENS de hoofdbron gebleven is, waaruit de Pro- teſtanten, Lutherſchen en Hervormden, hunne kunde in de oorfpronkelijke taal van het Oude Testament ſchepten. Te wenschen ware het geweest, dat

(*) *Conf. Vita PELLICANI in ADAMI Vit. Th. Germanorum* p. 126-144.

na C. G. dat hij het voetspoor hadde betreden van den grooten Oosterfchen taalkundigen onder de Lutherfchen

Jaar 1552.
tot 1700.

VALENTIN SCHINDLER, Hoogleeraar eerst te *Wittenberg*, naderhand te *Helmftad*, die, in zijn vermaard *Vijffsprakig Woordenboek* (*), de eerste proeve gaf van eene vergelijking der Hebreeuwſche taal met de overige Oosterſche dialekten, vooral ter opheldering van het Hebreeuwſch. Dit werk verſcheen eerst in het licht na 'smans overlijden ten jare 1612. Ware het door hem zelve dus tien of twintig jaren vroeger uitgegeven, het zoude waarſchijnlijk door dat van **BUXTORF** niet verdrongen zijn geweest, en lang voor **SCHULTENS** tijden ware men buiten kijf van lieverlede meer gevestigd geworden in dat gezonde denkbeeld, dat geene taal en zoo ook de Hebreeuwſche taal niet regt gekend kan worden, ten zij men de aan haar verwante dialekten kenne, en ter hare verklaring daar van overal gebruik make. Dit denkbeeld ſchijnt **BUXTORF** vreemd, ten minſte niet aanneemelijk geweest te zijn. Hij bleef alleen bij het Hebreeuwſch zich ophouden; en verviel daarenboven ook nog in die dwaling, dat hij de Rabbijnen tot zijne *eenigſte* gidſen koos, blijkens een daartoe betrekkelijk woordenboek, door zijnen zoon uitgegeven in het jaar 1640 (†). Zeker vond hij

in

(*) *Lexicon Pentaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Talmudico-rabbincum & Arabicum.*

(†) Onder den titel van *Lexicon chaldaicum, Talmudicum & Rabbincum.*

in den misthoop van derzelver schriften hier en daar wel eene parel van groote waarde, waardoor de schat zijner kundigheden vergroot konde worden. Doch hij zoude buiten tegenspraak veel grooter rijkdommen voor zijne taalstudie, met minder moeite en tijdverlies, uit de beoefening der Oosterfche dialekten en het lezen vooral der Arabifche schriften hebben opgedolven.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

's Vaders betreden weg floeg ook de zoon in, insgelijks JOHAN BUXTORF genoemd, die Hoogleeraar der Hebreewfche tale geweest is te *Bazel* van het jaar 1630 tot zijn sterfjaar 1664. Als taalkundige stond hij op de fchouders van zijnen vader, en zag dus wel fcherper, maar niet over de grenzen van deszelfs werkkring. Alles, wat zijne aandacht trok, had zijne betrekking alleen tot het Hebreewfch, en werd opgehelderd niet uit de ongewijde schriften der Oosterlingen, maar uit die der Rabbijnen. Eene bijzondere verdienfte verwierf hij door het nafporen van de hooge oudheid der Hebreewfche vokaalpunten, waarin velen hem bijvielen, fchoon anderen, door dit onderzoek opgewekt, ook de zaak nadachten, en derzelver oorsprong niet hooger meenden te kunnen brengen dan tot den bloei der Joodsche fchole van *Tiberias*, in de zesde eeuw der Christelijke jaartelling. In dit laatstgemelde gevoelen ftonden reeds de oude Joodsche Schriftgeleerden ABEN ESRA, die in de twaalfde, en DAVID KIMCHI, die in de dertiende eeuw vermaard zijn geweest onder hunne tijdgenooten. En het gevoelen van dezen, hetwelk BUXTORF, vader en zoon,

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

voor de achtbaarheid van het Oude Testament al te gevaarlijk voorkwam, verdedigde nu tegen hen de geleerde LUDOVICUS CAPPELLUS, wel zelf geen groot beoefenaar van de Hebreeuwſche en Rabbijnſche taalkunde, maar een man van ſcherp oordeel en diep inzicht, en in zijne onderzoekingen geruggeſteund door den beroemden *Leydschen* Hoogleeraar in het Ooſterſch, THOMAS ERPENIUS. De twist werd eigenlijk door CAPPELLUS gevoerd tegen BUXTORF, den vader, maar voortgezet tegen den zoon. Doch deze vergunde zich den tijd, om zijnen tegenſtander te antwoorden. Hij deed dit eerst in het jaar 1648, met dien uitſlag, dat hij, wel eenige kwalijk gelegde gronden van CAPPELLUS wederleggende, vele nieuwe medeſtanders won, maar toch allen, die een algemeen overzicht van de Ooſterſche dialekten hadden, tegen zich hield, en geen hunner op zijne zijde kreeg (*). Naderhand heeft men CAPPELLUS de eer der overwinning

(*) Hij gaf toen uit *Tractatus de punctorum vocalium & accentuum in Libris V. T. hebraicis, origine & antiquitate & auctoritate* Om de zaak, ware het mogelijk, te voldingen, gaf dezelfs zoon JOHAN JAKOB BUXTORF, die ook Hoogleeraar in de Hebreeuwſche taal was te *Bazel*, waar hij ten jare 1714 overleed, in het licht het werk van zijnen grootvader en vader, *Tiberias, sive Commentarius Masorethicus triplex, historicus, didacticus, criticus etc. Basf. 1620, recognitus & additamentis locupletatus a JOH. BUXTORFIO, Filii edit. a JOH. JAC. BUXTORFIO Nepote.*

ning in dezen strijd overal zonder verdere bedenking toegekend. De zaak was zoo klaar geworden, dat alle twijfel verdween.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Snel waren ongeveer dien tijd de voortgangen der Hebreuwfche letterkunde, nadat de gemeide ERPENIUS de Arabifche taalkunde in groote achting had doen flijgen, zoo door zijne lesfen, als door zijne uitgegevene fchriften. Zijn leerling en opvolger te *Leyden*, JAKOB GOLIUS, deed nog meer, voornamelijk door het gemeen maken van zijn beroemd *Arabifch Lexicon*. Voorgelicht door beide deze Hollandfche geleerden, bezorgden zich in de Oosterfche studie den grootften roem eenige Engel-fche geleerden, die den dank der nakomelingfchap en waardig zijn, en ook nu nog van allen ontvangen; als daar waren EDUARD POCOK, Hoogleeraar in de Hebreuwfche taal te *Oxford* van het jaar 1636 tot 1691, en THOMAS HYDE, deszelfs opvolger, die ten jare 1707 ftierf. Inzonderheid moete men hier niet vergeten onzen voortreffelijken landgenoot ADRIAAN RELAND, die als Hoogleeraar der Oosterfche talen te *Utrecht* overleed in het jaar 1718. Niemand evenwel blonk in deze studie, met ontfe-king van nieuw licht, ter verheldering van het ge-heele vak, zoo zeer uit, als de groote ALBERT SCHULTENS, Hoogleeraar in de Oosterfche talen te *Leyden*. Doch het gene deze geleerde man te dien aanzien verrigt heeft te vermelden, behoort thans tot het beftek onzes fchrijvens niet. Hij bloeide in de achttiende eeuw. Elders hebben wij van zij-

na C. G. ne verdienften berigt gegeven, en er hulde aan ge-
 Jaar 1552. daan (*).
 tot 1700

Berigt
 nopens
 den toe-
 stand der
 Griek-
 fche ler-
 terkunde.

Groote vorderingen maakte men ook, gedurende dit tijdperk in de Griekfche taalftudie, ter verkla- ring van het Nieuwe Testament. Welke dienften te dezen opzigte aan de kerk gedaan hebben THEO- DORUS BEZA EN SEBASTIAAN CASTELLIO, is bekend. Beiden vertaalden zij, fchoon op eene verfchillende wijze, evenwel meesterlijk de fchriften des Nieuwen Testaments. De laafte gaf mifchien wat al te veel toe aan zijne kieschheid in het latijn, waar door de getrouwheid in het overzetten, waarom- trent de eerfte zeer naauwgezet was, nu en dan eenigzins lijden moest. Ten regten verftande der Griekfche taal in het algemeen bragt niet weinig bij de ongemeene vlijt van den nooit vermoeiden HEN- RI ETIENNE, anders genoemd HENRICUS STEPHA- NUS, die mifchien de grootfte Griekfche en La- tijnsche taalkenner van zijnen tijd geweest is. En met betrekking tot het Grieksch van het Nieuwe Testament maakte zich bij uitftek verdienstelijk de voortreffelijke *Frankefche* Hoogleeraar GEORGIUS PASOR, door zijn woordenboek, dat in de handen van allen, zoo aan de lagere Scholen, als aan de Akademiën, gevonden werd. Van den waren aard der Griekfche tale, zoo als zij door de fchrijvers van het Nieuwe Testament gebezigd is, hadden even-

(*) Zie de *Gefchiedenis der Christelijke Kerk in de achttiende eeuw*; III D. bl. 438-442.

evenwel de genoemde geleerden geen zuiver denk-
 beeld. STEPHANUS bewonderde den kuischen
 griekfchen ftijl der Apostelen; PAULUS had in des-
 zelfs oog de oude Griekfche fchrijvers gelukkiglijk
 weten natevolgen. Zoo iets maakten meer anderen
 zich zelve en elkanderen wijs. Hoe ongegrond
 was deze meening! ORIGENES, CHRYSOSTOMUS en
 HIERONYMUS hadden de zaak voorheen reeds uit
 een veel beter gezigtpunt beoordeeld. ERASMUS en
 de eerfte Hervormers waren ook van eene gansch
 andere gedachte. Op de voorlichting van dezen
 beweerde CASTELLIO, een man, vrij van alle voor-
 ingenomenheid, maar misfchien wel wat te rond-
 borftig in zijne uitdrukkingen omtrent het gene naar
 zijn gevoelen waarheid was, dat de Apostelen, die
 geborene Hebreuwen waren, het Grieksch niet zoo
 hadden kunnen fchrijven als waren zij geborene
 Grieken geweest, maar het hadden moeten fchrijven
 met inmenging van Hebreuwsche spreekwijzen of
 Hebraïfmen, en derhalve op lange na niet zoo zui-
 ver als de oude Griekfche fchrijvers zulks hadden
 gedaan. Dit viel gansch niet in den fmaak van de
 meeste Godgeleerden diens tijds, inzonderheid wijl
 CASTELLIO er wel ter nadere onderrigting bijvoeg-
 de; „men moest niet denken, dat de Heilige
 Geest overal den Schrijvers van het Nieuwe Testa-
 ment de woorden hadde ingegeven; alleen ten aan-
 zien van de zaken moest men zulks gelooven.” Nu
 had het gevoelen, dat er in den grondtekst van het
 Nieuwe Testament hebraïfmen gevonden werden,
 alles tegen zich bij verre het grootfte getal der God-

na C. G.
 jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G. geleerden, die eene goddelijke ingeving zoo der
 Jaar 1552. woorden als der zaken staande hielden. Langza-
 tot 1700. merhand stonden er toch geleerden weder op, die
 zich niet ontzagen, openlijk de gedachte van CAS-
 TELLIO te verdedigen. Onder dezen mag bijzonder-
 lijk geroemd worden de geleerde DANIEL HEIN-
 SIUS, die, in een geschrift (*), uitgekomen te
Leyden in het jaar 1639, en in andere schriften
 zulks te bewijzen zocht. Vervolgens werd het
 pleit zoo duidelijk voldongen, eerst door den En-
 gelschen geleerden THOMAS GATAKER, en daarna
 door onzen landgenoot JOHANNES LEUSDEN, dat
 van toen af het denkbeeld aan hebraïsmen één der
 belangrijkste hulpmiddelen is geweest, waarvan men
 zich ter verklaring der schriften van de Evangeli-
 ten en Apostelen bediend heeft. TAKO HAJO VAN
 DEN HONERT, die Hoogleeraar der Godgeleerdheid
 te *Leyden* is geweest, waagde het, toen hij nog
 Predikant te *Amsterdam* was, alles te verzamelen,
 wat tegen de hebraïsmen door onderscheidene ge-
 leerden gezegd was geworden (†). Maar het doel,
 hier mede, werd niet bereikt. De in de Grieksche
 taal geoefende Godgeleerden waren van hun gevoe-
 len zoo wel overtuigd, dat zij door geene oude of
 nieuwe tegenbedenkingen er van teruggebracht kon-
 den worden.

Berigt- In de kritiek of oordeelkunde van den bijbelschen
 tekst

(*) *Aristarchus facer.*

(†) Hij gaf ten jare 1703 in het licht *Syntagma dis-
 sertationum de stylo N. T. Græco.*

tekst des Ouden Testaments was men staande de eerste helft van dit tijdperk bij de Hervormden zeer ten achteren. Hier in moest men eindelijk, toen het verstand in de uitlegkunde der Heilige Schrift wat meer geoefend was geworden, gebruik maken van het fakkellicht, dat door de Roomsche Godgeleerden werd voorgedragen. LUDOVICUS CAPPELLUS had aan deze studie reeds zijne krachten beproefd, ook met eenen goeden uitflag, schoon niet tot genoeg van zijne geloofsgenooten, die zich verbeeldden, dat de oorspronkelijke bijbeltekst, nevens de daarin vervatte leer der waarheid, op losse schroeven alzoo gefeld wierd. De Roomsche Godgeleerden daarentegen, die voor den oorspronkelijken bijbeltekst minder eerbied hebben, gelijk men weet, waren juist daar voor niet bevreesd, en werkten zoo veel te ijveriger hier in voort. Ten jare 1645 verscheen in het licht te *Parijs* eene zogenoemde *Bijbelsche Polyglotte*; die ten jare 1653 in *Engeland* werd nagedrukt door de bezorging van BRIANUS WALTON (*). De Hebreeuwsehe tekst is gedrukt met de bijgevoegde Latijnsche vertaling van

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.
—
pens den
toestand
van de
kritiek
van den
bijbel-
schen
tekst des
Ouden
Testa-
ments.

XAN-

(*) De uitgave geschiedde in zes foliodeelen, onder den titel van *Biblia sacra polyglotta, complectentia textus originales, hebraicum cum pentateucho Samaritano, Chaldaicum, Graecum, versionumque antiquarum, Samaritane, Graecæ LXXII Interpretum, Chaldaicæ, Syriacæ, Arabicæ, Æthiopicæ, Persicæ, Vulg. Lat. quidquid comparari poterat. Cum textuum & versionum orientalium versionibus latinis etc.*

na C. G. XANTES PAGNINUS, zoo als die door ARIAS MON-
 Jaar 1552. TANUS verbeterd was (*). Aan de bevordering
 tot 1700. van deze bijbeluitgave droeg vooral het zijne bij
 EDMOND CASTEL, eerste Hoogleeraar in de Arabi-
 sche taal te *Cambridge*, door zijn woordenboek (†),
 dat ten jare 1669 te *Londen* in het licht verscheen.
 Ten gelijken tijde kwam hier te lande in *Amster-*
dam uit een voortreffelijke druk van den Hebreeuw-
 schen bijbeltekst, op kosten van den geleerden Jood-
 schen boekdrukker JOSEPH ATHIAS, door de bezor-
 ging van JOHANNES LEUSDEN, Hoogleeraar in de
 Hebreeuwse taal te *Utrecht*. In deze uitgave zijn
 de oudere uitgaven en de oude handschriften met
 elkanderen vergeleken. Zij verscheen ten jare 1661;
 en voor de tweedemaal in 1667. Dezelve werd aan-
 merkkelijk verbeterd, na vergelijking van andere
 handschriften, door DANIEL ERNST JABLONSKY,
Keurbrandenburgschen Hofprediker, die eene nieuwe
 uitgave liet drukken te *Berlyn* in het jaar 1699 (§).
 In schoonheid en zuiverheid van druk werd evenwel
 deze uitgave overtroffen door die van EVERHARDUS
 VAN DER HOOGHT, Predikant te *Nieuwendam* in
Noordholland, welke te *Amsterdam* en *Utrecht* in
 het licht kwam in het jaar 1705 (**).

De-

(*) Vergelijk EICHHORN'S *Alg. Inleiding in het O. T.*
 II D. bl. 205-211.

(†) *Lexicon heptaglotton.*

(§) De titel is *Biblia hebraica cum notis hebraicis*
& lemmatibus latinis.

(**) De titel is *Biblia Hebraica secundum ultimam*
edii-

Deze uitgave van den Hebreewfchen bijbeltekst, na C. G. door VAN DER HOOGHT bezorgd, werd als een ^{Jaar 1552.} model befchouwd van de hoogst mogelijke nauw- ^{tot 1700.} keurigheid. Tot geen' hooger trap van volkomenheid had zij gebragt kunnen worden. Met dezelve konde men zich dus vergenoegen. Met dat al had men nog te weinig de oude verftrooide handschriften van den Hebreewfchen tekst geraadpleegd. Dit werd eerst tegen het midden der achttiende eeuw ingezien door HOUBIGANT en KENNICOTT. Beiden ook hebben zij deze zaak met de grootfte zorg ter harte genomen, gelijk elders door ons omftandiglijk verhaald is geworden (*).

Ten aanzien van de kritiek van den tekst des ^{Des Nieuwen Testaments.} Nieuwen Testaments ging alles, gedurende dit tijdvak, meer voor wind en froom. Met het vergelijken van handschriften hadden zich flaég bezig gehouden VALLA, ERASMUS, BEZA, en meer anderen; inzonderheid ROBERTUS STEPHANUS. De eerste, die zich van de door deze geleerden waargenomen verfchillende lezingen bediend, en dezelve wel verzameld heeft met bijvoeging van eenige anderen uit twee Parijsche handschriften, was de geleerde STEPHANUS CURCELLÆUS, Hoogleeraar bij de Remonstranten te *Amsterdam*. Zijne uitnemende uit-

editionem J. ATHLÆ a J. LEOSDEN denuo recognitam, recensita, atque ad Mosoram, & correctiores editiones exquisite adornata, variisque notis illustrata.

(*) Zie de *Gefchiedenis van de christel. kerk in de achttiende eeuw*; III D. bl. 446-451.

na C. G. uitgave van het Nieuwe Testament verscheen ten Jaar 1552. jare 1658, en is verscheidene reizen herdrukt getot 1700. worden. Ruim vijftwintig jaren daarna vervaardigde JOHANNES TELL, toenmaal Deken, naderhand Bischof van *Oxford*, eene nieuwe uitgave, waarbij meer dan honderd handschriften en oude overzettingen vergeleken, en daaruit onderscheidene lezingen verzameld waren. Intusfchen arbeidde aan eene diergelijke verzameling met groote vlijt JOHANNES MILL, Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Oxford*, wiens uitgave van het Nieuwe Testament na dertigjarige werkzaamheden, daar aan besteed, eindelijk verscheen in het jaar 1707. In dezelve was het getal der verschillende lezingen aangegroeid tot tegen de dertig duizend; waar onder evenwel ook eenigen gevonden werden, die weinig of niets beteekenen. Wat wijders ten aanzien van de kritiek des Nieuwen Testaments door andere geleerden in de achttiende eeuw gedaan is, hebben wij elders gemeld (*).

Berigt van het wel vertalen en verklaren der heilige schrift. Door taalkunde en bijbelkritiek werd alzoo de weg voor de Godgeleerden geopend en voor het wel vervaardigen van goede overzettingen, en voor het wel verklaren van den oorspronkelijken tekst der Heilige Schrift. Wat de vertalingen aangaat, behalve BEZA en CASTELLIO, die elk eene goede Latijnsche vertaling, de eerste alleen van het Nieuwe,

(*) Zie onze a. *Gesch. der Chr. kerk in de achtt. eeuw*; III D. bl. 452-464; en verg. SCHRÖCKH's a. w. VIII D. bl. 515-520.

we, de andere van het O. en N. Testament, waarvan wij reeds melding hebben gemaakt, geleverd hebben, verdient hier ook bijzonder geroemd te worden als na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Latijnsche overzetter van het Oude Testament LEO JUDÆ, Predikant te *Zurig*, wiens arbeid, met behulp van PELLICANUS, GUALTHERUS en CHOLIN, voltooid werd door THEODORUS BIBLIANDER, Hoogleeraar der Godgeleerdheid in gemelde stad. Dezes mans vertaling was noch geheel letterlijk, noch geheel vrij. Geheel vrij moest zij naar 's vervaardigers oordeel niet zijn, om dat men de Heilige Schrift met meer naauwkeurigheid moest vertalen, dan eenig ander schrift. Maar zij was geschreven in zeer verstaanbaar en zuiver Latijn. Zij verscheen ten jare 1543. Dat denkbeeld van noodzakelijke naauwgezetheid in het vertalen der Heilige Schrift werd vervolgens zeer overdreven door IMMANUEL TREMELLIUS en zijn'schoonzoon FRANCISCUS DU JON, anders meer bekend onder den naam van JUNIUS. Dezen vervaardigden te zamen eene Latijnsche vertaling van het Oude Testament te *Heidelberg*, op last van den Keurvorst van den *Palts*. Beiden waren zij tot het werk dier overzetting zeer geschikt; TREMELLIUS, als een man, die in de Hebreuwsche, en JUNIUS als een, die in de Latijnsche taal zeer bedreven was. En nochtans valt hun arbeid, die in het licht verscheen ten jare 1579, zeer af bij dien van LEO JUDÆ, en nog meer bij dien van CASTELLIO, die reeds het licht had gezien ten jare 1551; men vergelijke, en men overtuige zich er van. De overzetting van TREMELLIUS

na C. G. en JUNIUS is hebreewsch latijn; die van CASTELLIO zuiver, zeer zuiver latijn; zij is, ja men mag het zeggen, onverbeterlijk; niemand toch en voor en na hem is daarin zoo gelukkiglijk geflaagd, of het moest MARTINUS BUCERUS zijn geweest, die ten jare 1529 eene Latijnsche vertaling der Psalmen heeft uitgegeven, welke alleruitmuntendst is, en ook in vroegere en latere tijden hare wedergade niet gehad heeft. Dan CASTELLIO leverde ons eene vertaling van den geheelen Bijbel. Men leze dezelve; en niemand, die Latijn verstaat, zal het voortreffelijkst boek, dat ons de Voorzienigheid geschonken heeft, meer donker vinden in het gene wij uit hetzelfde begeren te weten ter bevordering onzer zaligheid. Zoo duidelijk is alles, dat JOHANNES CHEKE, één der voornaamste herstellers van de geleerdheid in *Engeland*, een man, buitengewoon ervaren in het Hebreewsch, Grieksch en Latijn, die in het midden der zestiende eeuw gebloeid heeft, of liever wiens bloei van beroemdheid in de vervolgzuchtige tijden van Koningin MARIA allertreurigst verwelkt is, geene zwaarigheid maakte te verklaren, dat hij ongelijk meer vrucht had gehad van het lezen der bijbelvertaling van CASTELLIO, dan van het doorbladeren van alle de schriften der bijbeluitleggers (*). Wat vermogen heeft niet de partijzucht! Juist, om dat CASTELLIO in alles de gevoelens van KALVIJN niet

(*) *Legantur literæ C. CARLEILI Angli ad CASTELLIONEM a. 1562. 4 kal. Maii datæ, & Bibl. S. a CASTELLIONE in Latin. transl. præmissæ.*

niet omhelsde, werd zijne Bijbelvertaling verre be- na C. G.
 neden die van TREMELLIUS en JUNIUS geschat. En Jaar 1552
 welke sluitboom aan den weg der verlichting is zulk tot 1700
 eene partijzucht! Twee honderd jaren aan één werd
 in de hervormde kerk die vertaling bij de Godge-
 leerden schier met geen' minder eerbied gebruikt,
 dan in de Roomsche kerk de zoogenoemde *vulgata*.
 Eene menigte van uitgaven derzelve zag men in
Zwitserland, in de *Nederlanden*, in *Engeland* en
Duitschland. Te *Zurig* werd de vertaling nog her-
 drukt in het jaar 1764. Zij was zoo algemeen, dat
 die van CASTELLIO bijkans niet bekend was, en
 nog heden bij velen onbekend is. Er waren wel
 ten allen tijde eenige geleerden, die de vertaling van
 CASTELLIO verre waardeerden boven die van TRE-
 MELLIUS en JUNIUS, zoo als, onder anderen, DRU-
 SIUS en L'EMPEREUR, maar ook dezen geraakten
 even daarom in verdenking van onregtzinnigheid.
 Ware CASTELLIO éénsgevoelend geweest met KAL-
 VIJN, gewisfelijk men zoude in de hervormde kerk
 niet dwaas genoeg zijn geweest, om eene geheel
 letterlijke vertaling, gelijk die was van TREMELLIUS
 en JUNIUS, regt getrouw te noemen, maar naar
 het gegeven onderwijs van MARTINUS BUCERUS ge-
 luisterd hebben. Dit hadde men nooit in den wind
 moeten slaan! Men oordeele over deszelfs gegrond-
 heid bij het lezen van 's mans hier omtrent geuite
 woorden (*): „ De heilige schrift is duidelijk;
 maar

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. VI D. bl. 123, 124.

na C. G. maar zij moet ook duidelijk worden overgezet. Eene
 Jaar 1552. slechts woordelijke overzetting verdonkert den zin.
 tot 1700.

Eenigen vrezen wel, dat, wanneer het elk geoorloofd is, van de woorden aftewijken, velen hunne invallen voor uitspraken der heilige schrift houden moeten. Maar ik vrees, dat dezen, eenen afweg willende mijden, in eenen anderen afzakken, die nog veel verder van den middenweg affigt. Wanneer men toch alles woord voor woord overzet, komt er dikwerf geen zin uit; en wat moet dan gebeuren? dit, dat elk lezer naar zijne eigene inzigten, die soms zeer beneveld zijn, er het zijne bij denkt, en dat voor goddelijke waarheid houdt. Uit dien hoofde is het toch altijd beter in de overzetting ééuen dan geen en zin uittedrukken." Hoe waar is deze les, hoe juist en gezond! En nogtans beide JUNIUS en TREMELLIUS hadden, naar het gemeene oordeel der Theologanten in de hervormde kerk, hunnen pligt bij uitspek wel betracht. Men behoorde de uitdrukkingen der heilige schrijvers, zoo dacht men, door vooroordeel verblind, met de grootste naauwgezetheid geheel naar de letterlijke beteekenis overtegielen in die taal, waarin men dezelve verstaanbaar zocht te maken voor zulken, die het oorspronkelijke niet lezen konden. Van daar dan ook, dat alle de van tijd tot tijd gemaakte vertalingen des Bijbels in de moederspraken te dezen aanzien allergebrekkeligst waren. In allen was het voorbeeld gevolgd van TREMELLIUS en JUNIUS. Allen waren veel te letterlijk vervaardigd, en boven dien,
 ge-

gelyk zulks het natuurlijk gevolg moest zijn, met te veel invoegfelen gevuld, om eenen verstaanbaren zin te leveren. Zoodanig waren de Bijbelvertalingen van FRIJTH en TINDAL in het Engelsch, van KAROLIJ in het Hongaarsch, van OLIVETANUS in het Fransch (*); van PISCATOR in het Hoogduitsch, en ook die van onze vaderlandsche Theologanten in het Nederlandsch, welke ten jare 1637 verscheneri is (†). De laatstgemelde verdient bijzonderlijk onze opmerking. Dezelve is vervaardigd met goedkeuring en op gezag van de algemeene Staten der vereenigde *Nederlanden*, volgens het plan, dat daar toe beraamd was in de nationale Synode, te *Dordrecht* gehouden in de jaren 1618 en 1619. Aan dezelve hebben eene reeks van jaren met onafgebroken vlijt gearbeid BOGERMAN, THIJSIUS, ROLANDUS, WALÆUS, HOMMIUS en anderen. Voortreffelijk is in vele opzigten deze uit het Hebreuwsch en Grieksch vervaardigde vertaling des geheelen Bijbels. Maar in den vorm heeft zij de gebreken van den tijd, waarin zij is uitgekomen. Zij is te letterlijk, te Oostersch, niet Westersch genoeg. Trouwens de gemelde Godgeleerden hebben zich te veel gefchikt naar PISCATOR, wiens

ge-

(*) Deze vertaling is naderhand verbeterd door SAMUEL MARESIUS en DAVID MARTIN.

(†) Over de Nederlandsche vertalingen van den Bijbel, die voor dien tijd zijn uitgegeven, zie men onze *Kerkel. Gesch. der acht. eeuw*, III D. bl. 706-710.

na C. G. genoemde vertaling zij meestal gevolgd zijn (*);
 Jaar 1552. Waren zij los geweest van eigen vooroordeelen, of
 tot 1700. van die hunner tijdgenooten, hoogstdenkelijk zou-
 den zij ook dan oorspronkelijk gewerkt, en eene
 veel betere vertaling geleverd hebben. Zoo kan de
 kracht der vooroordeelen het allerheilzaamste werk,
 dat ter verlichting en verbetering des volks verrigt
 dient te worden, ceuwen lang vertragen en terug
 zetten. Thans is wel die kracht reeds verbroken.
 Eene nieuwe, naar de vatbaarheid des volks bereken-
 de, in eene Westersche spraak overgebragte Bijbel is
 alzoo, naar het oordeel van alle verstandigen, be-
 hoefte geworden. Maar hoe bekomt men die één-
 maal? En, indien hij er ééns is, hoe wordt hij
 dan nog met een goed gevolg ingevoerd? Dat de
 genen, aan welke het belang der Nederlandsche
 hervormde kerk meer in het bijzonder is aanbevo-
 len, over het eene en andere hunne ernstige gedach-
 te laten gaan, en, vinden zij het raadzaam hierin
 iets te bewerkstelligen, dan zich niet te zeer haasten
 met de uitvoering, maar met welwikkende bedaard-
 heid eene zaak van zulken gewigt tot stand bren-
 gen!

Berigt van den gang der Godgeleerden in het ver-
 Uit dit historisch verslag van de vorderingen, in
 de taal en oordeelkunde, betrekkelijk de beide dee-
 len van den heiligen Bijbel, kan men bij voorraad
 reeds opmaken, hoedanig de gang der Godgeleer-
 den

(*) Verg. onze a. *Kerkef. Gesch. der acht. eeuw*; III D. bl. 709, 710.

den geweest is in het verklaren des Bijbels, inzonderheid wanneer men de gemelde vertalingen van denzelfden in oogenschouw neemt. In de eerste tijden der Kerkhervorming bleef men het spoor drukken van ERASMUS, hem van verre natreddende. Dit deden altoos, zoo veel zij konden, ZWINGLIUS, OECOLAMPADIUS, en PELLICANUS. De eerste heeft vele Bijbelverklaringen nagelaten, als over *Genesis*, *Exodus*, JESAIAS, JEREMIAS, en over de meeste boeken van het Nieuwe Testament (*). De andere gaf zijne verklaringen van JESAIAS, JEREMIAS, de kleine *Profeten* enz., en ook van den brief aan de *Romeinen*, aan de *Hebreeuwen* enz., in het licht. De derde vervaardigde verklaringen van den geheelen Bijbel, uitgezonderd de boeken van JONAS, ZACHARIAS en de Openbaring van JOHANNES.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.
klaren des
Bijbels.

Die allen overtrof als schriftuitlegger een der eerste Hervormers in *Duitschland* en *Engeland* MARTINUS BUCERUS. Zijne verklaringen van de Psalmen kunnen niet genoeg geprezen en geroemd worden. Zij zijn meesterstukken, geheel in den geest van ERASMUS. Zij verschenen ten jare 1529 (†).

Het-

(*) Men vindt deze schriften in het derde en vierde deel van 'smans werken.

(†) De titel was *Psalmodum libri V. ad Hebraicam veritatem versi, & familiari explanatione elucidati per ARETIUM FELINUM, Theologum.* BUCER hield zijnen naam verborgen, met oogmerk, om dit zijn geschrift met zoo veel meer vrucht te doen lezen van de Roomschegezinden.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Hetzelfde mogen wij aanmerken van zijne verklaringen eeniger schriften des Nieuwen Testaments, als der Evangelien, bijzonder van MATTHEUS, des briefs aan de *Romeinen* enz. Geene mindere taalkunde, en ook geene mindere mate van kieschen smaak, dan de drie eerstgenoemden hadden, legde mede KALVIJN aan den dag. Gelijk BUCER kwam ook KALVIJN dus nader bij ERASMUS, dan die anderen. KALVIJN was een zeer voortreffelijk uitlegger. Wanneer het niet zeer op taalkunde aankwam, wist hij den waren zin in zulk een schoon latijn aan het verstand zijner lezeren te brengen, dat hem weinigen hierin evenaarden. Bijkans over alle de schriften van het Oude en Nieuwe Testament heeft hij verklaringen aan het publiek medegedeeld (*). Het gene men op de voordragt mag aanmerken, is, dat dezelve wat te omslagtig is. Maar er is nog iets, dat den edeldenkenden schriftuitlegger in KALVIJN niet gevallen kan; dit namelijk, dat hij in zijne Bijbelverklaringen te veel dogmatiek mengt, en wel zoo als die door hem, ten aanzien van sommige geloofspunten, waarin hij zich onderscheidde van LUTHER, van ZWINGLIUS, en anderen, op eene bijzondere wijze, ontwikkeld werd. Dit was zijne bijzondere gevoelens aan anderen te willen opdringen. Hij had den woordelijken zin der heilige schrift eenvoudig moeten verklaren, zoo als hij dien vond, en het trekken van

(*) Zij zijn te vinden in de zeven eerste deelen van zijne werken; ook zijn zij afzonderlijk uitgekomen.

resultaten voor de dogmatiek uit denzelfen voor anderen overlaten. Indien men niet zoo te werk gaat, brengt men de dogmatiek in de heilige schrift op eene willekeurige wijze, daar men integendeel dezelve er uit afleiden, of liever van zelve moet laten uitvloeijen, en dan zien, hoe zij is, en welke zij is. Wanneer men deze zwakheid van KALVIJN niet gadeslaat, is zijn uitlegkundige arbeid hoogst roemenswaardig ook ten aanzien van onzijdigheid in het verklaren van zulke plaatsen, die naderhand tegen anders denkenden, bij voorbeeld de Unitaristen, als hoofdbewijzen voor eene dogmatische waarheid algemeen door de Hervormden gebruikt zijn geworden; men neme eens *Gen. I: 26, III: 22; JES. VI: 3; Ps. XXXIII: 6; JOH. I: 1.* Wijders bleef KALVIJN, gelijk het behoorde, alleen staan bij den letterlijken, of zoogenoemden grammaticalen zin der woorden, weinig acht slaande op typische, allegorische en andere diergelijke beteekenissen, welke zijne gemelde voorgangers hier en daar nog al meenden te vinden. Wat men ook tegen de verklaringen der heilige schrift, welke wij aan den grooten KALVIJN te danken hebben, voorheen moge hebben ingebracht (*), en misfchien nog inbrengen,

ge,

(*) Onder de Protestantfche berispers van KALVIJN mag voornamelijk hier gemeld worden LEONARD HUTTER, in zijn werk, te *Wittenberg* uitgekomen, ten jare 1593, onder den titel van *CALVINUS Judaizans, hoc est Judaicæ glosfæ & corruptelæ, quibus J. CALVINUS illustris-*

H 4

finis

H^{er} C. G ge, (*) het is toch maar uitgemaakt, dat het gene
 Jaar 1552. dezen tot zijnen lak gezegd hebben, of nog zeg-
 tot 1700. gen, wezenlijk tot zijnen lof strekt, dit namelijk,
 dat hij door zijne liberale wijze van schriftuitleggen
 een uitstekend voorbeeld aan anderen, bijzonder aan
 GROTIUS, gegeven, en aan dezen den koninkliken
 weg, langs welken men tot alle geopenbaarde waarheid
 regt doordringt, gewezen heeft. Ook daarin was
 hij de voorganger van GROTIUS, dat hij in de schrif-
 ten van het Oude Testament niet zoo vele voor-
 spellingen en voorbeelden van den MESSIAS vond,
 als men in vroegere tijden algemeen daarin meende
 aantetreffen. KALVIJN was in beide die opzigten de
 voorganger van GROTIUS! Tot welk eene hoogte
 klimt hier deze zoo dikwerf van velen verlangde man
 in de schatting van onpartijdige beoordeelaars! Naar
 mate men hem zocht ter neêr drukken, rijst hij thans
 te glansrijker in de achting der nakomelingschap, die
 in dat punt, waar hij gestaan heeft, nu weder rust
 vindt, en, gelijk hij trouwens ook zoude gedaan heb-
 ben, hadde hij steeds voortgeleefd, gaarn bij klaarder
 licht nieuw ontdekte waarheden omhelst.

Hadde men in de hervormde kerk na den van
 KALVIJN gemeen gemaakten arbeid, in het verkla-
 ren der heilige schrift, maar willen blijven staan,
 daar hij stond! ik zwijge van verder voorttegaan!
 Dan men zakte wel haast weder achter uit verre
 be-

*ſe na ſcripturæ s. LOCA & testimonia detestandum in
 modum corrumpere non exhorruit.*

(*) Vide WALCHII, *Bibl. Theol. select.* IV. p. 413.

beneden de hoogte, waarop KALVIJN stond, ja na C. G.
 waarop zich voor de Hervorming de Godgeleer- Jaar 1552.
 den uit het laatst der vijftiende eeuw bevonden. tot 1700.

's Grooten mans voetstappen werden ja nog gedrukt door zijnen uitmuntenden leerling THEODORUS BEZA, in wien zich, bij een helder verstand, onderling vereenigde Grieksche taalkennis, oordeelkunde en veelvuldige geleerdheid. Dan reeds deze veroorloofde zich, in het verklaren van sommige plaatsen der heilige schrift, naar de bijzondere dogmatifche gevoelens van zijnen meester, eene te groote vrijheid. Dit deed hem menigmaal van ERASMUS, wiens gezonde ophelderingen elk in het oog moesten stralen, zoo het niet door vooroordeelen bewolkt was, afwijken tot ongegronde uitleggingen, die trouwens thans van wel onderlegde Godgeleerden worden afgkeurd. Gelijk ERASMUS, dien het, zoo als wij opgemerkt hebben, mede ontbrak aan eene gunstige gelegenheid, om vele en goede handschriften van het Nieuwe Testament te vergelijken, veroorloofde BEZA zich ook soms gisfingen bij de gewone lezing, die hem geen gezag genoeg scheen te hebben. Maar BEZA was te dezen opzigt op verre na zoo gelukkig niet als ERASMUS. Zijne gisfingen waren ja soms bewijzen van zijne ervarenheid in de oordeelkunde, maar ook wel eens zeer bijtend en partijzuchtig; en ook wel eens van weinig belang, en een' zoo oordeelkundigen man, als hij was, geheel onwaardig.

BEZA gaf evenwel aan de Bijbelverklaarders in de hervormde kerk den toon. Allen schikten zich naar

na C. G. hem, en daalden met hem weder allengs naar de
 Jaar 1552 laagte, en vervolgens verre beneden hem. Men zocht
 tot 1700 nog wel geen' verborgen zin; maar men bleef kna-
 gen aan de letter der woorden, waarin geene kracht
 was, en niets smakelijks. Hieraan werd men gewoon,
 en kende dus geene andere behoeften. De schriften
 van ERASMUS, CASTELLIO, BUCER, KALVIJN en
 anderen geraakten allengs meer en meer aan een'
 kant. Eenigen nogtans wisten de eer der oudste
 Hervormers wel optehouden, zich van hunne tijd-
 genooten op eene zeer voordeelige wijze onder-
 scheidende. Onder dezen mogen met het hoogste
 regt geteld worden AUGUSTINUS MARLORATUS,
 BENEDICTUS ARETIUS, DANIEL HEINSIUS, EDU-
 ARD LEIGH, enz. Allerwaardigst der vermelding
 is hier de uitlegkundige arbeid van MOSES AMY-
 RAUD, anders AMYRALDUS, een' der uitnemend-
 ste Hervormde Godgeleerden in *Frankrijk*, die
 sedert het jaar 1633 tot 1664 Hoogleeraar der
 Godgeleerdheid te *Saumur* geweest is. Deze ge-
 leerde man vervaardigde, behalve eenige andere uit-
 breidingen van de schriften des Ouden Testaments,
 in het bijzondere eene voortreffelijke uitbreiding der
 Psalmen, welke in het licht verscheen ten jare 1662,
 en meer dan eene eeuw daarna, toen zij door eene
 menigte uitlegkundige schriften, die meestal van
 minder waardije waren, verdrongen zijnde, bij-
 kans geheel onbekend was geworden, ten jare 1769,
 andermaal in het licht kwam, door de bezorging
 van den zeer geleerden JAKOB CREMER, Predikant
 te *Leerdam*, naderhand te *Middelburg* in *Zee-*
land,

land. (*) Deze uitbreiding schijnt eenigzins wijdloopig te zijn, maar zij strekt even daar door ter verklaring van de bijgevoegde vertaling, die wel met oordeel bewerkt, doch hier en daar, naar den smaak der tijden, wat al te woordelijk is (†). De korte aanmerkingen strekken zeer tot opheldering van de vertaling (§).

Voor het overige moeten onder de beste schriftuitleggers van dit tijdperk gerangschikt worden JOHANNES CAMERO, Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Saumur*, en naderhand te *Montauban*, JOHANNES VAN DEN DRIESCHE, doorgaans genoemd DRUSIUS, laatst Hoogleeraar in de Hebreuwsche taal te *Franeker*, SIXTINUS AMAMA, ook Hoogleeraar in de Hebreuwsche taal te *Franeker*, LUDOVICUS DE DIEU, Hoogleeraar in hetzelfde vak te *Leyden*, FREDERIK SPANHEIM, Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Geneve*. Ook vergete men niet F. JUNIUS, J.

(*) De titel is *Paraphrasis in psalmos DAVIDIS una cum annotationibus & argumentis.*

(†) Zie hier ten voorbeelde de uitbreiding van Pf. I: 6. *Dominus, qui de caelo utrorumque vitam diligenter adspicit, amat & adprobat iustorum vivendi rationem, tamquam consentaneam naturae sui numinis, & voluntati suae conformem. Quamobrem eam possessione suae beatitudinis benigne remunerabitur. Ad actiones improborum quod attinet, quia cum sanctitate virtutum suarum directe pugnant, & auctoritatem suarum legum violant, illas patienter ferre nequit, et earum auctores aeternum exitium pro iusta compensatione manet.*

(§) Zie ERNESTI *N. Theol. Bibl.* X. bl. 579.

na C. G. J. PISCATOR, als mede A. RIVET, F. GOMARUS en Jaar 1552. anderen. Welke voortreffelijke uitleggers van den Bijbel tot 1700. deze mannen, ervaren in de grondtalen, ook waren, ontbrak hun echter nog vrij wat, om met eenen ongeboeiden geest in dit vak zoo voorttegaan, als zij zouden gedaan hebben, zoo zij zich van alle gebreken hadden kunnen zuiveren, die hun van tijd tot tijd waren aangekleefd. Onder die gebreken moge men tellen, dat zij zich stijf vasthielden aan eene letterlijke vertaling der woorden, dat zij telkens bij het verklaren hun oog zijdelings sloegen op hun dogmatisch systeem, om te zien, of hetzelfde met de heilige schrift wel overeenkwam, dat zij de regelen der *Æsthetiek* veronachtzaamden, dat zij maar al te dikweil eenen tweederlei zin in den Bijbel meenden te ontdekken, eenen letterlijken en eenen mystieken of verborgen zin enz. Aan deze vooroordeelen verkleefd was het onmogelijk zich bij het verklaren van den Bijbel in dat standpunt te plaatsen, waarin de schrijvers derzelve gestaan hadden, en zich die tijden voor den geest te brengen, waarin dezelve geleefd hadden.

In de uitlegkunde des Bijbels.

Hier kwam bij, dat men aan de eigenlijk gezegde uitlegkunde, als wetenschap, nog zeer weinig gedaan had. De eenigste, die in dezen iets wigtigs heeft geleverd, is ANDREAS RIVET, als hebbende ten jare 1627 in het licht gegeven eene *Algemeene Inleiding tot de heilige schrift van het O. en N. Testament* (*).

Het-

(* *Isagoge; seu introductio ad scripturam sacram veteris et novi Testamenti.*

Hetzelve behelst eenige lessen en voorschriften over het nasporen van den letterlijken zin der heilige schrift, mitsgaders den zoogenoemden mystieken zin. Van minder waarde zijn de hier toe betrekkelijke schriften van HENRICUS HOTTINGER (*), JOHANNES NETHENUS (†), en ABRAHAM GULICHUS (§).

Eén der voornaamste gebreken bij het uitleggen der heilige schrift, hetwelk wij straks hebben aangemerkt, was, dat men maar al te dikwerf eenen tweederlei zin in de woorden meende te ontdekken, eenen letterlijken en eenen mystieken of verborgen zin. Dit oude misbegrip, door de Hervormers geheel verworpen, maar door de volgende Godgeleerden van tijd tot tijd weder opgeraapt, hing zamen met dat andere, ook oude, en door de Hervormers mede losgelaten, maar straks weder aangevatte denkbeeld, namelijk, dat men bij het vertalen der heilige schrift meer naauwgezet op het letterlijke moest zijn, dan bij het vertalen van eenig ander geschrift. Met den tijd hadden die vereenigde denkbeelden weder geheel veld gewonnen. Daar men dus in het spoor van TREMELLIUS

na. C. G.
J. 1552.
tot 1700.

Berigt
aangaan-
de de bij-
zondere
uit'egwij-
ze van
den ge-
leerden
COCCEJUS

en
(*) Van dezen heeft men eene *Disputatio de mediis explicandæ s. scripturæ*, die gevonden wordt in zijne *Primitiæ Heidelbergenses*; p. 1.

(†) Deze heeft ten jare 1675 uitgegeven een werk, getiteld *de Interpretatione Scripturæ*.

(§) Deze heeft geschreven *Hermeneutica sacra*; zij is gevoegd voor zijne *Theologia prophetica*, en uitgekomen ten jare 1690.

na C. G en JUNIUS geheel letterlijk vertaalde, was en bleef die dorre letterlijke bast voor mannen van kunde en oordeel niet zeer smakelijk. En wat meenden dezen eindelijk te moeten doen? Doordringen moesten zij naar hunne gedachte tot eenen verhevener zin, die onder de letter der woorden verborgen lag. Op die gedachte viel meer dan iemand de geleerde JOHANNES COCCEJUS, of, zoo als hij eigenlijk heette, KOCK, geboren te *Bremen* in het jaar 1603, eerst Hoogleeraar in de Hebreeuwfche taal in zijne vaderftad, vervolgens te *Franeker*, en daarna in de Godgeleerdheid te *Leyden*, waar hij in het jaar 1669 overleden is. Het verklaren van de letter der heilige fchrift, zoo als men het noemde, was velen reeds lang een droog en vruchteloos werk geweest; van daar, dat de meeste Godgeleerden daar afkeerig van waren, en er geen' lust aan hebbende zich in eene fchooifche theologie, die hare grondflagen had in de wijsgeerte van ARISTOTELES, zeer verdiepten. Maar ook deze studie was zulken Theologanten, die, door taalkunde van de overigen onderscheiden, eene hooger vlugt namen, eene zeer dorre en onaangename studie. Aan het hoofd van dezen ftelde zich de groote COCCEJUS, die ter krenking van de fcholastieke Godgeleerdheid eene nieuwe of liever oude maar vernieuwde uitlegmethode verbeterde en invoerde. Als een andere ORIGENES bragt hij de allegorifche wijze van fchriftuitleggen tot een zeer kunftig, ordelijk en vast ftelfel, dat op dezen zonderlingen regel was neêrgezet: „ de zin der Bijbelwoorden is zoo zaakrijk, dat zij alles beteekenen, wat zij, in het ge-

JOHANNES COCCEJUS.

Salmuth pinx

1688

geheele redebeleid, kunnen beteekenen, zoo even- na C. G.
wel, dat zij volkomenlijk aan elkanderen beantwoor- Jaari 552.
den (*).” tot 1700.

Naar dezen regel leerde COCCEJUS de heilige Van de
schrift uitleggen. 's Mans gevestigd gezag in de Cocceja-
kerk, zijne fchranderheid, zijne geleerdheid, zijne nen.
gevallige voordragt, en misfchien wel het meest de
nieuwheid van zijn ftelfel bezorgde hem ftraks eenen
grooten aanhang. Spoedig vereenigden zich met
hem de beroemdste Theologanten, bij het verkiaren
van den Bijbel, waar aan men nu alle krachten be-
gon te wijden. De Coccejaanfche Theologanten
lieten de wijsgeerte van ARISTOTELES varen, zui-
verden hunne dogmatiek van fchoolfche spitsvindig-
heden, en vestigden dezelve eeniglijk op de Bijbel-
ftudie. Dan hoe beoefenden zij die volgens den ge-
melden regel? Deels zoo als het behoorde; zij be-
naarfzigden zich op eene naauwkeurige kennis der
grondtalen, het Hebreeuwſch en Griekſch, op de
oordeelkunde in het vergelijken van onderfcheidene
Bijbelplaatfen, en op het beoefenen der Bijbelſche
ge-

(*) *Id ſignificant verba, quod ſignificare poſſunt in
integra oratione, ſic ut omnino inter ſe convenient.* Vid.
præf. a COCCEIO præmiſſa *Comment. in Epist. ad Rom.*
§ 35. Opp. Tom. V. Op eene zeer partijdige wijze
wordt deze ſtelregel van COCCEJUS verdraaid door de
meesten, die tegen zijne uitlegwijze zijn ingenomen.
Doorgaans wordt dezelve verkeerdelijk dus opgegeven;
„dat de woorden der heilige ſchrift overal op elke
plaatſe alles moeten beteekenen, wat zij maar met mo-
gelijkheid beteekenen kunnen.”

na C. G. geloofsleer. Maar deels ook overdreven zij gans-
 Jaar 1552. schelijk hunne verklaarmethode. In het algemeen
 tot 1700. bekommerden zij er zich weinig over, of zij de
 beteekenis der woorden naauwkeuriglijk konden be-
 palen, waarvan de heilige schrijvers zich bediend
 hadden. Zij beijverden zich veeleer om uit eene
 enkele uitdrukking eene menigte van denkbeelden
 te wringen, welke den schrijvers zeker nooit voor
 den geest waren geweest. Dermate waren de Coc-
 cejanen met hunne nieuwe methode ingenomen,
 dat, hoe vele beteekenissen zij ook onder de woor-
 den meenden te vinden, zij die allen beschouw-
 den, als door de schrijvers werkelijk bedoeld;
 zoo zij maar in het verband met elkaër strookten.
 Gewis geene wijze van schriftuitlegging kon er
 worden uitgedacht, die meer tegen de uitspra-
 ken van het gezond verstand aanliep, die meer
 gebrek aan juist oordeel verried. Dan hoe bene-
 veld door vooringenomenheid het verstand en oor-
 deel der Coccejanen in dezen ook ware, hun ver-
 nuft was door die zelfde vooringenomenheid der-
 mate gescherpt, dat men zich over de voortbren-
 gelsen van hetzelfde verwonderen moet. Zoo orde-
 lijk, zoo naauwkeurig, zoo gepolijst, zoo volko-
 men den schijn van waarheid vertoonende was al-
 les, wat zij als den, door de schrijvers gemeen-
 den, zin der Bijbelwoorden voordroegen en aan-
 prezen. Ondertuschen werd de schriftverklaring
 hier door ten uiterste onzeker. Volgens deze me-
 thode was er bijna niets te bedenken, dat niet uit
 de woorden gehaald werd. Maar wat de schrijvers
 ei-

eigenlijk meer bijzonder bedoeld hadden , was ten hoogste twijfelachtig. Trouwens de schrijvers schie-
 nen niets bijzonders , maar integendeel alles , wat onder de schors der woorden aan het scherpziend oog van den schranderen uitlegger zich voordeed , als even noodzakelijk , bedoeld te hebben. Door dien weg bleven dan ook de Coccejaansche schriftverklaarders geheel en al onkundig van de schikking en het plan der schrijvers. Daar door verloren zij het geheele redebeleid , zelfs het geheele beloop van een historisch verhaal , uit het oog. Alles , wat zij van dien aard in den Bijbel vonden , werd door hen gebroktukt , gesmaldeeld , gesnipperd. Elk , volgens de gewone splitzing afgezonderd , vers maakte , naar hunne gedachte , een groot geheel uit , dat de bijzonderste oplettendheid vorderde. De verdeling der hoofdstukken en verzen , hoe gemakkelijk en onontbeerbaar zij thans ook wezen moge , heeft echter aan de schriftverklaring , inzonderheid bij de Coccejanen , zeer veel nadeel toegebracht. Daar elk vers , als op zich zelf staande , in alle exemplaren gedrukt werd , heeft dit het oog en het oordeel verbijsterd , zoo dat men alles in den zamenhang , of buiten den zamenhang , geheel verkeerd beschouwde. Van daar , dat zoo vele Bijbelplaatsen , uit het verband gerukt zijnde , ten betooge van deze en gene waarheid of stelling , gansch kwaa-lijk opgevat en verklaard zijn geworden.

Dan hier kwam nog iets anders bij. Het kwaad werd zeer verergerd door de schadelijke zorgvuldigheid , waarmede de Coccejaansche uitleggers overa

na C. G. verborgenheden zochten, waar zij volstrekt niet te vinden waren. De geheele Bijbel was, naar hunne gedachte, in eene Allegorische taal geschreven; alles was allegorie of leenspreuk. Bij voorbeeld, *Levit. XX: 24* leest men, dat God aan de *Israëllers* de bestendige inwoning van *Kanaän* beloofde, een land, *overvloeiende van melk en honig*. Dit was letterlijk zoo geweest, maar, naar den daar onder verborgen zin, ware dit het geloof in *CHRISTUS*, die in een aardsch ligcham voor ons geleden heeft! De zuurdeegsem, waarmede *Levit. XXIII: 17*, geboden wordt de daar vermelde beweegbrooden te bakken, beteekende de nog overgeblevene verdorvenheid, waarmede de geloovigen, alshoön aanvankelijk door *CHRISTUS* geheiligt, nog te strijden hebben! Het *heilige zaad* van den Hoogenpriester, waarvan gewaagd wordt *Levit. XXI: 15*, beteekende de kerk van *CHRISTUS*; de Hoogepriester zelf ware *CHRISTUS*. Het verdrag tusfchen *LEA* en *RACHEL*, de oneensgezindheid tusfchen *SARA* en *HAGAR*, de kinderlijke tweedragt tusfchen *ISAÄK* en *ISMAËL*, de geboorte van *JAKOB* en *EZAU*, het verkoopen van het regt der eerstgeboorte van den laaftfen aan den eerften, het vreemd gedrag van dezen, om zijns vaders zegen te bekomen, en dergelijke geschiedverhalen in de fchriften van het Oude Testament, waren beelden van de heerlijkfte verborgenheden des christelijken geloofs. Hier kwam ook nog de *Typologie* der *Coccejanen* bij, als die overal typen aantreffen, dat is voorbeeldige perfonen en zaken, die door de *Goddelijke wijsheid* in de

de heilige fchrift voorgesteld waren, tot afbeelding van geheel andere perfonen of zaken, die naderhand eerst beftaan of gebeuren zouden. Zulke typen waren ADAM, NOACH, ISAÄK, DAVID enz. Ook waren zulke typen wel vele perfonen bij elkanderen genomen, als de Babelfche torenbouwers, de broeders van JOSEF, enz. Voorbeeldige zaken waren de arke van NOACH, de ram, dien ABRAHAM geofferd heeft in plaatfe van ISAÄK, de arke des verbonds, de tafel met de toonbrooden, de zeven pijpen van den gouden kandelaar. Alle deze perfonen en zaken waren voorzeggende voorbeelden van perfonen en zaken, die éénmaal onder het N. Testament zouden beftaan of gebeuren.

Bij het verklaren der gefchiedverhalen van het Nieuwe Testament kwamen de Coccejanen eveneens met diergelijke ongerijmdheden voor den dag, welke men zich in de daad thans niet begrijpen kan, dat in de harsenen van anders verftandige mannen hebben kunnen gevormd worden. In de gefchiedenis, bij voorbeeld, der groote vischvangst LUK. V: 1—11, vond men, profetifcher wijze, leenfpreukig afgebeeld, door de zee het heidendom, door de visfchen wereldfche menfchen, door de visfchers de Apostelen, door het net het Evangelie, door het uitwerpen van het net de prediking van het Evangelie in de geheele wereld, door het fcheuren van het net de ketterijen enz. Heeft immer geleerdheid de Theologanten tot krankzinnigheid gebragt, dan mag dit van de Coccejaanfche Godgeleerdheid in vollen nadruk gezegd worden. Onder-

na C. G. tusfchen verbeeldden zich deze brave menschen, dat
 Jaar 1552. zij uit de donkerheden der heilige fchrift het heer-
 tot 1700. lijkste licht deden opgaan, hetwelk eens over alles
 eenen uitmuntenden glans van godsdienstkennis ver-
 spreiden zoude.

Den duidelijken, letterlijken, zin zag men als met
 minachting zijdelings aan. In het Oude Testament
 trof men onder den letterlijken zin bijna niets aan,
 dan fchaduw en voorbeelden en voorzeggingen van
 het Nieuwe Testament, zelfs de eigenlijke beschrij-
 vingen van het aanstaande lot der vreemde volken
 befchouwde men als voorbeelden, ten minste als
 zinnebeelden van de vijanden der christelijke kerk
 en derzelver lotgevallen. In het Nieuwe Testament
 zag men fchaduw en voorbeelden en voorzeggingen
 van de toekomstige lotgevallen der christelijke kerk
 tot aan het slot der eeuwen. Met één woord,
 overal ontmoette men eenen verborgen zin. Ter-
 wijl men alzo de eenvoudige bedoeling der gewijde
 fchrijvers uit het oog verloor, verdwaalde men langs
 de misfelijkste kronkelpaden in het onmeetbaar veld
 eener allegorische fchriftverklaring, waar men nergens
 eenen uitweg in het gebied der waarheid aantrof.
 In elken regel eener redevoering der Profeten en
 Apostelen, in elke zinsnede der poëtische en
 leerftukkelijke fchriften, in elken volzin van een his-
 torisch verhaal ontdekte men geheime bedoelingen
 van 's Heeren geest, die toegepast werden op den
 Zaligmaker en deszelfs levensbijzonderheden, op de
 verlossing van zondaren, door Hem daargefteld, op
 de grondvesting der christelijke kerk, op derzelver
 uit-

uitbreiding en lotgevallen. Overal had men het oog op de lotgevallen der christelijke kerk, welke tot zeven bijzondere perioden of tijdperken gebragt werd, of eindelijk op de krachtige werkingen der Goddelijke genade in de harten der menschen. De gansch onberedeneerde drift, om overal uit het tegenwoordige in het toekomende tot aan het verfte gezigteinde te staren, vereenigd met de bijzondere neiging, om allenthalve in elken regel van den gewijden Bijbel bewijs voor deze of gene leerstelling van het geloofsbegrip zijns kerkgenootschaps opte sporen, bedierf geheel en al het zoo noodzakelijk, als aangenaam, werk der gewijde schriftuitlegging. Het gene men voor den, door de heilige schrijvers bedoelden, Bijbelzin hield, werd op deze wijze een donker floers, dat altoos voor het oog der eenvoudigste Christenen de gouden waarheid, in de Goddelijke openbaring anders zoo helder blinkend en duidelijk, geheel bedekte, geheel onzichtbaar deed worden.

Tegen de Coccejaansche partij stond lijnrecht over eene partij, die de Voetiaansche heette. Zij had hare herkomst van GIJSBERT VOET, meest bekend onder den naam van VOETIUS, die eerst Predikant is geweest te *Heusden*, en daarna Hoogleeraar te *Utrecht*, waar hij overleden is ten jare 1676. Deerlijk waren, gelijk wij hebben aangemerkt, de leerstellingen van den godsdienst, bij de Hervormden, misvormd door de inkleedfels eener ingewikkelde wijsgeerte uit de oude school van ARISTOTELES. Daar nu COCCEJUS zich liet zien, om de godgeleerd-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Berigt van
de uitleg-
wijze der
Voetia-
nen.

na. C. G.
Jaar 1552.
tot 1700

heid van deze wanfaltigheden te zuiveren, was het VOETIUS, welke zich daartegen dadelijk aankante, en om dit met te meer vrucht te doen, nu inzonderheid ook ter wederstreving der geheel vreemde manier van schriftverklaren, door den anderen aangeprezen, er allerkrachtigst op aandrong, dat men de schriftuitlegging der Hervormeren behoorde te volgen. In deze betrekking kreeg hij ook eenen grooten aanhang, die in de geschiedenis onder den naam van Voetianen bekend staat. Deze allen droegen er roem op, dat zij als schriftuitleggers de voetstappen drukten van KALVIJN, van GROTIUS, en van zoo vele anderen, die er van afkeerig waren om aan de woorden des Bijbels eenen dubbelden zin toe te kennen. Die roem kon den Voetianen nogtans in allen deele niet wel worden toegezwaard. Zeker legden zij er zich meer op toe, dan de Coccejanen, om den waren, letterlijken zin van de woorden des Bijbels optesporen. Dan desönaangezien was hunne wijze van schriftuitleggen gansch niet zoo eenvoudig, als zij toch naar het voorbeeld van KALVIJN en van DE GROOT had behooren te zijn. Wanneer zij den letterlijken zin in het juiste licht wilden stellen, stonden zij niet alleen gaarn in twijfel, aangaande het bedoelde der heilige schrijveren, maar gaven verschillende, somtijds zeer vindingrijke, verklaringen der woorden op. Alle die verklaringen werden dan door hen zamen vereenigd, als maakten zij met elkanderen de ware beteekenis der woorden uit. Vervolgens maakten zij er vlijtig hun werk van, om den eenvoudigen Bijbelzin op alle

GISBERTUS VOETIUS.

claves pens.

1711

mogelijke wijzen te vergeestelijken. Alles wat hun na C. G. voorkwam, leerstellingen, zedelesfen, voorzeggingen, historische taferelen, enz., bragten zij in slich-
 telijke spelingen, waarop hun vernuft zich meesterlijk scherpte, over op elk mensch, op zijne verdorvenheid, op zijne onmagt, op zijne wedergeboorte, bekeering, enz. Zeer sterke tegenstanders waren zij wel van de profetische Godgeleerdheid der Coccejanen, maar niettemin meenden zij veel meer voorspellingen van den staat der christelijke kerk in de Godspraken des Ouden Testaments te ontdekken, dan wij tegenwoordig. Te dezen aanzien hadden zij zeer veel op met eenen dubbelden profetischen, eenen, zoo zij het noemden, *ligchamelijken* en *geestelijken* zin. Bij voorbeeld JER. XXX en XXXI. was de allerduidelijkste voorspelling van het wederkeeren der Joden uit *Babel*, hetwelk daar alleen met zulke heerlijke verwen geschilderd wordt, hunnes oordeels, het ligchamelijke kleed, dat over den geestelijken zin verspreid lag. Dat kleed moest er afgenomen worden, en dan zag men het eigenlijke doel, waarbij men zich voornamelijk te bepalen had, te weten de geestelijke verlossing van het geestelijk *Israël*, door den MESSIAS te wege gebracht.

Zoodanig was de heerschende methode, waarnaar de Hervormde Theologanten, die het met de school van COCCĒJUS niet ééns waren, voornamelijk hier te lande, gewoonlijk den Bijbel meenden te moeten uitleggen. Men merkt hier uit, hoe, aan den eenen kant, de wijze der schriftuitlegging, welke de Coc-

na C. G. ceanen volgden, van die der Voetianen geheel ver-
 Jaar 1552 schilde, maar ook hoe, aan den anderen kant,
 tot 1700. beider bijzondere wijzen in elkanderen vloeiden. Het
 verdubbelen, het ja, drie en viermaal verdubbelen,
 en daarna het vergeestelijken des letterlijken Bijbel-
 zins, waarmede de Voetianen zich zoo zeer onle-
 dig hielden, had alle overeenkomst met het allego-
 rifche verklaren, waarin de Coccejanen de krachten
 van hunnen geest met zulk eene fchranderheid de-
 den werken (*).

Cocce-
 jaansche
 fchrift-
 verklar-
 ders.

Gedurende de tweede helft der zeventiende eeuw
 was het dus met de Bijbelverklaring in de Hervorm-
 de kerk, hier te lande vooral, jammerlijk gesteld.
 Onder de Coccejanen, die aan het stelsel van coc-
 CEJUS zich in het laatst der gemelde eeuw nog
 stijf vasthielden, mogen bijzonderlijk genoemd wor-
 den SALOMO VAN TIL, Hoogleeraar te *Leyden*, JO-
 HANNES D'OUTREIN, Predikant te *Amsterdam*,
 FRANS BURMAN, de zoon, Hoogleeraar te *Utrecht*,
 JOHANNES BRAUNIUS, Hoogleeraar te *Groningen*.
 Van dezen evenwel onderscheidde zich bij uitne-
 mendheid HERMAN WITS of WITSIUS, Hoogleeraar
 eerst te *Franeker*, naderhand te *Utrecht*, en ein-
 delijk te *Leyden*, waar hij ten jare 1708 overleed.

Oor-

(*) Stalen van de fchriftuitleggingen der Coccejanen
 en Voetianen vindt men in de werken vooreerst van
 COCCEJUS en VOETIUS zelve, en vervolgens van hun-
 ne aanhangers. Ons bestek lijdt niet dezelve hier
 optenoemen. De voornaamsten willen wij boven op-
 geven.

Oorspronkelijk was hij een Coccejaan, maar die na C. G. zelf dacht, en zich niet door gezag liet leiden; Jaar 1552. tot 1700. ook bleef hij steeds een voorstander der school van COCCEJUS, doch werd een Hervormer van dezelve, zelfs ten aanzien van de schriftuitlegging. Dat profetische, allegorische verklaren door den geheelen Bijbel heen voldeed hem niet. Niet zelden bleef hij staan bij den historischen of letterlijken zin der woorden, waarin de Coccejanen met algemeenheid van uitspraak profetiën en allegoriën erkenden. Alzoo sloeg hij een' middenweg in tusschen de Voetianen en Coccejanen; maar behaalde er bij beiden geen' dank voor, gelijk men ligtelijk bevroeden kan, wijl hij noch bij genen noch bij dezen te huis hoorde, maar als een vreemdeling alleen stond (*). Uit zijne school zijn de voortreffelijkste mannen voortgekomen, en onder dezen de beroemde CAMPEGIUS VITRINGA, die ten jare 1680 Hoogleeraar geworden eerst in de Oosterfche talen, en naderhand in de Godgeleerdheid te *Franeker*, dit ambt heeft waargenomen tot het jaar 1722, toen hij overleden is. Uitmuntend, naar het voorbeeld van zijnen voortreffelijken meester WITSIUS, zijn ingerigt diens grooten mans schriftverklaringen, waarvan wel de voornaamsten gevonden worden in zijne ten jare 1714 in het licht gekomene uitlegging der godsfpraken van den Profet JES-

SA-

(*). Men kan WITSIUS het best leeren kennen uit zijne *Miscellanea sacra, Meletemata Leydensia*, en uit zijnen *Commentarius in Epistolam JUDÆ*.

na C. G. SAIAS, een werk, dat door alle onpartijdige Theo-
 Jaar 1552. loganten steeds als het grootste meesterstuk van exe-
 tot 1700. getifche geleerdheid geroemd is, en nog heden ge-
 roemd wordt (*). In het vak der uitlegkunde is
 onder de voornaamste Theologanten VITRINGA op-
 gevolgd door ALBERT SCHULTENS, Hoogleeraar in
 de Oosterfche talen eerst te *Franker*, daarna te
Leyden, waar hij in het jaar 1750 overleden is.
 Deze, daar hij in de beoefening der Oosterfche ta-
 len een geheel nieuw standpunt gekozen had, is ook
 de flichter geworden van eene nieuwe en betere be-
 handeling der heilige fchriften; waardoor allengs
 het groote verfchil tufchen de Coccejaanfche en
 Voetiaanfche uitlegmethode geheel is opgeheven.
 Dan dit behoort niet tot het tijdperk, waarvan wij
 hier de gefchiedenis boeken.

Voetiaan-
 fche
 fchrift-
 verklar-
 ders.

Wij gaan dus over tot het in oogfchouw ne-
 men van de voornaamste Voetiaanfche fchriftver-
 klaarders der zeventiende eeuw. Het getal van dezen
 was zeer gering. De Voetiaanfche Theologanten ver-
 ledigden zich in het eerst zoo bijzonderlijk niet met
 het uitleggen der heilige fchrift. Hun voornaamfte
 werk was het beoefenen van eene fchoolfch wijsgee-
 rige godgeleerdheid, en het praktikale behandelen van
 de geloofswaarheden des Evangelies. In het laafte over-
 trof-

(*) De titel is *Commentarius in librum prophetiarum*
 JESAIÆ. Bekend zijn voor het overige 's mans hiertoe
 betrekkelijke fchriften *Avangis apocalypfeos* JOHANNIS
Apostoli; 1703. *Commentarius in librum prophetiarum*
 ZACHARIÆ; 1734, en meer anderen.

troffen zij verre weg de Coccejaansche Theologanten, die dit allernuttigst vak geheel onbearbeid lieten liggen. De vermaardste van alle Voetiaansche Bijbelverklaarders is geweest JOHANNES A MARCK, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid eerst te *Francker*, waar hij ten jare 1676 gekomen is, vervolgens te *Groningen*, en eindelijk te *Leyden*, waar hij overleed ten jare 1731. Deze geleerde man begreep ten laatste, dat het de zaak der Voetiaansche orde was, wilde zij hare eer ophouden, om zich met alle magt op de verklaring van den Bijbel toeteleggen, en gaf hiein dus een uitnemend voorbeeld aan zijne broederen, van tijd tot tijd onderscheidene daartoe betrekkelijke schriften in het licht zendende (*). Hij begon hier mede in het laatst der zeventiende eeuw; doch kreeg onder de Predikanten weldra aan KNIBBE, HELLENBROEK en eenige anderen, doch onder de Hoogleeraars eerst na verloop van schier vijftientig jaren, waardige volgers; hoedanigen geweest zijn JOHANNES WESSELIUS, Hoogleeraar te *Leyden*, PAULUS HULSIUS, Hoogleeraar te

na G. C.
jaar 1552.
tot 1700.

(*) Huc spectant, quæ in lucem a MARCKIO sunt emissa, scripta sequentia; *Commentarius in Prophetas minores*; 1796, 1698, 1700, 1701; *Commentarius in Canticum SAMONIS*; 1703; ; *Scripturarie exercitationes ad viginti quinque selecta loca V. T.* 1709; *Exercitationes scripturariæ ad loca N. T. viginti quinque*; 1710; *In præcipuas quasdam partes Pentateuchi Commentarius*; 1713; *Sylloge dissertationum philologicarum ad selectos quosdam textus V. T.* 1717.

na C. G. te *Groningen*, WILLEM VAN IRHOVEN, Hoogleer-
 Jaar 1552. aar te *Utrecht*, enz.
 tot 1700.

Engel-
 sche
 schrift-
 verklar-
 ders.

Gelijk in onderscheidene vakken der Theologische studie de Engelsche Godgeleerden den Nederland-schen de loef aftaken, zoo ook was dit het geval met betrekking tot de Bijbelexegese, gedurende ten minste de tweede helft van het tijdperk, waarvan wij hier de geschiedenis leveren. Al vroeg trouwens werden de Engelsche Godgeleerden tot de beoefening van dit allernuttigst vak opgewekt door de stoute aanslagen der Deïsten, die zich niet schaamden, door de gewone verklaringen der heilige schrift in het belagchelijke te stellen, alzoo de heilige schrift zelve in de grootste verachting te brengen. De uitlegmethode der Coccejanen in de *Nederlanden* en elders gaf den ongeloovigen hiertoe geene geringe aanleiding, zoo het schein; en dit was dus oorzaak, dat de Engelsche Theologanten, van dezelve afkeerig blijvende, eene meer eenvoudige wijze van schriftverklaren volgden, en door dien weg allengs eenen vrij gezonden smaak kregen in zuivere ophelderingen van den Bijbel, waardoor de waarheid van den Christelijken Godsdienst aan alle zijden genoegzaam geschraagd konde worden, en voor allen, die door vooroordeel niet verblind waren, een veel bekoorlijker aanzien bekwam. Welke groote vorderingen zij in dezen gemaakt hebben, of liever welken reinen smaak zij in goede schriftverklaringen hadden, bewijst het vermaarde werk, dat eenige Engelsche Godgeleerden, met name JOHAN PEARSON, ANTONIUS SCATTERGOOD, FRANS GOULD-

GOULDMAN EN RICHARD PEARSON, op kosten van na C. G.
 KORNELIS BEE te *Leyden*, in het jaar 1660, hebben ^{jaar 1552.}
 uitgegeven, onder den titel *Critici sacri*, dat is, ^{tot 1700.}
Oordeelkundige Schriftuitleggers (*), bestaande uit
 negen folianten. Wel niet hebben de Engelsche
 Godgeleerden de eer gehad, bij deze uitgave, van
 het oordeelkundig schoone, dat in dit werk gevon-
 den wordt, wyl het meeste herkomstig is van bui-
 tenlandsche, inzonderheid Nederlandsche, Godgeleer-
 den, als ERASMUS, CASTELLIO, DRUSIUS, AMA-
 MA, GROTIUS, enz.; maar zij hebben er de eer
 van gehad, dat al dit schoone, met oordeel en
 smaak bij elkander verzameld is. Dit heeft men al-
 leen aan hen te danken. Op de gedane keuze heeft
 nogtans niet weinig invloeds gehad de tijd, waarin
 zij leefden, als beneveld door den damp der, na
 de Hervorming uit de menigvuldige twisten ontsta-
 ne, vooroordeelen en misbegrippen. Van daar, dat
 er exegetische verklaringen in voorkomen, die, te-
 genwoordig altoos, nu men weder op de hoogte
 staat, waarop de Hervormers zich bevonden, alge-
 meen verworpen worden. Dit gebrek trouwens
 werd aldra reeds ingezien door sommige Engelsche
 Theologanten, onder welke MATTHEUS POLUS of

P00-

(* De breedvoerige titel is *Critici sacri, sive clarissimorum virorum in sacro s. utriusque fœderis Biblia doctissimæ annotationes atque tractatus theologico-philologici*. Doorgaans wordt dit werk genoemd *Biblia critica*. Te *Amsterdam* is hetzelfde uitgegeven ten jare 1698.

na C. G. POOLE, Predikant te *Londen*, een kort begrip van het werk vervaardigde, met exegetische bijvoegselen verrijkt uit de schriften van PISCATOR, JUNIUS, BUXTORF enz. Dit werk verscheen in het licht ten jare 1669 (*). Maar ook dit werk heeft thans die waarde niet meer, welke het voorheen, naar het oordeel van de Godgeleerden, die na de Hervorming weder waren achteruitgegaan, gehad heeft. Wanneer men er de exegetische verklaringen van ERASMUS en GROTIUS, en van de Hervormers uit wegneemt, blijft er weinig in over, dat van gewigt en belang is (†).

Historisch berigt van de Systematisch-dogmatische Godgeleerdheid.

Wij gaan over tot het historisch berigt van de Systematisch-dogmatische Godgeleerdheid in de hervormde kerk, gedurende dit tijdperk. Bepalen wij ons dus bij het standpunt, waarvan de Zwitserfche Hervormers zijn uitgegaan! Bloeiend, hebben wij gezien, was de staat der geleerdheid van deze wakkere mannen. Zij zagen uit hunne eigene oogen, die helder waren, zij wisten het ware van het valsche te onderscheiden; zij werden door geene schroomvalligheid terug gehouden in het voordragen van het gene waar

(*) De titel is *Synopsis criticorum aliorumque scripturae sacrae interpretum & commentatorum*. Het werk is best bekend onder den naam van POLI *Synopsis*.

(†) Een breedvoeriger geschiedkundig berigt van de uitlegging en uitlegkunde des Bijbels, in de hervormde kerk, vindt men in mijne *Geschiedenis van de christelijke kerk in de achttiende eeuw*; VIII Deel, bl. 376-514.

waar van zij zich overreed hielden; vrijmoedig kwamen zij met hunne gevoelens voor den dag; zij waren edeldenkend, voorzigtig en zedig. Zij waren, met één woord, Godgeleerden, zoo als regtschappen Godgeleerden behoorden te zijn. Van hen kon men dus, met betrekking tot de Systematisch-dogmatifche Godgeleerdheid, niets anders verwachten, dan het gene goed en fchoon is. Van ZWINGLIUS, die de hoofdperfoon onder de Zwitferfche Hervormden geweest is, heeft men twee, hier meldenswaardige gefchriften, die wel niet den vorm van een dogmatifch Systeem hebben, maar toch dogmatifche verhandelingen zijn, in zich bevattende eene eenvoudige en gegronde voordragt van wel ontwikkelde en verklaarde geloofswaarheden, duidelijk en bondig uit den Bijbel bewezen, door gegronde redeneringen krachtig geftaafd, en tegen andersdenkenden mannelijk verdedigd. De geheele voordragt daarenboven is geheel vrij van alle fchoolfche haarkloverijen, waar van de dogmatiek der Roomfche Godgeleerden zoo geheel vol was. ZWINGLIUS had de wijsgeerte van ARISTOTELES, als met de Christelijke Godgeleerdheid onbestaanbaar, uit zijn onderrigt geheel gebannen. De twee ftraks gemelde fchriften, door ZWINGLIUS uitgegeven, waren *Eene korte en christelijke inleiding in de Evangelieleer* (*); en *uitlegkundig vertoog over den*
wa-

(*) *Brevis in Evangelicam doctrinam Ifagoge*. Inferta est excellentissimi viri operibus; Tom. I. p. 264-278; edit. Tig. a. 1581.

na C. G. waren en valschen godsdienst (*). In het eerste
 Jaar 1552 vindt men sommige leerstukken, schoon niet zoo
 tot 1700. stelselmatig, als doorgaans in de Systemen plaats
 heeft, doch zeer ordelijk en oordeelkundig tevens
 behandeld. Het andere geschrift is meer Systema-
 tisch bearbeid; het is verdeeld in onderscheidene
 hoofdstukken, als over den godsdienst, over God,
 over den mensch, over het Evangelie, over de
 wet, de zonde, enz. Niet zeer ongelijk aan het
 eerste geschrift is nog een derde van ZWINGLIUS,
 getiteld, *Korte en duidelijke verklaring van het
 christelijke geloof* (†).

KALVIJNS
 verdien-
 sten te
 dezen
 aanzien.

Noodig vond het alleszins de opvolger van ZWIN-
 GLIUS in het werk der Hervorming, de groote KAL-
 VIJN, dat er een meer planmatig, ook meer uitvoe-
 rig dogmatisch Systeem bearbeid en den aankomen-
 den Godgeleerden aan de hand werd gegeven. Dit
 leverde hij zelf ten jare 1536, onder den titel van
Onderwijs in den christelijken godsdienst (§). Het
 is vervaardigd in het Latijn, maar in meer dan eene
 an-

(*) *De vera & falsa religione commentarius*. Inser-
 tus est ZWINGLI operibus; T. II. p. 158-243.

(†) *Christiane fidei brevis et clara expositio*. Inserta
 etiam est eiusdem viri eximii Opp. T. II. p. 550-64.

(§) *Institutiones Religionis christianæ*. Het werk is
 daarna door KALVIJN meer dan eens verarbeid, en ein-
 delijk uitgekomen ten jare 1559, met den titel *Institutio
 christianæ religionis, in libros quatuor nunc primum
 digesta, certisque distincta capitibus ad aptissimam me-
 thodum; aucta etiam tam magna accessione, ut propo-
 modum opus novum haberi possit*.

andere taal overgezet. Dit Systeem is geheel niet scholastiek; evenwel, daar hetzelfde mede moest dienen, naar 's opstellers doel, om de drogredenen der Roomsche scholastieken te wederleggen, was het hem onmogelijk geweest, van het gebruik der wijsgeerte in dezen aftezien, en daar er te dien tijde geene andere wijsgeerte gevolgd werd, dan die van ARISTOTELES, won deze alzoo weder eenigzins het veld in de scholen der Hervormde Theologanten. KALVIJN trouwens was van de jeugd aan een beoefenaar geweest van de wijsgeerte van ARISTOTELES; maar overdreef hzar niet ter verdonkering van de christelijke geloofsleer; schoolsche spitsvindigheden vermeed hij; schoolsche onderscheidingen alleen behield hij. Zijne schriftverklaring in dit werk is oordeelkundig. Kiesch en keurig was hij voornamelijk in het bijbrengen van Bijbelplaatsen ter staving van Bijbelwaarheid. Niet alle zoodanige plaatsen, als men daartoe voorheen had, en naderhand ook weder heeft gebruikt, werden door hem voor geldig verklaard. Een aantal derzelve werden door hem verworpen, als geene de minste kracht hebbende. Hij zag op de deugdelijkheid der bewijzen, en niet op de veelheid. Te wenschen ware het dus geweest, dat de Hervormde Theologanten bij de beoefening der dogmatiek steeds hunne lamp aan KALVIJNS licht ontstoken hadden; zij zouden niet zoo dikwerf buiten het spoor gedwaald, maar meer en beter den regten weg gehouden hebben (*).

Voor

(*) Quæ legatur, apprime digna est historia literaria

HERV. VI.

K

de

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

MR C. G. Voor de dogmatiek werkte nevens KALVIJN ook deszelfs leerling THEODORUS BEZA, in eenige schoon geheel geene fyftematifche fchriften; als daar waren *Belijdenis van het christelijk geloof* (*); *de Hoofdleer van het geheele christendom* (†); *Christelijke vragen en antwoorden, waarin de voornaamfte hoofdstukken van den christelijken godsdienst ontwikkeld worden* (§). Het laafte vooral komt hier het meest in aanmerking (**); als behelzende eene zeer bevattelijke voordragt der leer, veraangenaamd door eenen keurigen ftijl. Jammer nogtans is het, dat in hetzelfde, gelijk ook in de beide andere genoemde fchriften (††), de kenmerkelyke leer van KALVIJN, aangaande de voorverordening, gezond en gegrond in haren aard, door BEZA's te grooten ijver in het oog altoos van bevooroordeelden zeer ontzuiverd en verzwakt wordt. Hiermede heeft de geleerde man aan de hervormde kerk juist geen dienst gedaan.

VAN HYPERIUS.

Met meer wijsheid, ook met meer gematigdheid en be-

de CALVINI *Institutionibus religionis christianæ*, obvia in GERDESII *Misc. Gron. T. II. P. I. p. 451. feqq.*

(*) *Confessio christianæ fidei.*

(†) *Summa totius Christianismi.*

(§) *Quæstionum & responfionum christianorum libellus, in quo præcipua christianæ religionis capita κατ' ἐπιλογμὴν proponuntur.*

(**) Reperitur hic libellus in doctissimi viri *Tractat. Theol. Vol. I. p. 69.*

(††) Hæc etiam exstant in BEZE *Tract. Theol. Vol. I. p. 1-79, 170-205.*

bedaardheid handhaafde KALVIJNS leer te dien aanzien de voortreffelijke GERARD ANDREAS HYPERIUS, of VAN IEPEREN, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Marburg*, van wien men een theologisch dogmatisch leerboek heeft, doch dat niet voltooid is. Ook is hetzelfde eerst na zijnen dood uitgegeven ten jare 1567, onder den titel van *Drie boeken der voornaamste leerstukken van den christelijken godsdienst* (*). Hetzelve zoude uit zes plaatfen of hoofdafdeelingen bestaan hebben, die ten onderwerpe hadden: I. God; II. den Mensch; III. de Kerk; IV. de Wet en het Evangelie; V. de Sakramenten; VI. de Voleinding. Dan de drie eerste afdeelingen zijn slechts bewerkt, en wel op eene zeer eenvoudige en duidelijke wijze, niet alleen voor het verstand, maar ook voor het hart, geheel niet scholastiek, maar zeer bijbelmatig.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

In dien zelfden geest waren ook bearbeid de dogmatifche fchriften van WOLFGANG MUSCULUS (†), BENEDICTUS ARETIUS (§), PETRUS MARTYR (**), JOHANNES PISCATOR (††), en DAVID PAREUS (§§).

De-

Van MUS-
CULUS
enz.

(*) *Methodus Theologiae, siue praecipuorum christianae religionis locorum communium libri tres.*

(†) Van hem heeft men *Loci communes theologici*, uitgekomen 1573.

(§) Van hem is *Examen theologicum*; 1584.

(**) Van hem zijn *Locorum communium theologiarum libri tres*; 1580.

(††) Van hem is *Volumen thesium theologiarum*; 1596.

(§§) Van hem heeft men *Decuria collegiorum theologiarum*; 1611.

e C. G. Deze allen waren vervreemd van de scholastieke methode; zij zelve waren geene vijanden van de oude Aristotelische wijsgeerte; zij bestudeerden die, zoo als zij van de verbasteringen, welke ze in de middeleeuwen vooral geleden had, gezuiverd was door MELANCHTHON en anderen, maar zij maakten er voor de Godgeleerdheid geen misbruik van; zelfs onthielden zij zich van wijsgeerige kunsttermen, die toch de leer meer benevelde, dan opklaarden.

Wederin-
voering
van de
Scholas-
tische
Godge-
eerdheid
door MAC-
COVIUS.

De eersten, die te dezen opzichte van den regten weg zijn afgeweken, waren GELLIUS HOTZENUS, eigenlijk JELLE HOTZES, in het laatst der zestiende eeuw Predikant te *Leeuwaarden*, naderhand te *Bolsward*, WILLEM AMESIUS, eerst Hoogleraar in de Godgeleerdheid te *Franker*, naderhand te *Rotterdam*. Deze laatste nogtans zag reeds te *Franker* het verkeerde van deze leerwijze in, en liet dezelve geheel varen. Onder allen was wel de voornaamste AMANDUS POLANUS A POLANSDORF, een *Silezër* van geboorte, die ten jare 1610 als Hoogleraar te *Bazel* overleden is. Deze vereenigde in zijne wijsgeerige studien de grondbeginselen van ARISTOTELES met die van RAMUS, en maakte alzoo van dezelve gebruik in zijne theologisch dogmatische letteroefeningen, blijkens zijn ten jare 1610 uitgekomen *Zamenstel der christelijke godgeleerdheid* (*). Dit eene en andere evenwel zoude waarschijnlijk geene of zeer geringe gevolgen gehad hebben, ware niet als een hervormer of liever misvormer der theologische

(*) *Syntagma theologiae christianae.*

fche wetenfchap opgeftaan JOHANNES MAKOWSKI, na C. G. doorgaans genoemd MACCOVIUS, een Poolfch edel-
 man, die ten jare 1615 Hoogleeraar beide der God-
 geleerdheid en der Natuurkunde te *Francker* werd, na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.
 en daar de fcholastieke manier van de Godgeleerd-
 heid te onderwijzen, die men nu fints zoo vele ja-
 ren met regt verworpen had, weder invoerde. De-
 ze geleerde man werd in het laatst van het jaar
 1618 door de Predikanten der klasfis van *Francker*,
 die geruggeftund waren door deszelfs ambtgenoot
 SIBRANDUS LUBBERTI, befchuldigd van *Remon-
 frantsche* onregtzinnigheden op eenen toon, die te
 hooger klonk naar gelang toen reeds eene nationale
 Synode te *Dordrecht* vergaderd was, om zoo-
 danige misbegrippen uit de kerk te drijven. De
 Staten van *Vriesland*, liefst de zaak in verfchil bin-
 nen hunne eigen provintie, en onder hun eigen oog,
 ook door hun eigen gezag, afgedaan ziende, onder-
 hielden, door eene uit hun midden daartoe benoemde
 kommissie, in de tegenwoordigheid van drie Vrie-
 fche Predikanten (*), den aangeklaagden MACCO-
 VIUS, maar met eenen ongunftigen uitflag. De fchuld
 daar van fchijnt gelegen te hebben in het vooroor-
 deel der Geestelijkheid tegen hem, een vooroordeel,
 dat door geene politieke achtbaarheid fchijnt verbroken
 te hebben kunnen worden. De Staten van *Vriesland*
 daarentegen, fchoon der *Remonfrantsche* partij niet
 zoo

(*) Dezen waren HERMANNUS KOLDE, FLORENTIUS
 JOHANNES en JOHANNES BALK, Predikanten te *Leeuwaar-
 den*, te *Sneek* en te *Workum*.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

zoo zeer toegedaan, waren niet te min liberaal van denkwijze ten aanzien van godsdienstige verschillen omtrent min belangrijke punten, gelijk zij trouwens, over het geheel, ten allen tijde van dien kant waardig geweest zijn geroemd te worden. Gaarn hadden zij dus MACCOVIUS zien zegevieren over zijne vijanden, gaarn zelve hem gedekt tegen derzelve verdere aanslagen. Maar de onderhandeling tuschen beide partijen, in hunne tegenwoordigheid voorgevallen, was zoo hevig geweest, dat alle hunne wenschen in eens vrijdeld waren. Geen ander middel, om MACCOVIUS te redden, schoot er dus over, dan dat men hem aanmoedigde, om zich voor de toen gehouden wordende *Dordtsche Synode* te verdedigen en te zuiveren. De Vriesche Staten boden zelfs hem ter goedmaking zijner reize derwaarts twee honderd guldens aan, welke hij echter terug zoude moeten geven, indien hij veroordeeld mogt worden. En op de zaak van MACCOVIUS en op de onpartijdigheid der *Dordtsche Synode* schijnen dus de Staten het onbepaaldste vertrouwen gesteld te hebben. Ook te dezen aanzien vonden zij zich niet bedrogen. Den 25sten van Grasmaand 1619 werd 's mans zaak door de Synode onpartijdiglijk onderzocht, en dus beslist, dat hij geheel zonder grond van onregtzinnigheid beschuldigd was; doch dat hij, in zijne Akademische lessen, die eenvoudigheid van leerwijze en klaarheid van uitdrukking niet gebruikt had, die zoo zeer te prijzen waren in een' openbaren leeraar van den christelijken godsdienst, maar de scholastieke leer-

leerwijze der Roomschegezinden, bij de Hervorming na C. G. mede uit de kerk gebannen, weder op de Neder-^{jaar 1552.}landfche Hoogefchoolen had willen invoeren, door ^{tot 1700.} donkere, dubbelzinnige kunsttermen en wijsgeerige uitpluizingen te volgen, zoo als men die in de Schriften van BELLARMINUS, SUAREZ en anderen aantrof (*). MACCOVIUS werd door de Synode dus flechts vermaand, om zich voortaan van zulk eene fcholastieke leerwijze te onthouden. Hij betuigde wel hier aan, zoo veel hem mogelijk ware, te willen voldoen; maar hierin fchoot hij vervolgens te kort; moedig en koen op eene, over de aanvallen van zijne aanklagers behaalde, zege, vierde hij aan het jeugdige vuur, dat in hem brandde, te zeer bod, en voer voort op eenen fcholastieken trant zijne leerlingen te onderwijzen. En welken invloed hij in dezen gehad hebbe op de Godgeleerdheid der hervormde kerk, kan daaruit ligtelijk worden opge- maakt, dat zijne fchool fleeds overvloeide van leer- lingen, die, uitgelokt door zijnen roem, van alle zijden zich aan zijne voeten fchaarden, en dat wel gedurende den tijd van één en dertig ja- ren. Zijne fcholastieke leerwijze kan men zien uit zijne *Gemeene theologifche plaatfen* (†), die in *Franeker* zijn uitgekomen ten jare 1639, en na 's mans dood vermeerderd door NIKOLAAS ARNOL-

DI

(*) Vid. *Epist. pr. est. vir.* CCCL. Ook zie men BRANDTS *Gefchiedenis der Reformatie* III D. bl. 565 en volg. en het *Diction. hifl. & crit.* van BAILE op het woord MAKOWSKI.

(†) *Loci communes theologici.*

K 4

na C. G. DI ter zelfde ſtede in het licht kwamen in het jaar
 Jaar 1552-1650, en uit eenige andere theologifche ſchriften (*).
 tot 1700

Ook be-
 vorderd
 door WA-
 LAEUS.

Trouwens na het houden der *Dordtſche* Synode onderwezen ten tijde van MACCOVIUS aan andere hoogefcholen van ons vaderland ook reeds deze eigene Hoogleeraars der Godgeleerdheid, die aan het weder invoeren der ſcholastiekerij mede het hunne toebagten. Onder dezen mag inzonderheid genoemd worden ANTONIUS WALAEUS, of de WAELE, Hoogleeraar te *Leyden*, wiens ſcholastieke leerwijze kenbaar is uit eenige door hem voor het publiek vervaardigde ſchriften, waarvan ſommigen door hem zelve, anderen na zijnen dood, zijn uitgegeven (†). In het eerſte beneden gemelde geſchrift heeft hij getracht de zedeleer van ARISTOTELES bruikbaar voor Christenen te doen zijn, door dezelve in het algemeen te verbeteren, en naar de zedeleer van het Evangelie te vervormen.

Zeer be-
 vorderd
 door
 CLOPPEN-
 BURG,
 ARNOLDI
 en ande-

Beide deze voorſtanders der ſcholastieke Godgeleerdheid kregen ſtraks tot volgers JOHANNES. CLOPPENBURG, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, eerſt te *Harderwijk*, naderhand te *Franeker*, waar hij overleden is ten jare 1652 (§), NIKOLAAS ARNOLDI,

(*) Als daar waren *Questiones theologicae*, 1631 en 1632. Na zijnen dood verſchenen zijne *Distinctiones & regulae theologicae & philosophicae*, 1656.

(†) *Compendium Ethicae Aristotelicae ad normam veritatis christianae revocatum*, ten jare 1627; na zijnen dood zijn uitgegeven *Loci communes theologici*.

(§) Hij gaf in 1648 uit *Exercitationes ad locos communes theologicos, cum Aphorismis theologicae christianae*.

DI, ook Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Fran- na C. G.*
neker, zijnde aldaar gestorven ten jare 1680 (*), *Jaar 1552.*
 SAMUEL MARESIUS, eigenlijk DE MAREES, eerst *tot 1700.*
 Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Sedan*, en ver- *ren, bij-*
 volgens te *Groningen*, overleden aldaar ten jare *zonder*
 1673 (†), MARKUS FREDERIK WENDELIN, Hoog- *door VOE-*
 leeraar in de Godgeleerdheid te *Anhalt (§)*, en *TIUS.*
 meer anderen. Niemand evenwel heeft meer zijn
 best gedaan om de schoolsche Godgeleerdheid weder
 in bloei te doen komen, dan de beroemde GIJSBER-
 TUS VOETIUS, hier voor reeds gemeld, die zich
 in vollen nadruk den naam van *Scholastiek* heeft
 waardig gemaakt. Ten jare 1648 en vervolgens
 zijn door hem in het licht gegeven *Uitgelezene theo-*
logische verhandelingen (**); welk werk een volle-
 dig theologisch stelsel is van geloofswaarheden en
 zedekundige lessen. In hetzelfde heerscht niet alleen
 eene drooge schoolmatige voordragt, maar hetzelfde
 is vol van spitsvindige navorschingen, ingewikkelde
 vraagstukken en beuzelachtige kleinheden, zoo als
 zij in de systemen der oude scholastieken gevonden
 worden. Geenszins is het dus te verwonderen,
 dat

(*) Van hem is geen dogmatisch theologisch systeem
 nagelaten; maar zijne schriften in het algemeen zijn op
 eene scholastieke leest geschoeid.

(†) Van MARESIUS heeft men *Breve systema universae*
theologiae; 1647.

(§) Van dezen zien het licht *Christianae theologiae*
Lib. II. methodice dispositi; 1634.

(**) *Selectae disputationes theologicae.*

na C. G. dat velen, die zich met zoo eene leerwijze niet konden vereenigen, hartelijk wenschten naar eene verandering en verbetering.

Dezelve
wordtwe-
der ver-
bannen
doorCOC-
CEJUS.

Ook die wensch werd vervuld. JOHANNES COCEJUS, ons reeds uit het historisch berigt van de uitlegging des Bijbels bekend, stond eindelijk op, om de scholastieke Godgeleerdheid, ware het mogelijk, weder uittedrijven. Ook dat gelukte hem bij vele, zeer vele Hervormden. Een vijand zijnde van de Aristotelische wijsgeerte, ook ja met geene wijsgeerte iets op hebbende, wilde hij als een voortreffelijk schriftuitlegger geene andere geloofsleer, dan eene zuiver bijbelsche, gangbaar doen worden, die van alle bovennatuurkundige termen, onnutte vraagstukken en schoolsche spitsvindigheden ontbloot, den volksleeraar meer te frade konde komen. Wat zijn bijzonder theologisch leerstelsel betreft; ook dit was in eenen geheel anderen vorm gegoten, dan men tot nog toe gekend had. Bij het lezen der heilige schrift meende hij gevonden te hebben, dat de gewijde schrijvers de wijze, waarop zondaars van God gezaligd worden, als een *verbond van God met de menschen* plegen te beschouwen. Die gedachte bekoorde den zelfdenkenden man diermate, dat hij geene zwarigheid maakte, de gansche geloofsleer onder het beeld van zoodanig een verbond voortestellen. Hetzelve legde hij ten grondslage van een gezuiverd, onwijsgeerig en geheel bijbelsch systeem. Het *verbond* beschouwde hij als tweeledig, namelijk als een *werkverbond*, door God met den mensch opgerigt voor den val, en als een *genadeverbond*,
door

door God met den mensch gemaakt na den val. na C. G.
 Wijders dacht hij nog aan een bijzonder verbond, ^{jaar 1552.}
 dat God de Vader met zijnen Zoon CHRISTUS had tot 1700.
 aangegaan. Hier uit nam COCCEJUS aanleiding om
 de voordragt der leere onder woorden en termen
 te brengen, welke men gewoon is bij het treffen
 en onderhouden van menschelijke verdragen te ge-
 bruiken. Als zoodanig is geheel bearbeid 's maus
 werk, getiteld, *de hoofdsom der leere van het ver-*
bond en testament van God (*); hetwelk het eerst
 in *Franeker* uitkwam ten jare 1648, en naderhand
 met vermeerderingen verscheidene malen herdrukt
 werd. Bij COCCEJUS was het tevens een doorgaand
 denkbeeld geworden, dat alle verbond van God de
 gedaante van een Testament, en wederzijds alle
 Testament de gedaante van een verbond hadde, en
 dat daarom in de heilige schrift de woorden, die
 een *verbond* (†) beteekenen, dan eens genomen
 worden voor een *verbond*; dan voor een *testament*.

Dit werk van COCCEJUS moet echter niet als Ook door
 een volledig systerne worden aangemerkt; het is niet MOMMA
 meer, dan eene grondschets, waar naar zijne vol- en ande-
 gelingen hunne theologisch dogmatifche stelsels be- renen.
 arbeid hebben. Eén der eerften onder dezen was
 WILLEM MOMMA, een *Hamburger* van geboorte,
 Hoogleeraar der Godgeleerdheid en Predikant in
 den *Ham*, en naderhand doch voor een' zeer kor-
 ten

(*) *Summa doctrine de federe & testamento Dei.*

(†) ברית en διαθηκη.

na C. G ten tijd te *Middelburg* in *Zeeland* (*). Deze gaf
 Jaar 1552. in het licht te *Amsterdam* in het jaar 1673 *Drie*
 tot 1700. *boeken van de verscheidene gelegenheid en staat der*
kerke Gods, onder de drieërlei huishouding der
Patriarchen en des Ouden en eindelijk des Nieu-
wen Testaments (†). MOMMA hield zich stiptelijk
 aan de leerwijze van zijnen Meester COCCEJUS, ook
 aan deszelfs begrippen en aan de leiding van die
 begrippen. Met meerdere vrijheid van denken, met
 meerdere oorspronkelijkheid en dus ook met meer-
 deren roem trad in het voetspoor van COCCEJUS
 de geleerde FRANS BURMAN, eerst Predikant te
Hanau, en daarna Hoogleeraar in de Godgeleerd-
 heid te *Utrecht*, waar hij overleden is ten jare
 1679. Deze week in verscheidene bijzonderheden
 van COCCEJUS af, vooral ten aanzien van de be-
 handeling der profetische schriften. Hij heeft alzoo
 het eene en andere ter verbetering van het *Cocce-*
janisme toegebracht, ook in het door hem ten jare
 1671 uitgegevene systematische leerboek, onder den
 titel van *Kort begrip der Godgeleerdheid* (§). In

geen

(*) Hij werd aldaar uit politieke inzigten van zijnen
 post ontzet ten jare 1676, vertrok met de woning naar
Delft, en overleed aldaar ten jare 1677.

(†) *De varia conditione & statu Ecclesie Dei sub*
triplici œconomia, patriarcharum ac Testamenti V. &
denique N libri tres.

(§) *Synopsis theologiae & speciatim œconomiae fœde-*
rum Dei ab initio seculorum usque ad consummationem
eorum.

geen theologisch leerboek der Coccejanen echter zijn na C. G. zoo vele kunstwoorden gebezigd, als in dit van Jaar 1552. tot 1700. BURMAN, geene wijsgeerige, maar regsgeleerde kunstwoorden, welke bij het aangaan van mensche- lijke verbonden en kontrakten gangbaar zijn. Ook is dit het eerste leerboek, waarin de wijsgeerte van DESCARTES hier en daar doorfraalt. Zelfs komen er, 't gene nog vreemder is, bij het behandelen van Gods almagt, eenige wijsgeerige gedachten in voor, die woordelijk overgenomen zijn uit de schrif- ten van SPINOZA (*).

De echte Coccejanen anders beschouwden de theologie als eene wetenschap, die eeniglijk beoe- fend moest worden met behulp van den Bijbel, en waarbij de wijsgeerte niet te stade kwam. Doch daar in de scholen der Philosophen de wijsgeerte van DESCARTES allengs de plaats innam van die van den grijzen ARISTOTELES, zag men dezelve ook onder de Coccejaansche Theologanten eerst slechts bij deze of gene leerstukken, zoo als bij Gods almagt, bij Gods besluit, enz., vervolgens bij meer, en eindelijk bij meest allen voor den dag komen. De Voetianen intusschen bleven aan hunnen geliefden ARISTOTELES gehecht. Alzoo begon de theologische wetenschap der Coccejanen op nieuw bezwalkt te worden met onvoegelijke kunsttermen van eenen anderen wijsgeerigen stempel. Niet onge- grond

(*) *Cogitata Metaphysica*; C. IX. Dit is aangetoond door VAN LIMBORCH *Theol. christ. Lib. II. C. XV. § VI. & seqq.*

na C. G. grond bleek dus de beschuldiging der Voetianen te zijn, tegen de vrienden van COCCEJUS ingebracht, nopens derzelve sterke geneigdheid voor de nieuwe wijsgeerte, die vele tegenstanders vond, van welke zij voor den christelijken godsdienst verderfelijker gehouden werd. Niemand nogtans der Coccejaansche Theologanten gaf daar van oogenschijnlijker bewijzen, dan ABRAHAM HEYDANUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, in een dogmatisch systeem, dat hij in het licht zond ten jare 1676 (*). Nevens HEYDANUS mag hier geplaatst worden zijn ambtgenoot CHRISTOPHORUS WITTICHIUS, die, schoon hij wel niet een theologisch leerstelsel uitgegeven heeft, nogtans zijn wijsgeerig onderwijs in de Godgeleerdheid, naar de grondbeginselen van DESCARTES geschikt, in eene altijd volle school met zulk eene gevalligheid wist aanteprijzen, dat vele Coccejanen, zijne voetstappen volgende, zich al lager en lager in de nieuwe wijsgeerte verdiepten, en er geen' minderen prijs op stelden dan de Scholastieken op de wijsgeerte van hunnen ARISTOTELES.

Verdien-
ten van
WITSIUS.

Niet alle de Coccejaansche Godgeleerden lieten zich op deze wijze van den regten weg afleiden. Er waren onder hen, die zich stiptelijk aan de denkwijze van hunnen grooten voorganger hielden, van alle hoe genoemde wijsgeerte, in betrekking tot de Godgeleerdheid, vervreemd waren, en de Godgeleerdheid alleen gegrond achtten op eene verstandige beoefening der gewijde Bijbelschriften. Hierin maakten

(*) De titel was *Corpus Theologiae christianae*.

ten zij dus grooter vorderingen, dan de overigen; na C. G. van waar dan ook, dat zij, bij een helderer inzicht na C. G. jaar 1552. tot 1700. van zaken, wel eens van COCCEJUS afweken, en de waarheden wel eens uit een ander oogpunt beschouwden. Uit de klasfe van dezen is wel het meest beroemd geweest HERMANNUS WITSIUS, hier voor reeds gemeld, die ten jare 1677 in het licht gaf vier boeken over de huishouding van Gods verbonden met de menschen (*). In dit werk wordt allerwege aangetroffen eene verstandige voordragt der stellige waarheden, een bijbelmatig betoog van dezelven, gezonde uitlegkunde, voorzigtige vrijheid in denken, en zedige wederlegging van anders gevoelenden. Gelijk in de exegefe van de heilige fchrift, 't gene wij hier voor (†) gezien hebben, zoo ook in de dogmatiek had hij niemand tot gids, noch COCCEJUS, noch VOETIUS; hij was geheel zelfdenker, een *eklektikus*, die zijnen eigen gang hield, en bij zïin eigen doorzigt in zaken van allen gaarn overnam het gene hem best voorkwam. Schoon hij gevormd was tot zulk een' voortreffelijken Theologant te *Utrecht* in de scholen van VOETIUS, ESSENIUS en HOORNBEEK, en te *Groningen* in die van MARESIUS, allen tegenstanders van de Coccejaansche leerwijze, was hij nogtans in den grond meer Coccejaan dan Voetiaan; ook hij bleef het in zoo verre, dat hij van de grondbeginselen, door

(*) *De aconomia faderum Dei cum hominibus Libri quatuor.*

(†) Zie bl. 136, 137.

na C. G door COCCEJUS gelegd, steeds uitging, maar langs
 Jaar 1552. zijnen eigen weg, en dikwerf geene de minste zwa-
 tot 1700. righeid maakte, dien grooten voorganger te verla-
 ——— ten, wanneer hij deszelfs afwijkingen van het
 regte spoor meende te zien. Het Coccejanisme van
 WITSIUS is derhalve veel oordeelkundiger, dan dat
 van MOMMA, BURMAN, HEYDANUS en anderen. Al-
 hoewel hij zich, gelijk alle de overige Coccejanen,
 bediende van dubbelzinnige kunstwoorden, uit de
 regtsgeleerdheid en vierfcharen ontleend, heeft hij
 nogtans de verbondsvoordragt zeer verbeterd, en
 aan anderen wenken gegeven, om dezelve tot meer-
 dere volkomenheid te brengen. Of liever door gee-
 nen gezindheidsijver gedreven, trachtte hij de Coc-
 cejanen met de Voetianen te vereenigen. Allen,
 wilde hij, zouden zich, met eene geregelde vrijheid
 van geest, daarop toeleegen, dat zij, elk naar zijn
 licht, de waarheid opspoorden, zonder partijzucht
 aanprezen, en de broederlijke liefde betrachtten.
 Eén was maar Meester, van wien zij alles leeren
 moesten; deze was CHRISTUS; allen waren zijne
 leerlingen en onderling broeders!

Verdien-
 sten van
 HULSIUS
 en ande-
 ren, bij-
 zonder
 van ROËLL
 ENBEKKER

Welk een voortreffelijk Theologant was dus WIT-
 SIUS! Hoe zeer ware het te wenschen geweest,
 dat allen, bijzonder alle Coccejanen, naar zijne les-
 sen zich hadden willen gedragen! En nogtans had
 men ten aanzien van sommigen niet te klagen over
 hardnekkige vooringenomenheid met de gevoelens
 der partij, waartoe zij behoorden. JOHANNES BRAU-
 NIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Gronin-*
gen, JOHANNES VAN DER WAAIJEN, Hoogleeraar

in dezelfde wetenschap, en anderen, hoe geleerde na C. G. jaar 1552 tot 1700
 mannen ook, waren ja stijve Coccejanen en Carte-
 sianen (*). Maar HENRIKUS HULSIUS, Hoogleeraar
 in de Godgeleerdheid te *Duisburg*, NIKOLAAS GURT-
 LER, Hoogleeraar te *Franeker*, ook in de Godge-
 leerdheid, en JOHAN HENDRIK HEIDEGGER, Hoog-
 leeraar in die wetenschap te *Zurig* (†), maakten
 zich, door hun oorspronkelijk en vrij denken, om-
 trent het Coccejanisme zeer verdienstelijk. Hun ei-
 gen oordeel volgende, met ter zijde stelling van be-
 slissende uitspraken van anderen, kwamen zij wel
 het naast aan de Coccejanen, maar konden toch
 geene echte Coccejanen genoemd worden. Voorts
 waren zij er op uit, om de leerstellige Godgeleerd-
 heid, zonder schoolsche en wijsgeerige spitsvindig-
 heden, op eene zeer duidelijke wijze, en tevens
 overredend voor het hart, zoo wel als voor het
 verstand, te behandelen. Ook ja overredend voor
 het hart; hierin onderscheidten zij zich mede van
 de

(*) De eerste gaf ten jare 1688 in het licht *Doc-
 trina fœderum, sive systema theologiæ didacticæ & clench-
 ticæ perspicua atque facili methodo*; de ander ten
 jare 1700 *Theologiæ christianæ Enchiridion*; en in zij-
 ne *Varia sacra*, uitgekomen ten jare 1693, *Capita do-
 ctrinæ de Testamentis & Fœdere in concinnum ordinem
 redacta*.

(†) Van HULSIUS heeft men *Summa theologiæ, sive
 liber de Molitione & opere & sabbatho Dei*, 1689; van
 GURTLER *Institutiones theologicæ*, 1694; van HEIDEGGER
Corpus theologiæ christianæ, 1700.

na C. G. de overige Coccejanen, die zulks veronachtzaamden. **Jaar 1552.** Eindelijk als zelfdenkende Coccejanen zijn waardig tot 1700 hier bijzonder geroemd te worden HERMAN ALEXANDER ROËLL, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, eerst te *Franeke*, en daarna te *Utrecht*, in welke betrekking hij te *Amsterdam* overleden is in het jaar 1718, en BALTHASAR BEKKER, Doctor in de Godgeleerdheid en Predikant het laatst te *Amsterdam*, waar hij ten jare 1698 is gestorven. Beide waren zij mede de voornaamste Theologanten, welke de zeventiende eeuw heeft opgeleverd. Beide waren zij Kartesiaansche wijsgeeren; en maakten van hunne wijsgeerige kunde een verstandig gebruik voor hunne dogmatiek, welke zij met eene edele vrijheid van geest beoefenden, aan geene gevoelens van anderen, met welken naam zij ook bestempeld wierden, zich onderwerpende, maar hun eigen doorzigt kloekmoedig raadplegende. Beide waren zij op verre na geene echte Coccejanen, ook geene Voetianen, maar oordeelkundige Godgeleerden, vrienden noch van het oude, noch van het nieuwe, maar beminnaars van het gene hun toefcheen waar te zijn, het mogt dan oud of het mogt nieuw wezen. Beide vielen zij uit dien hoofde niet alleen onder het vermoeden, maar onder de hevigste beschuldiging van de grootste onregtzinnigheid, en hebben zij als zoodanig met de grootste onaangenaamheden te worstelen gehad. Dan het is hier de plaats niet in de bijzonderheden daarover uitteweiden.

Verdien- Inmiddels was, tegen het einde der zeventiende
sten van eeuw, uit de school van WITSIUS opgetreden de ge-
VITRINGA leer-

leerde CAMPEGIUS VITRINGA, Hoogleeraar te *Fran- na C. G.*
neker, eerst in de Hebreeuwfche taal, vervolgens *Jaar 1550.*
 in de Godgeleerdheid en Kerkelijke Gefchiedenis; *tot 1700.*
 en overleden den 21ften van Lentemaand des jaars
 1722. Naar het helder inzien van dezen uitmun-
 tenden Theologant was het onvoegelijk, de geloofs-
 leer uit het denkbeeld der onderscheidene verbonden
 afteleiden. Hij befchouwde de geloofsleer uit een
 geheel ander oogpunt. Bij de Coccejanen heerschte
 het denkbeeld der verbonden, waarop alles gegrond-
 vest was; VITRINGA verwierp dit denkbeeld, en
 verwisfelde hetzelve met dat der testamenten. Zie
 hier 's mans begrip. Er was bij God een eeuwig
 voornemen, om, door zijnen Zoon, fommige ellen-
 dige zondaars gelukkig te maken. Dit voornemen
 wordt ons in den Bijbel voorgesteld inzonderheid
 onder het beeld van een *Testament des Vaders en*
des Zoons. Het eerste gedeelte van Gods voorne-
 men is dus het Testament, waarbij de Vader aan
 den Zoon heeft toegedacht een Koningrijk. Van
 hier is het, dat de Zoon in den Bijbel *erfgenaam*,
 en het Rijk, hem toegezegd, eene *erfenis* genoemd
 wordt. Dit Testament des Vaders nu heeft de ge-
 daante gekregen van een verbond, daar de Vader,
 als Testamentmaker, aan den erfgenaam, zijnen
 Zoon, eene voorwaarde heeft voorgefchreven, welke
 deze te vervullen op zich nam, ten einde Hij zoo
 het volle regt mogt bekomen, om zijne erfenis te
 aanvaarden. In de Heilige Schrift wordt dat Tes-
 tament genoemd de *Raad des Vredes*, of het *Ver-*
bond des Vredes, namelijk tufchen den Vader en

na C. G. den Zoon. Het andere gedeelte van Gods voorne-
 Jaar 1552. men der genade is het Testament, waarbij de Zoon,
 tot 1700. als Testamentmaker, aan een zeker uitverkoren
 zaad, hetwelk de erfenis is, Hem van den Vader
 geworden, genade en heerlijkheid heeft toegezegd.
 Deze uitverkorene menschen worden in de Heilige
 Schrift genoemd het volk, de schapen, de gemeen-
 te van CHRISTUS, enz. Ook dat Testament krijgt
 de gedaante van een verbond, wyl den uitverkoren
 zondaar, onder voorwaarde van geloof, de genade-
 goederen toegezegd en aangeboden worden, en door
 hem die voorwaarde vervuld wordt. God mag dan
 gezegd worden met zulken een genadeverbond op-
 terigten.

Verdien-
 sten van
 HULSIUS
 en ande-
 ren, bij-
 zonder
 van LAM-
 PE.

VITRINGA wijders zuiverde zijn stelsel der God-
 geleerdheid ten grootsten deele van allerlei dubbelzin-
 nige begrippen, ook van kunstwoorden, uit de bur-
 gerlijke geregtshoven ontleend. In alle deze opzig-
 ten voldeed hij geenszins aan de meeste Cocceja-
 nen, die hun geliefd stelsel daar door aan het
 waggelen gebracht zagen, en door spijt en wrevel
 vervoerd, hem als een' onregtzinnigen uitvinder
 van nieuwigheden allerwege trachtten zwart te ma-
 ken. VITRINGA, ligtelijk bevroedende, dat alle
 zijne verdedigingen niets baten zouden, zweeg zeer
 wijsfelijk, allen hoon met eene christelijke zacht-
 moedigheid verdragende. Te gemakkelijker viel hem
 dit, daar hij weldra aan zijne meer gezuiverde dog-
 matische voordragt de schoonste vruchten zag groei-
 jen, die, door zijne leerlingen en anderen met de
 grootste vlijt ingegaderd, velen zeer smakelijk wa-
 ren.

waren. Onder de systeemfchrijvers, die hem wel-
 dra volgden, of liever langs dezen nieuwen meer
 verhelderden weg gelijks voets voorttraden, waren
 de genoemde regt edelgezinde Coccejaanfche God-
 geleerden HENRIKUS HULSIUS, NIKOLAAS GURTLER,
 JOHAN HENDRIK HEIDEGGER, enz. In den loop
 van ongeveer twintig jaren verbreidde zich allengs
 het licht, door VITRINGA ontftoken, zoo verre uit,
 dat in den aanvang der achttiende eeuw de ver-
 bondsmethode bijkans hare achting kwijt was, en
 zij weinige begunftigers meer vond. De laafte is
 geweest de beroemde FREDERIK ADOLF LANPE,
 Hoogleeraar der Godgeleerdheid eerst te *Utrecht*,
 daarna te *Bremen*, die, fchoon hij een leerling van
 VITRINGA was, de leer der verbonden echter we-
 der trachtte te herftellen, maar daarin bij de God-
 geleerden van zijne orde niet zeer gelukkig geflaagd
 is. Ware hij VITRINGA te dezen aanzien gevolgd,
 hij hadde misfchien wel de breuke tufchen de Coc-
 cejanen en Voetianen geheeld, welke hij wilde ver-
 eenigen. Zijn leerftelfel toch, getiteld de *Verbor-*
genheid van het genadeverbond, dat in het licht
 kwam ten jare 1712, was. naar den fynaak der
 Voetianen, in eenen asketifch-praktikalen trant,
 ten behoeve van het ongeletterd, chriiftelijk publiek,
 vervaardigd; zoo als zulks bij geenen Coccejaan-
 fchen Theologant nog gevonden was; om welke
 redenen dit werk, in vervolg van tijden, toen beide
 de partijen elkanderen naderden, een algemeen lees-
 boek is geworden, hetwelk nog heden in fommiger
 handen gevonden wordt.

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G. VITRINGA's dogmatifche methode daarentegen, hoe vele oordeelkundige voorftanders dezelve vond, werd evenwel van sommigen ook zeer overdreven, als onder dezen wel het meest van NIKOLAAS SCHIERE, deszelfs leerling, en Predikant te Bolsward, die ten jare 1718 in het licht gaf een uitgebreid werk *over de leer van alle Goddelijke testamenten en verbonden* (*), doch geene navolgers gehad heeft. Onder de echte leerlingen van VITRINGA blonk, behalve zijn' zoon, ook CAMPEGIUS geheeten, blijkens deszelfs *theologifche stellingen* (†), HERMANNUS VENEMA en meer anderen, ook bijzonderlijk uit HENRIKUS SICCAMA, Predikant eerst te *Harlingen*, naderhand te *Leeuwaarden*, die ten jare 1729 uitgaf *Kort begrip der ware Godgeleerdheid, waarin de grondwaarheden en leerstukken van de hervormda kerk kortelijk verklaard, tegen de tegenpartijen verdedigd en op het gemoed toegepast worden, bij wege van vragen en antwoorden*. De zevende uitgave van dit werk werd bezorgd ten jare 1767 door 's mans neef WILHELMUS SICCAMA, Predikant op de *Jouwer* in *Vriesland*. Toen was dit nog één der beste stelfelfchriften van de dogmatiek. Zoo weinige vorderingen had men sedert het jaar 1729 gemaakt. Men was ja zelfs achteruitgegaan, blijkens de bijvoegfelen, welke van den gemelden

WIL-

(*) *Doctrina Testamentorum & Federum divinatorum omnium.*

(†) *Theses theologice*, na 's mans dood uitgegeven door VENEMA ten jare 1735.

WILHELMUS SICCAMA hier en daar in het werk zijn ingelascht. Maar met welke reuzenstappen men na het jaar 1767 in de theologisch dogmatische loopbaan is voortgestreefd, kan men zien uit de geschiedenis van dat tijdvak, welke echter tot ons bestek hier niet behoort (*).

Gelijk in de uitlegging des Bijbels, zoo ook in het behandelen van de systematisch dogmatische Godgeleerdheid, hielden de Voetianen eenen gansch anderen gang dan de Coccejanen. Dezen verwijderden zich, zoo verre zij konden, van de distelige velden eener dorre, onvruchtbare, schoolsche Godgeleerdheid; genen daarentegen verdiepten zich in dezelve, met het grootste genoegen daarin omzwerende, in de hoop van winst te doen voor het rijk van waarheid en godzaligheid. Op welk eenen afstand VOETIUS, na het midden der zeventiende eeuw, COCCEJUS verre van zich af zag voorttreden, in het verklaren der heilige schrift, hebben wij reeds vermeld. Niet wel anders kon dit dan ook zijn ten aanzien van de systematisch dogmatische Godgeleerdheid, die bij COCCEJUS eeniglijk op de schriftverklaring rustte, bij VOETIUS integendeel meer op, met schoolsch wijsgeerige spitsvindigheden gemengde, gronden gebouwd was. Sedert het jaar 1648, waarin beide die groote mannen elk zijn dogma-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Berigt
aangaan-
de de Sy-
stemati-
sche God-
geleerd-
heid van
VOETIUS.

(*) Zie mijne *Kerkelijke Geschiedenis van de achttiende eeuw*; VIII D. bl. 11-141. en vergelijk verder naar *Beknopte Letterkundige Geschiedenis der Systematische Godgeleerdheid*; II D. bl. 54-250.

na C. G. matisch gefchrift in het licht hebben gegeven, we-
 Jaar 1552. ken zij gaande voort al meer en meer van malkan-
 ot 1700. deren, elk eenen bijzonderen aanhang achter zich
 hebbende, die hem volgde. De voornaamste aan-
 klevers van COCCEJUS hebben wij leeren kennen;
 die van VOETIUS verdienen niet minder genoemd en
 geroemd te worden.

VAN ESSE- Één der eersten was de geleerde ANDREAS ESSE-
 NIUS. NIUS of VAN ESSEN, Hoogleeraar in de Godgeleerd-
 heid te *Utrecht*, die ten jare 1652 in het licht gaf
 een gefchrift, den titel voerende van *Stelsel der*
dogmatifche theologie (*), en door vier zijner kun-
 digfte leerlingen, onder zijn verbeterend opzigt, tot
 een kort begrip zamengetrokken, als zoodanig deed
 verfchijnen in het jaar 1669. Hetzelve is geheel
 naar de fcholastieke leerwijze bearbeid.

Van Een ander, niet min ijverig handhaver van de
 HOORN- fchoolfche leermethode was JOHANNES HOORN-
 BEEK. BEEK, een echt leerling van VOETIUS, die Hoogleeraar in
 de Godgeleerdheid geweest is eerst te *Utrecht* en
 daarna te *Leyden*. Van dezen beroemden Theolo-
 gant heeft men, behalve eenige andere fchriften,
 een werk, behelzende Theologifche onderwijzingen
 uit de beste fchriften van vroeger en later Godge-
 leerden bij elkanderen gevlijd (†), en tot een ze-
 ker fyfteme of ftelsel gebragt. Onder de vroeger
 Godgeleerden, van welker fchriften hij zich bediend
 had,

(*) *Systema Theologiae Dogmaticae.*

(†) *Institutiones Theologicae ex optimis auctoribus con-*
cinnae.

had, waren wel de voornaamsten LUTHER, ZWINGLIUS en KALVIJN. 't Gene hij van dezen had overgenomen was onschoolmatige, zuivere, Bijbelsche, Godgeleerdheid. Maar de overigen, door hem geraadpleegd, waren meest allen nieuwe schoolstieken, met name, onder anderen, MACCOVIUS, MARESIUS, WENDELINUS, inzonderheid VOETIUS. Hoewel dit, uit de schriften dier Theologanten zamengedragen, werk de doorslaandste bewijzen oplevert van 's mans goed en gezond oordeel in de keuze der fragmenten, blijkt er niettemin allerkenmerklijk uit zijn heerschende ijver voor het schoolstieke, voor het spitsvindige, het gekunstelde, het wijsgeerige, het menschelijke.

Een regt waardig volger van VOETIUS was ook de geleerde FRANS TURRETTIN, Predikant en Hoogleraar in de Godgeleerdheid te Geneve, blijkens zijn dogmatisch leerboek, meest van eenen wederleggenden inhoud, dat in drie deelen ten jare 1680 te Geneve uitkwam (*). Schoon dit werk wel op eene schoolsche leest geschoeid is, gelijk de dogmatische schriften van alle overige Voetianen, mag hetzelfde evenwel als een der besten geprezen worden, uit hoofde van het minder spitsvindige, dat er in gevonden wordt. Ook verdient 's mans arbeid allen lof te dien opzigt, dat hij

ner-

(*) De titel was *Institutio Theologiae Elencticae, in qua status controversiae perspicue exponitur, praecipua orthodoxorum argumenta proponuntur & vindicantur & fontes solutionum aperiuntur.*

na C. G. nergens eenige partijzucht tegen de Coccejanen laat
 Jaar 1552. doorstralen, welke anders in de schriften der Voe-
 tot 1700. tianen allenthalve uitftak. Het werk bestaat uit
 drie tamelijk zware boekdeelen, waarvan men ligt-
 telijk zoude kunnen vermoeden dat een uittreksel
 geleverd ware geworden door LEONARD VAN RYS-
 SEN, of RYSSENIUS, Predikant en Hoogleeraar te
Deventer, wiens dogmatisch werk, ook in het
 latijn uitgegeven, eenen daartoe strekkenden titel
 heeft (*). Dit is het ondertusfchen geheel niet.
 Er is van hetzelfde slechts het eene en andere uit
 de klasfen der bewijzen van TURRETTIN zamen-
 gedragen, en om die reden aan hetzelfde de gemelde
 titel verleend, om het zoo veel te beter aan de beoe-
 fenaren der dogmatifche Godgeleerdheid aan te bevelen.
 Het is eene nadere uitbreiding van een kleiner werk,
 dat door RYSSENIUS ten jare 1671 uitgegeven (†),
 en ook naar de fcholastieke leerwijze bearbeid was.

Van VAN MASTRICHT. Niet minder wel bewerkt, dan dat van TUR-
 RETTIN, was het systeem van PETRUS VAN
 MASTRICHT, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid
 laatst te *Utrecht*, waar hij ten jare 1706
 overleden is. Hetzelve had den titel van *Befchou-
 welijke en praktifche Godgeleerdheid* (§), en
 ver-

(*) FRANCISCI TORRETTINI *Compendium theologiae
 didactico elenchticae, memoriae iuvandae causa con-
 scriptum a LEONARDO RYSSENIO.*

(†) De titel van dit werk was *Summa theologiae
 elenchticae.*

(§) *Theoretico-practica theologia, qua, per capita
 The-*

verscheen in het licht ten jare 1682. Het is een ^{na C. G} zamenstelfel van de leer des geloofs en der zeden; ^{Jaar 1552.} ook behelst het een kort beloop van de oude en ^{tot 1700.} nieuwe Kerkhistorie; insgelijks de Asketiek of beoefeningsleer en de predikkunde. Als Voetiaan zocht VAN MASTRICHT de Coccejanen, zoo veel hem mogelijk was, te naderen, gelijk WITSIUS als Coccejaan den Voetianen op zijde wilde komen. Hij volgde wel de scholastieke leermethode, maar met de uiterste behoedzaamheid, liever alles op eene wel overwogene schriftverklaring grondvestende, dan op ingewikkelde, donkere, wijsgeerige beuzelen. Scholastieke beuzelingen en spitsvindigheden werden er dus zoo zeer niet in gevonden. Met meer roem en eere had deze Godgeleerde, uit dien hoofde een uitnemend Hervormer van de Voetiaansche leermethode kunnen worden, gelijk WITSIUS die geweest is van de Coccejaansche, ware hij niet een zoo hevige tegenstander geweest van alles, wat den naam van Coccejaansch droeg, en een te driftige ijveraar voor het Voetiaansche, waarvan hij anders het gebrekkige begon in te zien.

Ook dit was het geval met MELCHIOR LEYDEK-^{VAN LEY-} KER, Hoogleraar in de Godgeleerdheid mede te ^{DEKKER.} Utrecht, overleden in het jaar 1721. Als Hervormer van de Voetiaansche dogmatiek, waarvoor hij tegen de Coccejaansche de sterkste partij trok, was hij allesziens bedacht op eene verbeterde leermethode,

Theologica, pars dogmatica, elenchtica & practica perpetua συνβίβασι coniugantur.

na C. G. de, welke men de *Oeconomische* zoude kunnen
 Jaar 1552 noemen. De orde der leerstellingen namelijk droeg
 tot 1700. hij voor, zoo als hij het overeenkomstig de theo-
 logische denkbeelden van die tijden heette, naar de
 huishouding der genade van de drie personen in de
 heilige Drieëenheid. Hij deed dat in een werk,
 dat in het licht verscheen ten jare 1682 (*). Hoe
 minder scholastiek ook dit werk van LEYDEKKER
 zijn moge, dan die van andere Voetianen, welken
 hij den weg tot eene meer eenvoudige en doel-
 matige leerwijze wilde wijzen, was evenwel het-
 zelve allenthalve doortrokken van wrange partij-
 zucht tegen de Coccejanen. Hetzelfde zij aange-
 merkt van een ander dogmatisch werk, door LEY-
 DEKKER meer voor ongeletterden in het Neder-
 landsch uitgegeven, ongeveer het begin der acht-
 tiende eeuw, waarvan de titel is: *De verborgen-
 heid des geloofs, éénmaal den heiligen overgeleverd,
 of het kort begrip der ware Godgeleerdheid, bele-
 den in de Hervormde kerk* (†).

VAN
 MARCK.

Beiden van MASTRICHT en LEYDEKKER hadden,
 elk op zijnen bijzonderen weg, welken zij ter Her-
 vorming van de gewone orde der behandeling van
 leerstellingen waren ingeslagen, geene volgers. En
 zoo zij die al mogten gekregen hebben, werden de-

(*) De titel was *De oeconomia trium personarum
 in negotio salutis humanae, Lib. VI, quibus universa
 fides ex certis principiis congruo nexu explicatur, de-
 monstratur ac defenditur.*

(†) Over dit werk zie men mijne *Geschiedenis der
 christelijke kerk in de achttiende eeuw*; VIII bl. 22-125.

Zezen wel dra tot de oude paden te rug geroepen na C. G.
 door den bij uitstek veel gezags hebbenden JOHAN Jaar 1552.
 MARCK, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, het tot 1700.
 laatst te *Leyden*, waar hij overleden is ten jare
 1731. Deze zeer geleerde man gaf ten jare 1686
 in het licht een theologisch dogmatisch systeem,
 hetwelk hij een kort begrip noemde (*), schoon
 hij wel dra ondervond, dat hetzelfde voor zijne
 leerlingen ten leiddraad voor uitvoeriger onderwijs
 te breed was; weshalve hij ten jare 1690 een uit-
 treksel er van door den druk gemeen maakte.
 Tien jaren lang had MARCK aan dat systeem ge-
 arbeid, 't welk dan ook de uitstekendste blijken
 droeg van 's mans oordeelkundig onderzoek der ge-
 loofswaarheden, en alles beoordeeld zijnde naar den
 smaak der tijden, waarin hij leefde, nog zijne
 bewonderaars moet aantreffen. Naar den smaak dier
 tijden was in hetzelfde de godsdienstleer niet zoo
 scholastiek behandeld, als velen het toen wel ge-
 wenscht zullen hebben. Het werk is in eene zeer
 goede orde duidelijk, grondiglijk en geleerdelijk,
 en

(*) De titel van het *Kort begrip* was *Compendium
 theologiae christianae didactico-elenchiticum, innixtis
 problematibus plurimis & quaestionibus recentioribus
 adauctum in usus Academicae iuventutis*. De titel van
 het uittreksel was *Modula theologiae christianae didac-
 tico-elenchitica, ex maiore opere, secundum eius capita
 et paragraphos expressa in usus primos Academicae
 iuventutis*.

na C. G. en zonder scholastieke kleinheden geschreven (*);
 Jaar 1552. Als zoodanig verdient hetzelfde boven alles, wat im-
 mer ooit uit de Voetiaansche school is te voorschijn
 gekomen, alle onderscheiding; gelijk het dan ook
 bijkans honderd jaren lang op onze Vaderlandsche
 Akademien bij de zoogenoemde Voetiaansche Hoog-
 leeraren in de Godgeleerdheid het handboek is
 geweest, waar naar zij hunne lesfen gewoon waren
 te houden. De laatsten waren BONNET te *Utrecht*
 en ABRESCH te *Groningen*; mannen van grooten
 naam en hoogen roem. Maar naar den smaak der
 jongste vijf en twintig jaren beoordeeld was dit
 systeme een zeer spitsvindig scholastiek zamenstel,
 vol van donkere, ingewikkelde en grootendeels on-
 noodige vraagstukken, waarover lang voor en te-
 gen geredetwist kon worden, zonder dat men daar
 door echte godsdienstige wijsheid kon gezegd wor-
 den te hebben opgedaan. Ook dit schijnen de
 beide genoemde Hoogleeraars zoo begrepen te heb-
 ben; als die toch in de laatste jaren van hun Aka-
 demisch onderwijs het werk van MARCK ter zijde
 gefchoven hebben, en hunne eigene leiding van
 ordelijke denkbeelden gevolgd zijn. Naar de be-
 hoefden van hunne jongste tijden was hetzelfde ook
 geheel niet meer ingerigt, even weinig als de uit-
 voerige *Commentarius*, welke er over bewerkt is
 van den geleerden BERNARDINUS DE MOOR, Hoog-
 leer-

(*) Verg. HEINRICH'S *Geschichte der verschiedenen
 lehrarten der christlichen glaubenswarheiten*; bl. 333.

leeraar in de Godgeleerdheid het laatst te *Leyden* (*). Dezelve kwam van het jaar 1761 tot 1771 in zes zware deelen in het licht ; als een werk, dat wel wezenlijke schatten van ware geleerdheid behelst, maar toch ook vol is van scholastieke geleerdheid, en in eenen dorren, vervelenden, onaangenamen stijl geschreven. Overal ontmoet men de doorlaandste blijken van wetenschap en kunde, maar op weinige plaatsen van eene edelgezinde opgeklaardheid en nergens van kieschen smaak. De verlichte Theologant van smaak in onzen tegenwoordigen tijd kan er uit zien, welke groote vorderingen men sedert ruim veertig jaren in zijn studievak gemaakt heeft.

Minder scholastiek, meer berekend naar de gemeene vatbaarheid ook van ongeletterden, en praktisch tevens was het Voetiaansch dogmatisch stelsel van WILLEM VAN BRAKEL, Predikant 't laatst te *Rotterdam*, waar hij ten jare 1711 overleden is. Dit stelsel verscheen in het licht ten jare 1700 onder den titel van *Redelijke Godsdienst, in welken de goddelijke waarheden des genaden verbonds worden verklaard, tegen partijen beschermd, en tot de praktijk aangedrongen*. Geen werk in ons vaderland bijkans is zoo dikwerf herdrukt, als dit werk; ten jare 1749 verscheen reeds de zestiende druk. Ook geen werk is met meer graagte, met meer stichting en nut van ongeleerden en min ge-

(*) De titel is *Commentarius perpetuus in Marckii Compendium Theologiae christianae*.

na C. G. oefenden gelezen, dan dit werk van BRAKEL. Groo-
 jaar 55² ter nogtans zoude het nut geweest zijn, werden
 tot 1700. er in het werk niet hier en daar mijstiekerijen ge-
 vonden meest van eenen *Labadistischen* aard. Voor-
 namelijk treft men die aan in het tweede deel van
 's mans werk, waarin hij, gelijk in het hoofdschrift
 gelezen wordt, handelt over het *heilig leven der
 bondgenooten en derzelvev toenemen, afnemen en
 strijden.*

Aanmer-
 kingen.

Zie daar den loop van de, vorderingen kunnen
 wij niet schrijven, maar oefeningen der Voetianen
 in het vak der dogmatifche Theologie, gedurende
 het ruime tijdperk van anderhalve eeuw en langer.
 Welk een fomber floers had de oude, weder ver-
 jongde, fcholastieke geleerdheid over de studie van
 die alleredelfte wetenfchap uitgebreid! Hoe donker
 waren daardoor de voorwerpen geworden voor het
 oog van anders fcherpziende mannen, welken het
 aan geleerdheid niet ontbrak. Mangel alleen aan
 goeden fmaak hinderde hen in het doordringen tot
 de heldere diepten eener wetenfchap, die in zui-
 verheid van gronden voor geene andere wetenfchap
 behoeft te wijken; ja die, te dezen aanzien, alle
 andere wetenfchappen verre overtreft. Nu ondertus-
 fchen werd zij, hoe edel van grond en aard, even-
 wel eene met het ftof van de fcholen der midden-
 eeuwen weder bezoedelde wetenfchap, die de
 denkbeelden van het op waarheid peinzende hoofd
 jammerlijk verwarde, en de gevoelens van het
 hart, daaronder werkzaam, deerlijk in hunne ftek-
 kingen belemmerde. En beklagelijk was het, dat de.

deze Theologanten blind waren voor het gebrek, na C. G.
 dat hun aankleefde, blind voor een gebrek, dat zij Jaar 1552.
 wel meenden te kennen, en openlijk betuigden te tot 1700.
 moeten wraken. Men leze het gene velen hunner in
 de voorredenen voor hunne dogmatifche fchriften van
 de Scholastieke Godgeleerdheid verklaren! Zij keurden
 deze wetenfchap ganfchelijk af, als fchadelijk, als
 verderfelijk; en nogtans toonden zij openlijk, dat zij
 haar heimelijk weder hadden ingeroepen, en haar aan
 de edelfte bedoelingen wilden dienstbaar maken. Zij
 redetwiftten, of het licht, op den eerften dag ge-
 fchapen, eene stof zij, of eene hoedanigheid? of
 het beeld van God, dat in den eerften mensch zoo
 heerlijk pronkte, het beeld zij geweest van alle de
 Goddelijke perfonen, of flechts van éenen derzel-
 ver? of ADAMS ligchaam, na de fchepping van
 EVA, ook verminkt zij geweest, dan of het verlies
 van ééne ribbe terftond hersteld zij geworden? of
 de erfzonde eene zelfftandigheid zij, of een ftellig
 wezen (*)? Welke vragen! welke denkbeelden!
 Zulke twistvragen waren bij deze Theologanten
 nitzonderingen op den algemeenen regel, dat de
 oude Scholastieke Godgeleerdheid vermijd behoorde
 te worden, maar uitzonderingen, die gewettigd werden
 door eenen anderen, van hen veel fterker aangeprezen
 regel, namelijk dat de wijsgeerte door een' beoefenaar
 der godzaligheid niet moest veronachtzaamd wor-
 den.

(*) Verg. mijne *Gefch. der christel. kerk in de achtte eeuw*; VIII D. bl. 116, 117.

na C. G. den. (*) En welk eene wijsgeerte? Deze vraag
 Jaar 1552. laat zich uit de straks opgegevene voorbeelden be-
 tot 1700. antwoorden. Zij was de oude bedorvene Aristote-
 lifche wijsgeerte, die als zoodanig door de Cocce-
 janen met het grootste regt was uitgedreven. Het
 bederf dier oude wijsgeerte was zoo in het oog
 loopend, dat zelfs vele Roomsche Theologanten
 hetzelfde onbewimpeld erkenden, en op herstelling
 bedacht waren (†). Hoe zouden dan, onder de
 Protestanten, inzonderheid ook de Voetianen dit
 weigeren toe te staan? Ook zij wilden het Scho-
 lastieke onderwijs hervormen, maar slaagden er even
 weinig in, als de Roomschen. Dit was zeer eigen-
 aardig. Een oud, versleten, gebrekkig, bedorven
 kleed mag wat verbeterd, maar kan niet volkomen
 hersteld worden; het verholpene houdt geen' steek
 en scheurt weêr uit. Waarom verwierp men bij het
 beoefenen van de Theologifche Studie, gelijk de
 Coccejanen deden, de oude wijsgeerte niet geheel,
 met alle hare niets beduidende, verwarrende, ver-
 donkerende onderscheidingen, met hare ijdele, dwa-
 ze, belagchelijke twistvragen, met hare valsch ver-
 nuftige, distelachtige, schadelijke spitsvindigheden,
 uitgedacht, niet om de waarheid natesporen, maar
 om

(*) *Philosophia studio pietatis non est negligenda.*

(†) Zoo schreef CHRISTOPHORUS a CAPITE FONTIUM
 een boek, *de necessaria correctione doctrinae scholasticae*;
 en LUDOVICUS CARBIALUS een boek, *de Restituta thes-*
logia.

om in den strijd met anders denkenden door snedigheid van verstand de overwinning te bekomen? n^o C. G. Jaar 1552. tot 1700.
 Waarom verwierp men haar niet, gelijk weldra de scholieren van den grooten SCHULTENS, op raad van hunnen meester, bij het beoefenen der Hebreuwfche letterkunde, de Rabbijnsche en Talmudifche Godgeleerdheid met alle hare beuzelingen verworpen hebben, eene Godgeleerdheid, welke met de Aristotelifch wijsgeerige Godgeleerdheid niet weinig overeenkomst had? En wilde men al de nieuwe Cartesiaanfche wijsgeerte, als bij den eerften fchijn hoogst nadeelig voor de Christelijke Godgeleerdheid, niet te hulp roepen, waarom dan niet die ware, mannelijke, gezuiverde, eklektifche wijsgeerte te baat genomen, welke door MELANCHTHON reeds beoefend, en als hoog noodzakelijk voor den Godgeleerden met het beste regt is aangeprezen? Deze wijsgeerte liet zich niet zoo gemakkelijk vermengen met de wijsheid van CHRISTUS en de Apostelen, gelijk de Scholastieken zich daaromtrent alle vrijheid vergunden ten aanzien van die van ARISTOTELES. Deze wijsgeerte was niet een zamenftel van befpiegelingen en daar uit volgende flotfommen, uitgedacht door éénen meester, die van zijne aanhangers in achtbaarheid zoo niet hooger, dan altoos even hoog fcheen gezet te zijn, als de onvergelykelijke wijsgeer van *Nazareth*, wiens lesfen meer dan menfchelijk, geheel Goddelijk waren. Maar zij was een zamenftelfel van wijsgeerige onderzoekingen, die ondernomen waren door zoo velen als zich immer daartoe hadden opgewekt gevoeld, en die

na C. G. door eene echte vrijheid van denken geordend, niet
 Jaar 1552. anders dan voordeelig voor de theologifche ftudiën
 tot 1700. zijn konden, ja volftrekt voor haar noodzakelijk
 waren. Zij was niet alleen eene wijsgeerte van het
 ware en goede, maar ook van het fchoone.

Verdien- Hier van hadden met den gelukkigften uitflag
 ften van reeds de proef genomen de Franfche Godgeleerden,
 de Fran- die alzoó de beste voorbeelden waren voor de Voe-
 fcheGod- tianen; hadde men hen maar willen volgen! Deze
 geleerden uitmuntende Godgeleerden hadden er een' afkeer
 van, om de leer van den godsdienst met de don-
 kere fchooltermen der Ariftotelifche wijsgeerte te
 ontluisteren, en door fpitsvindige redeneringen, bij
 de beoefenaars dier drooge wetenfchap geliefd, on-
 verftaanbaar te maken. Hun gang was en in de
 Wijsgeerte en in de Godgeleerdheid eklektifch; elk
 hunner volgde zijn bijzonder inzicht, zijn eigen bij-
 zonder oordeel en gevoel. De Godgeleerdheid was
 bij hen even als de Wijsgeerte, naar waarheid, eene
 menfchelijke wetenfchap, welker beoefenaars, naar
 hun juist begrip, van ftaaffche kluisters vrij be-
 hoorden te zijn, en, bij het licht der Rede, over
 de waarheden, ons door God geopenbaard, eene
 voor zich zelve befliffende, maar voor anderen ter
 onderzoeking voorgedragene uitspraak moesten doen.
 De leer van den godsdienst was hemelfch, God-
 delijk; de godgeleerdheid eene wetenfchap omtrent
 die leer; gelijk de regtsgeleerdheid eene wetenfchap
 is omtrent de leer van het regt, ingegrift door God,
 den hoogftregtvaardigen, in het hart van de men-
 fchen, zijne redelijke fchepfelen. Gelijk de leer van
 het

het regt, zoo is ook de leer van den godsdienst na C. G. onveranderlijk, bestendig en eeuwig; maar gelijk de Jaar 1552. regtsgeleerdheid, zoo ook is de godgeleerdheid aan tot 1700. allerlei wijzigingen onderhevig; zij wisfelt af, en naar dat het licht der tijden dan zuiver, dan weder beneveld en bewolkt is, is ook zij veranderlijk en onbestendig. In zulk een gevoelen stonden op onwankelbare gronden de gemelde Fransche Theologanten, als daar waren in het bijzondere die van de Hooge School te *Saumur*, MOÏSE AMYRAUD, JOSUE DE LA PLACE en LOUIS CAPPEL. Van deze voortreffelijke mannen zijn achtergebleven wel geene stelselmatige dogmatifche schriften, maar vele Akademifche verhandelingen, over dogmatifche onderwerpen, die begonnen zijn afzonderlijk uitgegeven te worden ten jare 1633. Te zamen zijn zij in vier bundels begonnen uitgegeven te worden in het jaar 1641; en verscheidene malen herdrukt; de laatste bundel verscheen in het jaar 1664 (*). In deze bundels worden wel bearbeide en van alle scholastieke geleerdheid vervreemde vertoogen gevonden over onderscheidene leerstukken des geloofs; als bij voorbeeld over het priesterambt van CHRISTUS (†), over de regtvaardiging van den mensch voor God,

(*) De titel van deze verzameling is *Syntagma thesaurum theologiarum, in Academia Salmurienfi variis temporibus disputatarum sub praesidio doctiss. virorum S. S. Theol. Profeforum, L. CAPELLI, M. AMYRALDI & JOSUE PLACÆI.*

(†) P. I. pag. 11-25.

na C. G. God (*), over de verkiezing en verwerping (†).
 Jaar 1552 Van een' dergelijken inhoud is eene andere verza-
 tot 1700. meling van theologifche verhandelingen, welke men
 aan den noesten arbeid der uitmuntende Godgeleer-
 den van de Akademie te Sedan verſchuldigd is,
 Godgeleerden, wier namen ook met roem bekend
 zijn, als PIERRE DU MOLIN, ABRAHAM RAMBOURT,
 LOUIS LE BLANC, en meer anderen. De onderwe-
 pen der verhandelingen zijn over de erfzonde (§),
 over de nederdaling des Heilands ter hel (**), over
 de goede werken en derzelve verdienſten (††), enz.
 Afzonderlijk zijn zij uitgekomen in het jaar 1630 enz.
 en bij elkanderen ten jare 1661, onder den hier be-
 neden afgeſchreven titel (§§). Allen zijn zij wel
 van die waarde niet, als de verhandelingen van de
 Saumurſche Godgeleerden, maar toch, ten boven-
 gemelden aanzien, van een' meer uitſtekenden aard,
 dan de dogmatifche ſchriften der Voetiaanſche Theo-
 loganten hier te lande.

Eigenlijk gezegde ſyſtemen van de dogmatiek heb-
 ben de Franſche Godgeleerden niet nagelaten, alleen
 uit

(*) P. I. pag. 27-35.

(†) P. II. pag. 102-119.

(§) Pag. 186-212.

(**) Pag. 580. et ſeqq.

(††) Pag. 642. et ſeqq.

(§§) *Theſaurus diſputationum theologicarum, in alma
 Sedanenſi Academia variis temporibus habitarum a re-
 verendis paſtoribus & S. S. theol. profefſoribus, PETRO
 MOLINÆO cet. Vol. II.*

uitgezonderd DANIEL CHAMIER, Hoogleeraar der na C. G. Godgeleerdheid te *Montauban*, waar hij ten jare Jaar 1552. tot 1700. 1621, bij de belegering der stad, door een' kanonkogel getroffen, het leven verloor. Het, door hem achtergelaten, dogmatisch stelsel is door deszelfs zoon in het licht gegeven ten jare 1653 (*). Er zijn evenwel in dit werk verscheidene leerstukken niet met dat juiste oordeel bearbeid, hetwelk men van hem, als iemand uit de Geneeffche school, verwachten zoude. Trouwens het licht brandde daar, na den dood van KALVIJN, al zoo helder niet meer, als in de eerste tijden. Dan het grootste gedeelte der hoofdstukken in dit werk is wegens den belangrijken inhoud waardig nog heden gelezen te worden; ook ten aanzien van het exegetische en polemische.

De *Geneeffche* school, waarvan wij gewaagden, Van de Geneeffche godgeleerden. heeft hare eer bijzonder wel opgehouden. In het laatst der zestiende eeuw maakte zich aldaar onder anderen allergunstigst bekend, door het uitgeven van een dogmatisch stelsel, BENEDICTUS PICTET, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid (†). Dit stelsel is verre weg het beste van dien tijd, uit aanmerking van

(*) De titel is *Corpus theologicum seu loci communes theologici*.

(†) Dit stelsel kwam uit ten jare 1696, onder den titel van *Theologica Christiana & Scientia salutis*; II T. Zes jaren later kwam het uit in het Fransch, getiteld *La theologie Chretienne & la science du salut*. Ten jare 1723 kwam het uit in het Hoogduitsch, en ten jare 1728 in het Nederduitsch.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

van eene, naar de vatbaarheid van allen, die slechts met een verstandig denkvermogen begaafd zijn, wel berekende, voordragt, zoo dat alle schoofsche spitsvindigheden vermijd zijn, en uit aanmerking tevens van de, daarin ten behoeve van meer geoefenden voorkomende, keur van ontwikkelingen, verklaringen, verdedigingen en wederleggingen. Uit hetzelfde gaat over de dogmatiek een helder licht op; hadden de meesten Theologanten hier en elders dat licht maar willen opvangen, gewisfelijk zouden reeds voor eene halve eeuw vele misbegrippen zijn afgelegd, waarvan men nog heden te naauwen nood wil afzien. Het gene in dit werk over de dogmatiek ook niet weinig helderheid verspreidt, is de geschiedenis der leerstukken, door alle eeuwen heen, welke er in verhaald wordt. En eindelijk komt hier bij, dat hij, ten aanzien der gevoelens van anders denkenden, zeer onpartijdig is, en bij de wederlegging derzelve blijken geeft van alle edelmoedigheid.

Uit dit geschiedkundig berigt van het gene de Fransche Godgeleerden in de studie der dogmatiek geleverd hebben, zien wij, hoe zij den Theologanten onzes vaderlands bijkans honderd jaren vooruit zijn geweest, ook vooral daarin, dat zij door geene kabaalzucht aan het wankelen gebragt werden, en zich door geen gezag van geleerde mannen, hoe achtbaar anders, van een eenvoudig navorschen der waarheid lieten aftrekken. Zij waren noch Voetianen noch Cocejnen; noch voorstanders van de oude bedorvene Aristotelische wijsgeerte, noch ijve-
raars

raars voor eene allegorische, myflike, fchriftuitlegging. Zij waren als Wijsgeeren, gelijk zij moesten zijn, zelfdenkende beoordeelaars van het gene andere, vroeger en later, Wijsgeeren hadden voorgedragen, en als fchriftuitleggers ook het gene zij behoorden te zijn, onpartijzuchtige nafpoorders van den eenigen, waren, letterlijken zin der Bijbelwoorden.

Denzelfden lof mag men geven aan de Engelfche Theologanten, die uitmuntende beoefenaars zijn geweest van de theologifche dogmatiek, insgelijks noch Voetianen noch Coccejanen, maar afkeerig zoo van eene fcholastieke behandeling der waarheden, als van eene valsch vernuftige myflike uitlegging der heilige fchrift. Hunne dogmatiekt ligt meest verspreid in de theologifche werken, welke door hen zijn in het licht gegeven. Weinige dogmatifche stelsels zijn door hen uitgegeven. Onder dezelveu fteken uit die van JAKOBUS USSE-RIUS (*), JOHANNES PRIDEAUX (†), HENRIKUS HIBBERT (§), BAXTER (**), en BOYLE (††). In deze fchriften ftraalt de eenvoudigheid der Hervormeren door; zij zijn vrij van fchoolfche willekeurig-

na. C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Van de
Engel-
fchen.

(*) Deze gaf uit ten jare 1638 *Corpus theologie*.

(†) Deze gaf ten jare 1653 uit *Lectiones theologicæ*.

(§) Deze gaf ten jare 1662 uit *Syntagma theologicum*.

(**) Deze gaf ten jare 1681 uit *Methodus theologicæ christianæ*.

(††) Deze gaf ten jare 1681 uit *Summa theologicæ christianæ*.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

righeden, van alle geleerde pracht en praal; vrij ook van alle gekunstelde Bijbelverklaringen, en van gemeende verborgenheden onder de letter der woorden. De leer van den christelijken godsdienst wordt er met een historisch, kritisch, zuiver exegetisch oog in nagespoord (*).

Geschie-
nis van de
zedekun-
dige god-
geleerd-
heid.

Ons beslek vordert, dat wij hier eenig verslag laten volgen van de geschiedenis der christelijke zedekunde. Deze, als wetenschap beschouwd, is van de dogmatische Godgeleerdheid gescheiden, in de hervormde kerkgemeenschap, door LAMBERTUS DANEAU, een' Franschen Theologant, die reeds ten jare 1577 in het licht zond *Drie boeken over de christelijke zedekunde* (†). Dit werk mag in vele opzichten zeer geroemd worden, als bevattende eene bijzondere ontwikkeling der zedeleer, in het Evangelie voorgedragen, als het ander deel van het gene wij ter bevordering van ons wezenlijk belang noodig hebben te weten en te beoefenen. Aan deze zijde de zaak beschouwd, heeft het werk de grootste verdiensten; dan aan de andere zijde het oog over hetzelfde latende gaan, moet men het betreuren, dat reeds in den aanvang van het laatste vierde gedeelte der zestiende eeuw de scholastieke Godgeleerdheid het hoofd zoo hoog had opgestoken, dat zij, bij het spitsvindig beoefenen der geloofsleer,

(*) Breedvoeriger historisch berigt van dit alles vindt men in mijne *Beknopte Geschiedenis der Systematische Godgeleerdheid*; II D. bl. 54-302.

(†) *Ethices christianæ libri tres.*

leer, voor die der zeden, ten naauwste aan haar verknocht, geene plaats langer schein te willen inruimen, maar haar uit de theologische systemen, waarin de Hervormers haar met den grootsten eerbied behandeld hadden, te verdringen zocht. Jammer is het derhalve ook, dat DANEAU, naar den smaak zijns tijds zich te veel schikkende, dit zijn stelsel der christelijke zedekunde te zeer op eene scholastieke leest geschoeid heeft.

Weinigen evenwel of liever geenens volgden hierin DANEAU. Eigenlijke zedekunde, zoo als die door hem wetenschappelijk behandeld was, werd vervolgens door niemand der Hervormde Godgeleerden beoefend. Het gene men zedekunde en zedeleer noemde, was de zoogenoemde Kafaustiek of leer der gewetensgevallen, en werd met den tijd Asketiek of Beoefeningsleer, anders ook de praktikale Godgeleerdheid geheten. De eerste, die zich hierin door de uitgave van eenige schriften (*), zeer verdienstelijk onderscheidde, was de zoo godzalige als geleerde WILLIAM PERKINS, Hoogleeraar der Theologie te *Cambridge*, overleden ten jare 1602. Zijn voetspoor werd betreden door den voortreffelijken WILLIAM AMESIUS, deszelfs leerling, en naderhand Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Franeker*, die ten jare 1630 in het licht gaf *Vijf boeken over het*
ge-

(*) Optimi viri, quæ huc pertinent, scripta sunt sequentia, *Anatomia sacra humanæ conscientie & Decisiones casuum conscientie*, Lib. III.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G geweten en deszelfs regt (*). In zoo verre de
 Jaar 1552 Kafuiftiek, als eene wetenfchap, in een fyfteme
 tot 1700. konde bearbeid worden, is dat door AMESIUS in
 dit werk gefchied, en dat wel ook op eene fcho-
 laftieke wijze van onderrigt. Terftond in den aan-
 vang van hetzelve na eene befchrijving van het ge-
 weten te hebben gegeven, brengt hij ter ontwik-
 keling daarvan allerlei fpitsvindige onderscheidingen
 te berde, omflagtige melding makende van een
 dwalend, een twijfelend, een angftig, een goed ge-
 weten enz. Vervolgens gaat hij tot de gewetens-
 gevallen, of praktifche vragen over, waarom trent
 het geweten verkeerden kan; bij voorbeeld, of de
 mensch zeker kan weten, in welken ftaat hij zich
 bevindt? of de mensch verpligt is naar zijnen ftaat
 onderzoek te doen? door welke middelen hij dit
 behoort in het werk te ftellen? en wat hem daarin
 hindert? Wijders daar de ftaat van den mensch
 na den val tweederlei is, die der zonde en die
 der genade, zoo wordt vooreerst gevraagd, of ie-
 mand in den ftaat der zonde gerust kan blijven,
 voornaamlijk, wanneer hij befloten heeft zijn leven
 te beteren? wat men doen moet, om uit de-
 zen ftaat in den ftaat der genade overtegaan?
 of een geloovige door de gewone middelen er ze-
 ker van overtuigd kan worden, dat hij van God
 krachtig geroepen en in den ftaat der genade is
 overgebracht? Op alle deze vragen wordt geant-
 woord,

(*) De *Conscientia & eius iure vel casibus.*

woord, en langzaam wordt men opgeleid tot het overwegen van veelvuldige vragen over het geloof, de bekeering, de heiligmaking enz, en eindelijk van veelvuldige vragen over de zedelijke pligten jegens God en jegens den naasten. Men ziet alzoo, dat dit werk in zich vereenigt een zamenstel van Kalfuiftiek, van Asketiek en eigenlijk gezegde Morale of Zedekundige Godgeleerdheid. Voor het overige komen er ook veelvuldige vragen in voor, die zichtbare bewijzen zijn van het vooroordeel, van de partijzucht zoo wel als van de schoolfche fcherpzinnigheid dier tijden; als daar zijn; of de Doopsgezinden, de Lutherfchen enz. ook voor kettters moeten gehouden worden? zoo ja, gelijk hij van de laafden beweert, wanneer zij de overälwezigheid van 's Heilands menfchelijke natuur hardnekkiglijk verdedigen, of zij dan ook door de wereldlijke overheid moeten geftraft worden? Ook dit beantwoordt hij met ja, wanneer er openbare godslastering bijkomt. Wij hebben hier wat breedvoeriger willen zijn, op dat de lezer zich een denkbeeld vorme van de zedekundige godgeleerdheid aan het einde der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw (*).

Van zoodanigen aard en inhoud waren ook de fchriften van JOHAN HENDRIK ALSTED (†), GYSBER-

BER-

(*) Men verg. SCHRÜCKHS m. a. w. V. D. bladz. 161-1611.

(†) *Theologia casuum five Anatomie confcientiæ.*

na C G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. BERTUS VOETIUS (*), ANDREAS RIVET (†);
 Jaar 1552. JOSEF HALL (§), en meer anderen, zoo in *En-*
 tot 1700. *geland* en ons Vaderland, als elders. De beste
 Asketische schriften in ons land waren voorzeker
 die van den uitmuntenden WILLEM TEELLINCK,
 Predikant te *Middelburg*, in *Zeeland*; velen waren
 zij in getal, maar allen der lezing bij uitstek waar-
 dig, uit hoofde van de zuivere praktijk der god-
 zaligheid, welke daarin ontwikkeld wordt (**).
 Geene asketische schriften waren zoo vrij van alle
 scholastiekerij en bedorven mystiekerij, als dezen
 van TEELLINCK. Dit welligt was mede een steen
 van aanstoot bij zoo velen van 's mans tijdgenoo-
 ten, die hem ik weet niet van welke onregtzinnig-
 heden al verdacht hielden, en ook hem beschul-
 digden, dat hij op de leer der godzaligheid meer
 prijs legde, dan op de leer des geloofs.

Nadat de Hervormde kerk in ons Vaderland in
 twee partijën verdeeld was geworden door de twis-
 ten tusschen de Voetianen en Coccejanen, scheid-
 den dezen zich ook onderling ten aanzien van de
 asketiek of beoefeningsleer. De eersten, in het
 voet-

(*) *Te exercitia, sive Exercitia pietatis in usum
 iuventutis academicæ.*

(†) *Prælectiones pleniores en cap. XX. Exod.*

(§) *Quatuor casuum decades.*

(**) Over dezes mans schriften en verdiensten, zie
 men mijne *Lett. Gesch. der Syst. Godgeleerdheid*; III;
 bl. 344 en 845, en mijne *Geschiedenis van de Christe-
 lijke kerk in de achttiende eeuw*; VIII; bl. 303-304.

voetspoor tredende van hunnen grooten voorganger, dien wij reeds in die betrekking genoemd hebben, waren ijverige voorstanders van dit, naar hun oordeel, allernuttigst studievak; de anderen daarentegen, alle hunne verstandelijke vermogens wijdende aan eene bijbelmatige dogmatiek, verwaarloosden hetzelfde. Dezen zagen het gebrekkige van hetzelfde zeer wel in, maar verhielpen het niet. Hadden zij ondertusfchen dit gedaan, hoe verdienstelijk zouden zij daardoor zich gemaakt hebben! Te bejammeren is dit, te meer, daar zij, afkeerig en van het scholastieke en van het mystieke, er zoo bij uitnemendheid schijnen voor berekend te zijn geweest. Eerst in vervolg van tijd, staande de achttiende eeuw, hebben zij op eenen veel be- teekenenden wenk van den voortreffelijken VITRIN- GA, den vader, (*) dit gevoeld en ingezien, en ook verbeterd. Onder de Voetianen zijn waardig hier met lof vermeld te worden, JODOKUS LODEN- STEYN, Predikant te *Utrecht*, JOHANNES MARTI- NUS, Predikant te *Groningen*, JAKOBUS KOELMAN, Predikant te *Sluis* in *Vlaanderen*, DIRK GERRITS BRAKEL, Predikant te *Makkum* en WILLEM BRA- KEL, deszelfs zoon, Predikant het laatst te *Rot- terdam*.

Allen, van welke wij gewaagd hebben, waren beoefenaars van de Kafuistiek en Asketiek. Kwam er al de beoefening van de eigenlijke zedekundige god-

(*) Deze gaf ten jare 1726 in het licht zijn *Typus Theologiae practicae, sive de vita spirituali commentaris*.

na C. G. godgeleerdheid bij; dit was, gelijk wij gezien hebben, toevallig. De eerste, die na DANEAU een stelsel van de zedekundige godgeleerdheid bearbeid en uitgegeven heeft, was ANTONIUS WALÆUS. Ten jare 1627 gaf hij in het licht *een kort begrip der Aristotelische zedekunde, geheel naar het Evangelie vervormd en verbeterd* (*). Alleen deze titel ontdekt het reeds, dat de wijze, waaröp door den geleerden man de zedekunde behandeld is geworden, zeer scholastiek is; en de inhoud bevestigt hetzelfde volkomen. Beter, ongelijk veel beter was te dezen, ook te allen opzigte het zedekundig systeem van MOZES AMYRAUD, dat ten jare 1652, in zes deelen, uitkwam (†). Meer praktisch waren de stelsels van HENRIKUS HAMMOND, Hofprediker van KAREL den eersten, (§). JOHANNES HOORNBEEK (**), en PETRUS VAN MASTRICHT (††). Overtroffen echter werden die allen door den Zwitserschen godgeleerden BENEDICTUS PICTET, hiervoor

ver-

(*) *Compendium Ethicæ Aristotelicæ ad normam veritatis christianæ revocatum*. Dit werk wordt gevonden onder 'smans *Opera omnia*; p. II.

(†) De titel was *Morale chretienne*.

(§) Deze gaf ten jare 1644 in het licht *a practical catechisme*.

(**) Van dezen kwam in het licht ten jare 1663 *Theologia practica*.

(††) Het stelsel van dezen verscheen ten jare 1665 onder den titel van *Theologia theoretico-practica*; waarvan wij hier voor bl. 170, 171 hebben melding gemaakt.

vermeld, en JOHAN LA PLACETTE, Hofprediker der Koningin van *Denemarken*, die beiden in één en hetzelfde jaar 1695 hunne eigenlijk gezegde zedekundige systemen in het licht gaven, en zich door deze schriften zeer verdienstelijk gemaakt hebben. In beide deze schriften wordt de christelijke zedeleer op eene wetenschappelijke wijze zeer zuiver ontwikkeld en voorgedragen. Alles daarenboven is geheel onschoolmatig bearbeid. Beide deze theologanten waren voor hunne kerkgemeenschap de Hervormers der christelijke zedekunde. Zij waren de eersten, die een volledig stelsel van die wetenschap geleverd, ten minste de grondslagen daartoe gelegd hebben, waarop vervolgens door STAPFER en anderen is voortgebouwd (*).

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Met de zedekunde, Kasuïstiek en Asketiek stond in een natuurlijk verband de homiletiek of predik-
kunde met de daarnaar gewijzigde predikwijze. In de Hervormde Kerk was de eerste, die aan de predikkunde zijne krachten beproefde, de geleerde ANDREAS HYPERIUS, of VAN IEPEREN, Hoog-
leeraar in de godgeleerdheid te *Marburg*, die ten
jare 1552, en vervolgens 1557 in het licht gaf
zijn voortreffelijk werk over het opstellen van leer-
re-

Gefchie-
denis van
de pre-
dikkunde
en predik-
wijze.

(*) Zie hier de titels van hunne geme'de schriften; die van het werk van PICTET is *Morale chrétienne, ou l'art de bien vivre*; die van dat van LA PLACETTE is *Morale chrétienne abrégée*. Behalve dit werk heeft LA PLACETTE ook uitgegeven *Essais de Morale*; IV deelen; 1692-1697, en *Nouveaux Essais de Morale* 1715.

HERV. VI,

N

DR C. G. redenen, 't welk door den oordeelkundigen HENDRIK BALTHASAR WAGNIZ ten jare 1781 met aanmerkingen op nieuw door den druk is algemeen gemaakt. Zoo voortreffelijk trouwens is dit geschrift, dat wie het ook in volgende tijden gewaagd hebben aan de leeraaren van den Godsdienst, onder de Hervormden, lesfen voorteschrijven ter bearbeiding van geschikte leerredenen, zij niet veel beters hebben bijgedragen. De voornaamsten, onder dezen, waren ABRAHAM SCHULTETUS, Hoogleeraar te *Heidelberg* (*), JOHANNES HOORNBEEK, Hoogleeraar te *Utrecht* (†), JAN WILKENS, een Engelsch Theologant (§), STEPHANUS GAUSENIUS, Hoogleeraar te *Saumur* (**), en JEAN CLAUDE, Predikant te *Charenton* (††). Beide deze laatstgemelde Fransche theologanten, die zich door meer andere schriften verdienstelijk hebben gemaakt, hebben zeer oordeelkundige voorschriften ter bearbeiding van goede leerredenen gegeven in hunne hier beneden genoemde geschriften. Behalve dezen is

(*) Deze gaf uit ten jare 1619 *Axiomata concionandi*.

(†) Deze gaf ten jare 1645 *Tractatus de ratione concionandi*.

(§) Deze gaf ten jare 1645 *Ecclesiastes, or a discourse concerning the gift of preaching*.

(**) Deze gaf ten jare 1678 *Disfertatio de ratione concionandi*.

(††) Deze gaf ten jare 1688 *Traité de la composition d'un sermon*.

is even waardig ook nog geroemd te worden DAVID KNIEBE, Predikant te *Leyden* (*).

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Onder de meestbekende uitmuntende predikers der Hervormde kerkgemeenschap mogen met onderscheiding genoemd worden JOHANNES KALVIJN (†), HENRIKUS RULLINGER (§), RICHARD CLERKE (**), EDUARD STILLINGFLEET (††), JOHAN TILLOTSON (§§), MOSES AMYRAUD (***), MEINARDUS SCHOTANUS, DAVID FLUD VAN GIFFEN. De engte van ons bestek kan hier geene namen en beneden geene titels van geschriften meer bergen.

(*) Deze gaf ten jare 1697 reeds voor de zesde maal in het licht *Manuductio ad oratoriam* f.

(†) Van hem heeft men *Homiliae in primum librum SAMUËLIS et Conciones CLIX en librum JOBI*, en meer anderen; zij zijn in het fransch gehouden, maar in het latijn vertaald. Hij gaf onder anderen uit *Homiliae LXVI in DANIELEM prophetam; et Conciones CI in Apoc. JOH.*

(§) Hij gaf uit *Conciones in priorem episto'lam FETRI* 1638.

(**) CLERKE gaf uit, ten jare 1637, *Sermons*.

(††) STILLINGFLEET gaf ten jare 1673 uit *Sermons preached on several occasions*.

(§§) TILLOTSON gaf, ten jare 1618, uit *Sermons*.

(***) AMYRAUD gaf, ten jare 1636, uit *Sermons de la nature, etendue, efficace de l'evangile*.

DERDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van de geloofsleer in de Hervormde kerk.

na C. G. **Z**oo als reeds in het jaar 1552 de leer der Her-
 Jaar 1552. vormde kerk, in onderscheidene landen van Eu-
 tot 1700.ropa, door een groot deel der Protestanten was
 ————— aangenomen, bleef zij steeds tot het begin der acht-
 Voorloo- aangene- tiende eeuw stand houden, en houdt zij nog stand:
 pige aan- merkin- Geene of weinige veranderingen, ten minste in de
 gen. meest kenmerkelyke punten, heeft zij ondergaan.
 In sommige landen volgde men reeds ten jare 1552
 de gevoelens nog van ZWINGLIUS, in anderen
 weder meer de gevoelens van KALVIJN; en dat
 duurde zoo voort. Ook dit kon niet wel anders,
 uit hoofde van de symbolische boeken, welke al
 spoedig, toen de Hervorming der kerke haar vol-
 komen beslag had gekregen, werden opgesteld en
 ingevoerd. De leer der belijdenis, algemeen om-
 helsd, werd, zoo als zij in die boeken ontwikkeld
 is, en bleef steeds gedurende het gemelde tijdperk
 dezelfde. Maar wat de voordragt dier leer be-
 treft, of de wijze, waarop dezelve wordt voorge-
 steld, hierin is van tijd tot tijd vrij veel verande-
 ring gekomen. De leerstukken zelve zijn dus in
 hunnen aard geheel onaangeroerd gebleven; maar de
 vorm, waarin zij behandeld werden, het openbare
 onderwijs namelijk, zoo aan de hooge scholen, als
 in de kerken, werd telkens vernieuwd, verbeterd of
 ver-

verflimmerd, dan meer, dan weder minder doel-^{na C. G.}
matig. Niet de waarheid zelve, maar de begrip-^{Jaar 1552.}
pen der menschen omtrent de waarheid wisselden ^{tot 1700.}
af; waren dan helder; dan weder beneveld. Na
de tijden der Hervorming ontstonden er ook in de
Hervormde kerk twisten. Alzoo werden de zuive-
re leerbegrippen wel haast bezoedeld door onzuive-
re bijbegrippen. Van daar onderscheidene denk-
beelden, die van tijd tot tijd vermeerderden, over
bijzondere leerstukken, ja zelfs over bijzondere bij-
begrippen van de leerstukken, denkbeelden, die aan
het geloofstelsel gehecht, en van leeraars en lee-
ken, met den tijd, als een wezenlijk gedeelte van
hetzelve ongelukkiglijk beschouwd werden. Slaan
wij het oog te rug op de tijden van het begin der
zeventiende eeuw! hoe begon men toen reeds,
bij het verklaren van het aangenomen leerstelsel,
in de Hervormde kerk, achter uit te gaan! De
twisten, die men voerde minder over het gene men
voor waarheid te houden had, dan wel over het
gene de Hervormers gemeend hadden, dat waarheid
was, twisten dus over menschelijke gevoelens,
omtrent de waarheid, waren oorzaak van deze
verachtingen, die gedurende de geheele zeventien-
de eeuw steeds grooter werden, naar gelang de
twisten levendiger waren en telkens vermeerderden.
De eenvoudigheid der Hervormers, bij de voordragt
der leer, werd door dien weg ingewikkelde schijn-
geleerdheid; het deftige werd stijf; het heldere
werd donker, het ware soms valsch. Wij beroe-
pen ons, bij deskundige beoordeelaars der zaak,

na C. G. op de Schriften van dien tijd, waarin de leer der Hervormde Kerk op eene ruwe, stroeve, onbeschaafde en geheel zinnelijke wijze werd voorgedragen. Mannen van verstand en geleerdheid, helder denkende Theologanten, gehecht noch aan het oude noch aan het nieuwe, maar zich vasthoudende aan de eenvoudige leer der Vaders, sloegen het oog van weemoed op den, te dezen aanzien betreuenswaardigen, staat der Kerke. Maar ook dit was het al. Staken zij de vaardige hand uit, om den blinddoek des vooroordeels, die het gezigt hunner broederen bedekte, los te maken, de kracht der verbijstering van dezen was hun te sterk. En die overmagt vrijdelde alle hunne welgemeende pogingen, die zelfs met de grievendste ondankbaarheid beantwoord werden. Partijzuchtige weêrwil smeet de beste ontwerpen in duigen; driftige ijverzucht voor éénmaal opgevatte gevoelens hief, kermend over het gevaar der Kerke, hare alarmkreet aan; en het ongeoeffende volk, dat zich door de drogredenen van gewaande beter wetenden ligtelijk bewegen laat, geraakte in opstand tegen de braafste godsdienstvrienden, die het edelste doel hadden; als waren zij de snoodste bedervers der leer, de besmettelijkste pesten van de gemeenschap der christenen. Niet voor het laatste vierde gedeelte der achttiende eeuw is het aan zulke, verstandige, opgeklearde, Theologanten gelukt, de opgestoken fakkel overal rond te dragen en licht te verspreiden. Doch daar dit tot de geschiedenis der Kerke, welke wij hier boeken, niet behoort, moeten wij den lezer naar het

het gene wij elders gemeld hebben , hier verwijzen (*).

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

De donkerheid , waarmede het geloofstelsel der Hervormde Kerk te genoemden tijde bedekt was , denke men niet , dat veröorzaakt was geworden door nevelen , opgetrokken uit de Symbolische boeken , waarvan wij gewaagd hebben. Dat zij verre ! wij hebben dezelve toegeschreven aan de twisten over den inhoud dier boeken. En die gedachte rust naar ons inzien op historische gronden , die vast en stevig zijn. De leer der waarheid wordt in die boeken met zulk eene overtuigende duidelijkheid voorgedragen , dat het onbegrijpelijk is , hoe men de begrippen der Hervormers in een ander licht heeft kunnen plaatsen , dan zij daar voorkomen , en hoe men over die begrippen heeft kunnen twisten. Indien ergens de kracht eener waanwijze laatdunkendheid zichtbaar is , dan voorzeker is het hier , bij het strijden tegen elkanderen over regtzinnigheid , terwijl beide partijen , door hunne onderscheidene verklaringen van eene en dezelfde waarheid , zelve dikwerf onregtzinnig werden , en van de waarheid geheel afweken.

Berigt van
de Sym-
bolische
boeken.

Voortreffelijk zijn in de daad de Symbolische boeken der Hervormde Kerk , wat de voordragt der Hervormde leer , daarin begrepen , aanbelangt. Alleen men beoordeele dezelve naar de tijden , waarin zij zijn opgesteld. En wat de leer zelve aangaat ;
is

(*) Men zie onze *Kerkelijke geschiedenis van de achttiende eeuw* ; VI ; bl. 535 , 536.

na G. C. is zij niet door ontelbare, schrandere, diepdenkende, hoogverlichte, Godgeleerden, met de meeste onpartijdigheid, getoetst geworden? en is zij niet, ten aanzien van alle de hoofdpunten, de eenvoudige, reine, goddelijke, godsdienstleer, bevonden, die uit den Bijbel ontleend, en tot één ordelijk stelsel was zamengebragt? Dit zij gezegd van alle deze, bij de hervorming van den christelijken godsdienst, onder de Hervormden ingevoerde kerkschriften, wat hunnen inhoud, over het algemeen beschouwd, aangaat. Elk land, waar de hervormde godsdienst beleden wordt, heeft zijne eigene, bijzondere, geloofsbelijdenissen. Zoo kent men eene *Zwitserfche*, eene *Engelsche*, *Schotsche*, *Fransche*, *Nederlandsche* enz. (*). Buiten dien zijn er nog andere Symbolische schriften, die, schoon zij niet in den vorm van belijdenissen vervaardigd zijn, evenwel een gelijkgeldend gezag hebben, zoo als in ons land de *Katechismus*, te *Heidelberg* opgesteld, en door ons ook aangenomen, en de naderhand daarbij gekomene *Dordtrechtsche leerregels*. Deze Symbolische schriften zijn bij de Hervormden hier te lande algemeen bekend onder den naam van *Formulieren van eenigheid*, als zijnde, naar het doel hunner opstellers, ingerigt ter bevordering van de éénstemmigheid van de leden der kerke in de leer des geloofs. In *Duitschland* houden zich de Hervormden

aan

(*) Zij zijn allen bij elkanderen uitgegeven in een werk, dat den titel draagt *Corpus & Syntagma Confessionum fidei*.

aan de zoogenoemde *Augsburgsche* geloofsbelijdenis, gelijk die uitgegeven is door MELANCHTHON in het jaar 1540. Doch in den *Paltz*, *Hesfenkasfel*, *Kleefslant* en elders, heeft men de *Dordrechtſche* leerregels insgelijks aangenomen. In *Zwitſerland* hadden ook de leerregels, nevens den *Heidelbergschen* Katechismus, eene Symboliſche waarde en kracht. Hier kwam aldaar ten jare 1675 bij een zoo geheeten *Ontwerp van overeenſtemming* (*), hetwelk op laſt eener nationale kerkvergadering, door den beroemden JOHAN HENDRIK HEIDEGGER opgeſteld, en met goedkeuring der hooge Overheid werd ingevoerd. Aanleiding gaven daartoe de bijzondere gevoelens van AMYRAUD, DE LA PLACE en CAPPEL, over *de voorverördening, de genade, de toerekening van ADAMS zonde* enz., welke geoordeeld werden ſtrijdig te zijn met de omhelſde leer van KALVIJN, en niet te min aan vele, zelfs uitſtekende, Leeraren, in gansch *Zwitſerland* verſpreid, zeer gevielen. Dan uit hoofde der hoogſtijgende twiſten, over het gezag van dit *Ontwerp*, werd hetzelfde na het jaar 1712 weder geheel achter de hand geſchoven; het gene mede ten gevolge had, dat de overige Symboliſche boeken in *Zwitſerland* ſedert dien tijd van hun oorspronkelijk aanzien gaande weg niet weinig verloren hebben. Ook dit mag aangemerkt worden van de *Negenendertig artikelen*, die, bij de Hervormden in *Engeland* gebruikelijk, na de herſtelling der koninklijke waardigheid,

(*) *Formula confensus.*

na C. G. heid, welke aan KAREL *den tweeden* werd opgedragen, bijkans geheel van kracht zijn beroofd geworden. In *Frankrijk* daarentegen behield de geloofsbelijdenis, hier voor gemeld, bij de Hervormden hare waarde; maar de, in het laatst der zeventiende eeuw, uit dat rijk door de vervolgingen herwaarts gedrevenen hebben dezelve verruild tegen de Nederlandsche geloofsbelijdenis, die hier bij de Waalsche gemeenten, waar zij trouwens voor een groot deel werden ingelijfd, in gebruik was, nevens de leerregels der *Dordtrechtsche* Synode. Ook heeft bij die gelegenheid de *Fransch-Waalsche* kerk hier te lande als een Symbolisch geschrift aangenomen het zesde artikel van de Handelingen harer Synode, te *Rotterdam* gehouden in het jaar 1686. Den *Heidelbergfchen* Katechismus heeft deze kerk nooit als een Symbolisch geschrift erkend, niet omdat de leer in dezelve begrepen met hare belijdenis minder strookte, maar omdat van de vroegste tijden aan bij haar als onderwijsboek was in gebruik geweest de *Geneeffche* Katechismus van KALVIJN, waaraan zij evenwel geene Symbolische waarde ooit gehecht heeft.

In de Duitfche hervormde kerk hier te lande zijn van ouds her als Symbolische fchriften erkend de drie volgenden, de *Belijdenis des geloofs der Gereformeerde kerken in Nederland*, de oorspronkelijk voor de *Heidelbergfche* kerk vervaardigde, maar van de Nederlandsche duitfche kerk overgenomene *Katechismus of onderwijzing in de christelijke leer, die in de Nederlandsche Gereformeerde kerken en*
fcho-

scholen gebruikt wordt, en de Dordtrechtsche leerregelen. Deze drie geschriften dragen met elkanderen den naam van *Formulieren van eenigheid.*

na. C. G.
Jaar 1582.
tot 1700.

De Nederlandfche Belydenis des geloofs is ten jare 1559 door GUIDO DE BRES, Predikant het laatst te *Vallenciennes*, ontworpen, bearbeid en opgesteld. Zij is dadelijk naar *Geneve* gezonden, maar vervolgens nagezien, beoordeeld, hieren daar verbeterd, en goedgekeurd door vele hervormde, zoo vreemde, als Nederlandfche Predikanten. Onder dezen verdienen voornamelijk genoemd te worden ADRIAAN SARAVIA en HERMAN MODOE. De belydenis was opgesteld in het Fransch, en is als zoodanig ook het eerst door den druk gemeen gemaakt ten jare 1562 (*). Evenwel ten zelfden jare werd zij ook in het Nederlandsch duitsch vertaald en uitgegeven (†). In het Fransch was zij oorspronkelijk opgesteld, deels, omdat dit de moedertaal van DE BRES was, deels, omdat het geschrift eigenlijk vervaardigd werd ten dienste der Hervormden, die in dat gedeelte der zeventien provinciën woonden, waar het volk geene andere taal verftond. Dit eene en andere strekt reeds eenigzins ten bewijze, dat deze belydenis oorspronkelijk vervaardigd is alleen door DE BRES; het gene anders in

Histo-
risch be-
rigt van
de Neder-
landfche
geloofs-
belydenis

(*) De titel was *Confesfon de foy, faicte d'un commun accord, par les Eglifes, qui font dispersées en Pais-bas.*

(†) De titel was *Belydenis des geloofs, ghemaekt, met ein ghemecin accoort, door de ghelovighen, die in de Nederlanden overal verftroeyd sijn.*

na C. G. in de gefchiedenis der Nederlandfche hervormde kerk
 Jaar 1552. doorgaans zoo niet verhaald wordt. Het algemeen
 tot 1700. berigt meldt, dat dezelve door vele leeraars, nevens
 DE BRES, is opgefteld geworden. Dit berigt meent
 men, dat vaste gronden heeft in eenen brief van
 SARAVIA aan UITENBOGAERDT, nog voor han-
 den (*), en in het Latijn gefchreven, denkelyk ten
 jare 1611 (†). Maar wanneer deze zelfde brief met alle
 naauwkeurigheid gelezen wordt, komt het mij voor,
 dat er veel eer het tegendeel uit blijkt. Zie hier
 de woorden van SAVAVIA, die hiertoe betrekkelijk
 zijn. „ Ik verklaar één der eerften geweest te zijn,
 „ die de uitgave der geloofsbelijdenis bevorderd heb-
 „ ben; gelijk alzoó nevens mij hierin werkzaam is
 „ geweest HERMAN MODED; ook hebben meer an-
 „ deren er de hand aan gehad; maar of die nog
 „ in leven zijn, weet ik niet. Deze belijdenis is
 „ oorfpronkelyk opgefteld in het Fransch door G.
 „ DE BRES; maar eer zij werd in het licht gegeven,
 „ heeft hij haar medegedeeld aan zoo vele dienaren
 „ van Gods woord, als hij bekomen konde; en
 „ dezen heeft hij verzocht, verbeteringen te maken
 „ in het gene hun niet wel geviel; zij mogten er
 „ iets bijvoegen of afnemen. Dit zoo zijnde moet
 „ zij

(*) In *Praefant. irorum Epistol.* p. 294, 295.

(†) In het aangehaalde werk staat de brief wel gedag-
 teekend den 13 van Grasmaand 1612; maar dit kan niet
 anders, dan eene drukfeil zijn, naardien SARAVIA den
 15 van Louwmaand 1612 overleden is. Zie de *Neder-
 landfche Oorlogen door BOR: XXIII. bl. 72.*]

„zij dus eigenlijk niet voor ééns mans werk ge-
 „houden worden.” Dit berigt is zoo eenvoudig ,
 dat, indien iemand door geene vooroordeelen belem-
 merd is, hij er niet wel iets anders uit lezen kan,
 dan dat, gelijk wij reeds verhaald hebben, de ge-
 loofsbelijdenis oorspronkelijk door G. DE BRES ver-
 vaardigd, maar door zoo vele leeraren van den her-
 vormden godsdienst, als onder zijn bereik waren,
 beoordeeld, verbeterd en hier of daar mischien ver-
 meerderd is geworden. Het slot van gemeld berigt
 schijnt wel het gemeene gevoelen te begunstigen;
 dan het was niet het medeopstellen, maar het goed-
 keuren en verbeteren van de belijdenis door ande-
 ren, dat, naar SARAVIA'S oordeel, haar voor geen
 ééns mans werk moest doen doorgaan; gelijk uit
 zijn gansche verhaal oogenschijnlijk blijkt (*). Ein-
 de-

(*) Het begin des berigts heeft de geschiedschrijvers
 niet minder sterk in de vaste meening gebragt, dat de
 belijdenis in haren oorsprong niet het werk van éenen,
 maar van velen geweest is. Er staat in het Latijn: *Ego
 me illius confessionis in primis unum fuisse authoribus,
 profiteor.* Het woord *authoribus* heeft hier allen ver-
 bijsterd. Allen vertalen zij de gemelde woorden dus:
 „Ik beken, dat ik één der eerste opstellers dier geloofs-
 belijdenis geweest ben.” Ondertuschen beteekent *Au-
 ctor* hier niet, gelijk het bij ons in het Latijn doorgaans
 zoo gebruikt wordt, *Opsteller, Schrijver*, maar, gelijk
 de beste Latijnsche schrijvers het niet anders bezigden,
Aanrader, Bevorderaar, hetzelfde als *suasor, impulsor,
 adiutor*. Niet zelden is *Legis auctor* bij CICERO niets
 anders, dan *legis suasor* (*De legibus*; III. 16; en op

na C. G. delijk nog, indien SAVARIA van de belijdenis mede
 Jaar 1552. de opsteller was geweest, zoo zoude het, volgens
 tot 1700. deszelfs verklaring in het vermelde berigt, ook moeten
 geweest zijn HERMAN MODED. Maar deze heeft
 ergens (*) met ronde woorden zelf verklaard, dat
 de geloofsbelijdenis bij hem, onder het kruis, *beneerftigd*
 was in het jaar 1561. Dit *beneerftigen* kan hier geen
opstellen beteekenen, maar is *bezorgen*, de zorg
ergens over hebben (†). Het spreekt toch van zelf,
 dat MODED, in het jaar 1561, de medeopsteller niet
 heeft kunnen zijn van een geschrift, dat, gelijk wij
 gemeld hebben, reeds ten jare 1559 naar *Geneve*
 was gezonden geweest.

Daar dan nu de geloofsbelijdenis niet door velen,
 maar door éenen, oorspronkelijk is vervaardigd ge-
 worden, kan het niemand in de gedachte komen,
 dat deze man het oogmerk zoude gehad hebben,
 om

andere piaatsen.) Zoo ook schrijft CICERO (in BRUTO
 C. 27.) dat PISO geweest is *multarum legum auctor*
aut disuasor. Dat het woord *auctor* in het berigt
 van SARAVIA ook in zulken zin moet genomen wor-
 den, blijkt genoegzaam uit het gene volgt: *Illa primo*
fuit conscripta, het gene toch niet anders vertaald kan
 worden dan het boven door mij vertaald is. *Deze be-*
lijdenis is oorspronkelijk opgesteld.

(*) In zijn boek *tegen de Wederdoopers*, bl. 270.

(†) Tegenwoordig beteekent *benaarftigen* alleen *zich*
ergens op bevljtigen; maar in MODEDS tijden beteekende
 het ook *iets bezorgen, de zorg over iets hebben, dili-*
genter aliquid curare.

om zijnen godsdienstgenooten een' regel des geloofs na C. G. voortefchrijven. Ook is dit geheel niet in het plan ^{Jaar 1552.} geweest der Godgeleerden, die haar nagezien ^{tot 1700.} en goedgekeurd hebben (*). Ja na hare uitgave ten jare 1562 is zij niet eens dadelijk als een zoogenoemd formulier van eenigheid in de leer erkend geworden. SCHOOCK verhaalt dit wel (†), maar hij had voor dat verhaal geene genoegzame gronden. De aard der zake bewijst het tegendeel. Immers de geloofsbelijdenis heeft onmogelijk als een formulier van eenigheid, of symbolisch geschrift, hier in de *Nederlanden* algemeen kunnen aangenomen worden, dan bij een éénparig besluit der voornaamste *Nederlandsche* leeraren, die, als zoodanigen, geacht konden worden, de gansche kerk te vertegenwoordigen. Dit is eerst geschied in eene algemeene kerkvergadering, welke ten jare 1566, met geslotene deuren, binnen *Antwerpen*, gehouden is. De voornaamste *Nederlandsche* godsdienstleeraars, als SARAVIA, MODED, JUNIUS ENZ., waren daar heimelijk bij één, behalve tot andere einden, inzonderheid ook, om middelen te beramen ter bevordering eener

ge-

(*) Men leze in de Belijdenis het VIIde artikel; maar inzonderheid ook de woorden, die onmiddellijk op het bijgebragte in SARAVIA's brief volgen. *Nemo eorum, qui manum apposuerunt, unquam cogitavit fidei canonem edere, verum ex canonicis scriptis fidem suam probare.*

(†) In *Libro de bonis ecclesiasticis*; p. 52. „Ab hoc, inquit, tempore coepit esse formula consensus.”

na C. G. gemeenschap in leer en dienst, en den grondslag
 Jaar 1552. te leggen van een kerkgenootschap, welks leden
 10: 1700 door banden van eendragt ten naauwste aan elkäer
 verknocht waren. In de eerste plaats behoorde dus
 een leerformulier aangenomen te worden, opdat er
 eene éénstemmigheid, zoo in de leerwijze der gees-
 telijkheid, als in de belijdenis der leer, die door
 de leeken moest worden afgelegd, stand grijpen
 konde, en de goede Christenen der hervormde kerk
 niet meer, door allerlei wind van gevoelens, naar
 gins en herwaarts gedreven wierden; gelijk tot
 dien tijd toe maar al te veel gebeurd was. En
 zoo vond men goed de geloofsbelijdenis van G.
 DE BRES, die reeds bekend was, bij wijze van
 synodaal besluit, als een symbolisch geschrift, in
 de kerk intevoeren, na dat dezelve ook nu met
 alle naauwkeurigheid was overgezien, en op deze
 en gene plaatsen eenige bekorting had ondergaan,
 vooral in het zestiende artikel (*). Door dien
 weg is dan de geloofsbelijdenis een *Formulier van
 eenigheid* geworden, maar geenszins een *Regel des
 geloofs*, om de gewetens der Hervormde christenen
 te binden. Daarvan hadden de Hervormde leeraars
 diens tijds een' afkeer; gelijk uit de, hier voor
 aangehaalde, woorden van SARAVIA, die op de
Antwerpsche Synode is tegenwoordig geweest, over-
 tuigend blijkt. Het besluit dier Synode werd ver-
 vol-

(*) Zie achter BEKKERS *Verklaring van de geloofsbe-
 lijdenis*; bl. 2-40. en vergel. TE WATERS *Tweede Eeuw-
 getijde van de geloofsbelijdenis*; bl. 56.

volgens ten jare 1568 op eene Synode te *Wezel*, en ten jare 1571 op eene Synode te *Emden* bekrachtigd. Op de laatstgemelde Synode vond men goed de geloofsbelijdenis te onderteekenen, en werd vastgesteld, om de afwezenden te *vermanen*, dat zij mede in de onderteekening bewilligden (*). Het onderteekenen schijnt trouwens reeds geschied te zijn zoo wel op de *Antwerpsche*, als op de *Wezelsche* Synode (†). Het besluit altoos der Synode van *Emden* werd nader bevestigd op eene nationale Synode beide der Duitsche en der Waalsche kerken, gehouden te *Dordrecht* ten jare 1578, op eene nationale Synode te *Middelburg* in *Zeeland*, gehouden ten jare 1581, en op eene nationale Synode, in den *Haag* gehouden ten jare 1586. Op deze laatstgemelde Synode werd het bevestigd besluit te dien aanzien uitgestrekt ook tot de Hoogleeraars in de Godgeleerdheid, met bijvoeging, dat, in geval van

op C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

(*) Zie de Handelingen dier Synode; art. II en IV. in het *Kerkelijk Handboekje*; bl. 62. Duidelijk blijkt het uit het zachte woord *vermanen*, hoe weinig men van zins is geweest, om de leeraars te verpligten of te noodzaken tot de onderteekening.

(†) Dat op de *Antwerpsche* Synode de geloofsbelijdenis onderteekend is, wordt waarschijnlijk, om dat te dien tijde te *Antwerpen* de Protestantsche verbondene Edelen zulks gedaan hebben, gelijk *VOETIUS* meldt; *Polit. Eccl. P. III. Lib. I. Tract. I. p. 23*. Immers dit zal niet geschied zijn, zonder dat de verbondene hervormde leeraars den verbondenen hervormden Edelen hier in waren voorgegaan, of ten minste hen gevolgd zijn.

na C. G. onveranderlijke weigering, zij van hunnen dienst
 Jaar 1550. zouden worden afgezet. De strengheid van dit bij-
 tot 1700. komend besluit had hare oorzaak daarin, dat ver-
 scheidene hervormde leeraars heimelijk verklaarden,
 met sommige artikelen der geloofsbelijdenis zich niet
 te kunnen vereenigen. De banden van onderlinge
 eendragt, die op het punt van breken stonden,
 zocht men derhalve te stevigen. Ook dit doel heeft
 men door het gemelde besluit in zoo verre bereikt,
 dat de gevreesde scheuring toen gelukkiglijk voorge-
 komen werd. En vervolgens verdroeg men elkanderen
 tot kort na den aanvang van de zeventiende eeuw.
 De scheuring greep eerst plaats ten jare 1619, gelijk
 hier voor verhaald is (*).

Berigt van
 den oor-
 sprong
 van den
 Heidel-
 bergschen
 Katechis-
 mus.

Met de geloofsleer, in de Nederlandfche belijdenis
 der Hervormden vervat, is volkomen dezelfde die
 van den *Heidelbergfchen* Katechismus, welke bij de
 Nederduitfche kerkgemeenfchap hier te lande mede,
 als een tweede formulier van eenigheid, is aangeno-
 men. Sedert onheugelijke tijden was de algemeene
 gedachte der geleerden, dat deze Katechismus, op
 hoogen last van den Paltsgraaf FREDERIK *den der-*
den, opgesteld ware ten jare 1562. Ook die gedachte
 is met de waarheid overeenkomstig; maar niet minder
 algemeen was, bij alle historiefchrijvers (†), en is
 dus nog heden de doorgaande gedachte, dat dezelve
 opgesteld zoude zijn door twee *Heidelbergfche* God-
 geleerden, met name KASPAR OLEVIANUS en ZA-
 CHARIAS URSINUS. Deze gedachte is niet waar,
 al-

(*) Zie bl. 84-88.

(†) Zelfs SCHRÖCKH in zijn a. w. V. bl. 1-163.

altoos naar het ons voorkomt. Men is dit leerboek verschuldigd aan de wel gesnedene pen alleen van ZACHARIAS URSINUS. De andere heeft er geen' arbeid aan besteed. Dit meenen wij, dat met genoegzame kracht van redenen door ons be- toogd is in eenige daartoe opzettelijk medegedeelde historische aanmerkingen, werwaarts wij den lezer verwijzen (*). Het eenige deel, dat OLEVIANUS aan dezen Katechismus, bij deszelfs vervaardiging voor openbaar gebruik, gehad heeft, zal denkelijk hierin bestaan hebben, dat hij meer, dan andere Godgeleerden van den *Paltz*, die door den Keurvorst er toe geroepen waren, zijnen arbeid besteed hebbe aan de beschaving van het opstel. Maar dit is het dan ook al geweest. Beide deze geleerden stonden tot elkanderen in eene naauwe betrekking, bekleedende OLEVIANUS den leeraarspost in de hoofdkerk, en URSINUS den hoogleeraarspost in de Godgeleerdheid aan de Hoogeschool te *Heidelberg*.

Niet alleen in zaken, maar ook in de woordelijke voordragt, komt deze Katechismus overeen met den *Zurigschen* Katechismus, die ten jare 1559 door HENDRIK BULLINGER, Prédikant te *Zurig*, waar hij ZWINGLIUS was opgevolgd, geschre-

(*) In de *Geschiedenis der christelijke kerk van de achttiende eeuw*, VIII Deel. bl. 730-733, 741-745, 805, 806, en IX D. bl. 474-481. Men zie ook het bericht voor eene nieuwe uitgave van den *Heidelbergschen Katechismus*, die door een' geschied en oudheidkundigen Theologant, te *Amsterdam*, bezorgd is, ten jare 1811, bij MEIJER, SCHALEKAMP en VAN DE GRAMPSEL.

na C. G. schreven, maar in het jaar 1609, door de God-
 Jaar 1552. geleerden van *Zurig*, geheel is verarbeid gewor-
 tot 1700 den. Van waar deze overeenkomst? is de *Heidel-
 bergsche* Katechismus naar den *Zurigſchen*, zoo als
 die ten jare 1559 is uitgekomen, of deze bij de
 verbetering, in het jaar 1609 ondergaan, naar ge-
 nen geſchikt en bewerkt? Zeer zeker heeft het
 laaſte plaats gehad. Het getuigenis van den ge-
 leerden HIERONYMUS VAN ALPHEN te dezen op-
 zigte is zoo gegrond (*), dat hieraan niet te twij-
 felen is. De *Heidelbergſche* Katechismus verſcheen
 den 19den van Louwmaand des jaars 1563 in het
 Hoogduiſch, waarin dezelve oorfpronkelijk was op-
 geſteld, en in het Latijn tevens, waarin hij, waar-
 ſchijnlijk door den ſchrijver zelve, was overgezet.
 Voor de uitgave werd, naar het zich beſt laat
 verklaren, de vertaling nagezien door JOSUA LAGUS,
 Predikant te *Heidelberg*, en LAMBERTUS PITHO-
 PÆUS, Rector der Latijnsche ſcholen aldaar. Nog
 ten zelfden jare 1563 werd deze Katechismus ten
 dienſte der Nederlaſdsche Duiſche kerk in het
 Neêrlandſch-duiſch vertaald door den vermaarden
 PETRUS DATHEEN, en in het licht gegeven. Deze
 vertaling is, eenige veranderingen, wat de woor-
 den betreft, uitgezonderd, tot heden toe volkomen
 dezelfde gebleven, en als zoodanig in de Neder-
 landſch-duiſche kerk der Hervormden nog in al-
 gemeen gebruik (†). De uitgave dezer vertaling

was

(*) In *Prolegomen. Oecon. Catech. Pal.* § 30.

(†) Van eene uitgave dezer vertaling, ten jare 1568

was verrijkt met de, ook in het Nederlandsch-duitsch na C. G. vertaalde, voorrede van den *Paltzischen* Keurvorst Jaar 1552. tot 1700.
 FREDERIK den derden (*).

Door het allerwege hier te lande ingevoerd zingen van DATHEENS bekende Psalmberijming, die ten jare 1566 het eerst in het licht kwam, werd ook 's mans vertaling van den *Heidelbergfchen* Katechismus, zoo in de kerken als in de scholen, algemeen bekend, en in algemeen gebruik gebragt. Reeds ten jare 1568 werd op de Synode te *Wezel* goedgevonden, dat de, door DATHEEN bearbeide, vertaling van den *Heidelbergfchen* Katechismus, bij het onderwijs in de godsdienstleer, in de Duitfche kerken zoude gebruikt worden, gelijk in de Waalfche kerken die van *Geneve*, zoo als dat in dezelve nog plaats heeft (†). Dit befluit werd goedgekeurd op de *Embdensche* Synode, ten jare 1571 (§), en volkomen bevestigd op de Nationale Synode, te *Dordrecht*

gefchied, welke ik bezit, is de titel deze: *Catechismus, ofte onderwyfinghe in de christelike leere, also die in de kercken ende scholen der Keurvorstelicke Paltz gheleert wordt, in Nederlantfche sprake overgheset door* PETRUM DATHENUM.

(*) Deze voorrede wordt ook gevonden voor de straks met lof genoemde nieuwe uitgave van den *Heidelbergfchen* Katechismus, en is zeer lezenswaardig.

(†) Zie de *Handelingen van deze Synode*; art. II. in het *Kerkel. Handboekje*; bl. 27.

(§) Zie de *Handelingen dezer Synode*; art. II. en het *Kerkel. Handb.* bl. 64.

na C. G. recht gehouden ten jare 1578 (*). Alzoo is de
 Jaar 1552. *Heideldergsche* Katechismus, die door DATHEEN
 tot 1700. was overgezet, als zoodanig in de Hervormde Duit-
 sche kerken en scholen hier te lande in gebruik ge-
 bleven, tot op den tegenwoordigen dag (†).

Met dat al had van eerften aan de *Heidelbergfche* Katechismus niet dat Symbolisch gezag, hetwelk de Nederlandfche Geloofsbelijdenis kreeg. Algemeen heeft dezelve dit niet gehad voor het jaar 1619. Op eene nationale Synode, in den *Haag* gehouden ten jare 1586, werd het aan de keuze der fchoolleeraren gelaten, of zij de Geloofsbelijdenis wilden ondertee-kenen, of den Katechismus? (§) Ten jare 1601 werd op eene Synode, in *Gouda*, vastgesteld, „dat de Predikanten, uit het Sticht van *Utrecht* komende, moesten verklaren, dat zij niet alleen de Geloofsbelijdenis, maar ook den *Heidelbergfchen* Katechismus, als overeenkomstig Gods woord, aannamen.” (**) Maar dit befluit was dus verre van
 al-

(*) Zie de *Handelingen der Synode* art. LIV. en het *Kerkelijk Handboekje*; bl. 159.

(†) De beste uitgaven zijn, behalve de oudften van 1563, 1566 en 1568, welke niet dan allereeldzaamst voorkomen, die van 1611, bij SCHILDERS te *Middelburg*, van 1725 bij M. DE VRIES, en van 1735 bij OUTMAN, beide te *Dordrecht*. Naar deze drie uitgaven is vervaardigd de meergemelde *Amfterdamsche* bij MEIJER.

(§) Zie de *Handelingen dezer Synode*; art. XLVIII. en het *Kerkel. Handboekje*; bl. 274.

(**) Dit is ons gebleken uit eenige Synodale aantee-keningen van dien tijd, in handschrift.

algemeen; ook was deze Synode eene provinciale ^{na C. G.} Synode. Dan federt het jaar 1610 schijnt eene on- ^{Jaar 1552.} ^{tot 1700.} derteekening van den Katechismus, nevens de Geloofsbelijdenis, algemeen plaats gehad te hebben in alle de klasfen van *Zeeland* (*). In *Vriesland* geschiedde hetzelfde op hoogen last der Staten, federt het jaar 1616. En op de provinciale Synode, te *Delft*, in den zomer van het jaar 1618, geschiedde openlijk deze beslissende uitspraak. „Niet alleen de Geloofsbelijdenis, maar ook de Katechismus worde gehouden voor een formulier van eenigheid!” Deze uitspraak der provinciale Synode werd door de *Nederlandsche Synode*, welke nog ten zelfden jare te *Dordrecht* vergaderde, en zitten bleef tot in het laatst van Bloemaand des eerstvolgenden jaars, nationaal verklaard, en als eene algemeene kerkwet overgenomen. In die vergadering werd een formulier ontworpen, waarnaar de onderteekenaars verklaarden zich te vereenigen met alle de artikelen der leer niet alleen in de belijdenis des Geloofs, maar ook in den *Heidelbergfchen* Katechismus begrepen, als met Gods woord overeenkomstig. En een diergelijk formulier werd toen ontworpen, dat, door de rek-
to-

(*) Ook dit is ons zoo voorgekomen uit oude kerkelijke Archieven, die bij de klasfis van *Walcheren* in handschrift bewaard worden. In de klasfis van *Tholen* alleen schijnen ongeveer het jaar 1618 velen in de onderteekening zwarigheid gemaakt te hebben; doch de twisten van dien tijd bragten zulks mede ook in andere provinciën, voornamelijk in *Zuidholland*.

na C. G. toren en schooldienaren, zonder uitzondering, in
 Jaar 1552. de klasfen, waaronder zij behoorden, zoude moe-
 tot 1700 ten onderteekend worden. Beide die genoemde for-
 mulieren zijn nog heden in gebruik. Het eerste is
 in algemeen gebruik; het laatste slechts nog in fom-
 mige klasfen; doch zoo, dat, indien iemand er zich
 van onttrekken wil, de kerkelijke magt haar gezag
 te dien aanzien niet meer handhaven kan, daar het
 openbaar onderwijs thans niet meer aan de kerk,
 maar geheel aan den ſtaat onderworpen is. Beide
 de genoemde formulieren raakten, volgens het be-
 fluit der nationale Synode van het jaar 1618 en
 1619, wijders alleen de Nederlandsch - duitſche
 leeraars in kerken en ſcholen, maar geheel niet de
 Waalſche kerk en ſchoolleeraars hier te lande. De
 Waalſche gemeenten gebruiken niet den *Heidelberg-
 ſchen*, maar den *Geneeſſchen* Katechismus, gelijk
 wij hier voor reeds gemeld hebben. Om die reden
 was het niet voegelijk, derzelver leeraars den *Hei-
 delbergſchen* Katechismus te doen teekenen. De
 Waalſche kerk erkent noch dezen noch haar' eigen
 Katechismus voor een Symboliſch geſchrift. Hare
 leeraars onderteekenen van de drie Symboliſche ſchrif-
 ten, welke de Nederlandsch - duitſche kerk heeft
 aangenomen, alleen de Geloofsbelijdenis, met de
Dordtrechtsche leerregels.

Van de
 Dordt
 regtsche
 leerrege-
 len.

Deze *Dordtrechtsche* leerregels zijn, als een Sym-
 bolisch geſchrift der hervormde kerk, in *Nederland*
 vastgeſteld op de nationale Synode, in de jaren
 1618 en 1619, te *Dordrecht* gehouden, na dat de
 Geloofsbelijdenis en de Katechismus van *Heidelberg*

waren overgezien en goedgekeurd. Zij behelzen geloofsstellingen, betreffende de gevoelens, welke de Hervormde kerk staande houdt tegen de volgers van den beroemden ARMINIUS, rakende de vijf, door dezen betwiste artikelen des geloofs, namelijk over de Goddelijke verkiezing en verwerping, over 's Heilands dood en de verlossing der menschen door Hem, over den vrijen wil en deszelfs werking, over de kracht der Goddelijke genade en de bekeering tot God, en over de volharding der heiligen. De geschiedenis van den twist, tusfchen de volgers van ARMINIUS en het overige grootste gedeelte der Hervormde kerk hier te lande, is hier voor reeds door ons verhaald geworden (*). De opstellers van deze *Dordtrechtsche* leerregels zijn, volgens Synodalen last, geweest de voorzitter met de twee bijzitters der vergadering. Deze drie waren JOHANNES BOGERMAN, Predikant te *Leeuwaarden*, JAKOBUS ROLANDUS, Predikant te *Amsterdam*, en HERMANNUS FAUKELIUS, Predikant te *Middelburg* in *Zeeland* (†). Aan dezen werden door de Synode tot medearbeiders toegevoegd nog zes andere, zoo uitlandsche als inlandfche Godgeleerden. De drie uitlandschen waren GEORGIUS, Bisfchop van *Landaf*, ABRAHAM SCHULTETUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Heidelberg*, en JOHANNES DEODATUS, Predikant en Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Geneve*. De drie inlandfchen waren jo-

HAN-

(*) Zie bl. 84-88.

(†) Zie de Handelingen dezer Synode; II zitting.

na C. G. HANNES POLYANDER, Hoogleraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, ANTONIUS WALÆUS, Predikant en Hoogleraar in de Godgeleerdheid aan de doorluchtige School te *Middelburg*, en JAKOBUS TRIGLAND (*). Terstond na het houden der Synode zijn deze leerregels, te *Dordrecht*, in het Latijn en Nederlandsch, door den druk gemeen gemaakt (†). Naderhand zijn zij op verscheidene tijden, zoo in de eene als in de andere taal herdrukt, en op nieuw uitgegeven (§).

Van de
Walcher-
sche arti-
kelen.

Bij deze drie Symbolische schriften, door de Nederlandsch - duitse kerk aangenomen, heeft de klasfis van *Walcheren*, op eigen gezag, ten jare 1694, nog gevoegd vijf artikelen, betrekkelijk even zoo vele gewigtige grondwaarheden, als de verdorvenheid der menschelijke rede, de leer van Vader, Zoon en Geest, de regtvaardiging, de toerekening van

(*) Zie de Handel. dezer Synode, XXVIII zitting.

(†) De Latijnsche titel was *Judicium Synodi nationalis reformatarum ecclesiarum belgicarum habitæ Dordrechtæ anno 1618 et 1619.*

(§) In de achttiende eeuw zelfs zijn zij tweemalen in het Latijn uitgegeven te *Groningen*, eerst ten jare 1747, en naderhand ten jare 1772. Deze laatste uitgave is bezorgd door den *Groningschen* Hoogleraar G. KUIPERS. Ook zijn zij, gedurende dezelfde eeuw, tweemalen in het Nederlandsch uitgegeven, de eerste reis door den Hoogleraar te *Utrecht*, W. VAN IRHOVEN, in het jaar 1751, (waarvan de uitgave vernieuwd is ten jare 1788) en vervolgens door J. AMERSVOORDT in het jaar 1780.

van ADAMS zonde, en de werkingen der goede en kwade Engelen. Dezelfen zijn bekend onder den naam van de *Walcherſche artikelen*, en moeten door alle de Predikanten der klasſis onderteekend worden (*).

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

De geſchiedenis der Symboliſche ſchriften van de Hervormde kerk in ons vaderland heb ik hier, met de meeste naauwkeurigheid, hoe kort ook, evenwel wat omſlagtiger, dan anders mijn beſtek wel gedoogde, willen verhalen, omdat dezelve tot nog toe zeer in het donkere heeft gelegen, zelfs bij geleerden, die anders goede hiſtorische werken over dit onderwerp geleverd hebben (†), als waarin ik meene niet weinig misſlagen ontdekt te hebben. Daar nu het gebruik van deze Symboliſche ſchriften, gelijk mede die van alle de overige Hervormde kerkgemeenſchappen in andere landen, nergens is afgeſchaft, maar het onderteekenen allerwege, zonder uitzondering, van alle godsdienſtleeraaren, gedurende het tijdperk, waarvan wij de geſchiedenis hier boeken, is onderhouden, en deze ſchriften het rigtſnoer behels-

(*) Deze artikelen werden gevonden in LEIJDEKKERS werk, ADAM, MOZES en CHRISTUS. Over dezelfen heeft JAN JAKOB BRAHÉ, Predikant te *Vliſſingen*, zijne aanmerkingen in het licht gegeven ter bevordering van waarheid en ééndragt, ten jare 1758.

(†) Één dier goede werken is voorzeker dat van ENS, getiteld, *Kort hiſtorisch berigt van de publicke ſchriften, rakende de leer en dienſt der Nederduitſche kerken van de Vereenigde Nederlanden, Utrecht 1733.*

na C. G. helsden, waar naar zij, als dienaars, en niet als
 Jaar 1552. heeren der gemeenten, zich bij de waarneming van
 tot 1700 hunnen post, moesten regelen en gedragen, kan
 dus in den volsten nadruk gezegd worden, dat ten
 ten aanzien der waarheden, die gepredikt, die be-
 leden en geloofd werden, zoo verre men dit laatste,
 naar het oordeel der menschlievendheid, denken
 mag, in het stelsel der godsdienstleer geene open-
 lijke verandering heeft plaats gegrepen, maar alles
 op dien ouden vasten voet is blijven staan, waarop
 hetzelfde in de tijden der Hervorming was nederge-
 zet; gelijk het, ten minste wat de hoofdartikelen
 aangaat, nog heden daarop staat.

VIERDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van de theologische verschillen in de Hervormde kerk.

Geschie-
 denis van
 de scheu-
 ring tus-
 schen de
 Remon-
 stranten
 en Kon-
 traremon-
 stranten.

Vershillen, hooggeklommen verschillen waren het,
 gelijk wij gezien hebben, die de Hervormde kerk-
 gemeenschap van de Luthersehe afgescheurd hebben.
 Na dat de Hervormde kerkgemeenschap, van de
 Luthersehen gescheiden zijnde, gevestigd was, ge-
 noot zij een' tijd lang rust. Over eenige punten der
 leer dachten wel alle deszelfs leeraars niet volkomen
 gelijk. Eenigen schenen van de overigen, die het
 meerendeel uitmaakten, hier en daarin te verschil-
 len; maar zij werden van dezen broederlijk verdra-
 gen.

gen. Trouwens in het openbaar verklaarden zij na C. G. zich niet zoo rondborstelijk, dat er overtuigende Jaar 1552. gronden van beschuldiging tegen hen, als onregt- tot 1700. zinnigen, konden worden ingebracht. Onder dezen kunnen met name gemeld worden HENRIKUS BULLINGER, Predikant te *Zurig*, JOHANNES HOLMAN, Hoogleeraar te *Leyden*, KASPAR KOOLHAAS, Hoogleeraar ook te *Leyden*, HUBERT DUIFHUIS, Predikant te *Utrecht*, GELLIUS HOTZENUS, Predikant te *Leeuwarden*, en anderen. Het voornaamste punt, waaromtrent dezen eenigzins van de anderen verschilden, was de leer der voorverordening, zoo als die door KALVIJN verklaard was geworden. Hunne gevoelens evenwel, gelijk wij gezegd hebben, droegen zij met gematigdheid voor. Dan heel anders hield zich te dien aanzien DIRK VOLKERTZ KOORNHERT, Geheimschrijver der Staten van *Holland*, een zoo geleerd, als aanzienlijk man, wiens uitmuntende talenten door de schranderste verstandenen geëerbiedigd werden. Deze man was de eerste, altoos hier in ons vaderland, die het waagde, de leer van KALVIJN, omtrent de voorverordening, de voldoening, de regtvaardiging, enz. openlijk voor valsch te verklaren en ronduit te veroordeelen (*). Inzonderheid was hem de *Heidelbergsche* Katechismus een steen des aanstoots. Tegen denzelfden gaf hij ten jare 1583 een werkje in het licht,

(*) Hij schreef tot dat einde drie boekjes *Van de toelating en decreten Godts*; te vinden in het II stuk zijner werken, III D. bl. 525.

na C. G. licht, dat hij aan de Staten van *Holland* opdroeg, Jaar 1552 tot 1700 maar dat aan dezen zeer mishaagde (*). Vinnig waren zijne uitdrukkingen in die opdracht tegen de Hervormde geestelijkheid, welke hij beschuldigde van, door het invoeren van den gemelden Katechismus, de verstanden der jeugd te vergiftigen, achtende hij hunne leerwijze schadelijker, dan een' vijandelijken inval, of verderfelijken brand in eene goede stad. Hevig was de twist, waarin de man zich daar door wikkelde met de Hervormde geestelijkheid, voornamelijk met de Predikanten van *Delft*, AREND KORNELISSEN EN REINIER DONTKLOK. De twist werd openlijk gevoerd in het jaar 1578 te *Leyden*, ten overstaan van eenige afgevaardigden uit de vergadering van *Hollands* Staten, die denzelven eindelijk afbraken, en KOORNHERT zwijgen oplegden. Een diergelijke openbare twist en mondsprek werd vervolgens mede in de tegenwoordigheid van *Hollands* Staten gehouden ten jare 1583 in den *Haag*, tusfchen KOORNHERT en SARAVIA; maar ook die twist had geen ander gevolg, dan aangroeiende verbittering der partijen. Op de rust der kerk had deze twist met KOORNHERT geen' nadeeligen invloed. Alleen fcheen het, dat, onder de hand, het getal der genen, die aan zijne gevoelens min of meer hun zegel hechtten, ftaêg aangroeide. Velen werden te dezen aanzien van onregtzinnigheid verdacht gehouden. Onder de-

(*) Hetzelve wordt gevonden ook in zijne werken, III D. bl. 460.

dezen was ook JAKOB HARMZEN, best bekend met den naam van ARMINIUS, Predikant te *Amsterdam*; maar de achterdocht was niet zoo diep ingedrongen, dat het hem in zijne bevordering tot hooger waardigheid, ten dienste der kerk, hinderde. Hij werd ten jare 1603 aangesteld tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, zelfs op aanbeveling van voorname Theologanten, aan welker regtzinnigheid niet kon getwijfeld worden. Hij beklom aldaar den leerstoel, maar geraakte weldra, ten jare 1604, in een' veel geruchtsmakenden twist met zijnen ambtgenoot in de Theologische Fakulteit, FRANCISKUS GOMARUS. Het verschil tusfchen beide de Hoogleeraars bestond hierin. ARMINIUS stelde, „ dat God van eeuwigheid dit onderscheid tusfchen het gevallen menschdom gemaakt had, dat Hij hen, die zich bekeerden en in CHRISTUS geloofden, vergeving van zonden en het eeuwige leven zoude fchenken, maar de onbekeerden en ongeloovigen straffen. GOMARUS daarentegen hield staande, „ dat God door een eeuwig besluit had vastgesteld, wie uit de menschen zalig zouden worden, en wie verloren gaan.” ARMINIUS legde GOMARUS te last, dat hij de oorzaken der zonde aan God toefchreef; GOMARUS daarentegen legde ARMINIUS te last, dat hij, in de zaak van het hoogfte belang, den mensch en niet God de eer gaf, en zijne leer den mensch hoog gevoelend deed zijn op zijne krachten, als zijnde die toereikende genoeg, ter bevordering van bekeering en geloof.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G loof (*): Beiden legden zij elkanderen alzoogevolgen, uit elkanders leer getrokken, te last, die te verre gedreven werden. Maar zoo gaat het in de hitte van twisten, vooral wanneer men omtrent waarheden, welker spitsvindig onderzoek het menschelijk verstand eigenlijk behoorde onaangeroerd te laten, elkanderen niets toegeven wil, en het er eens op gezet heeft, elkanderen geene sroobreedte te naderen. Was de waarheid aan de zijde van GOMARUS, hij had die minder strak moeten voordragen, en toch niet zoo, dat zij hard nederviel in het oor van hen, die éénmaal aan het twijfelen waren gebracht. En beiden hadden zij minder hunne eigen, meer de woorden der Apostelen, die in allen geval meer verstaanbaar waren, behooren te gebruiken.

Welk een gevolg deze twist tusfchen ARMINIUS en GOMARUS, en tusfchen beider volgers, in de Nederlandfche kerk gehad heeft, is reeds door ons, bij eene andere gelegenheid, verhaald geworden (†). Na den dood van ARMINIUS, die in het jaar 1609 ftierf, mengden zich ten nadeele der kerke in dezen godsdiensttwist ook twee groote staatspartijen, van welke zoo de eene als de andere elke hare kerkelijke partij in befcherming nam. De staat namelijk was in twee partijen gefcheiden. De eene was de zoogenoemde Republi-
kein-

(*) Vergelijk BRANDTS *Historie der Reformatie*, II. D. bl. 53, 54.

(†) Zie hier voor bl. 84-88, verg. bl. 216, 218.

keinsche partij, aan het hoofd hebbende JOHAN VAN na C. G.
 OLDENBARNEVELD, Advokaat van *Holland*; de an- Jaar 1552:
 dere was de Prinsgezinde partij, die door de Re- tot 1700:
 publikeinsche partij werd verdacht gehouden, als
 wilde zij de magt des Prinsen van *Oranje* MAURITS,
 Stadhouder van *Holland*, *Zeeland* en eenige andere
 provintiën, ook Kapitein Generaal en Admiraal der
 Republiek, buiten hare juiste grenzen overdrijven. Hier
 tegen verzette de zich VAN OLDENBARNEVELD; waar
 door dus natuurlijk verwijdering ontstond tusfchen
 hem en MAURITS; en daar elk zijne aanhangers
 had, ook tusfchen die beiden. In den beginne was
 MAURITS wel onverschillig omtrent de kerkelijke on-
 eenigheden, maar ziende, dat de volgers van ARMI-
 NIUS, die Remonstranten genoemd werden (*), VAN
 OLDENBARNEVELD in den arm hadden genomen, om,
 door hem en zijn gezag, boven hunne wederstanders,
 die Contraremonstranten heetten, de overmagt te be-
 komen, konde het niet misfen, of hij verklaarde zich
 weldra openlijk voor dezen en tegen genen. Nu dron-
 gen de Contraremonstranten, het gene zij reeds een
 en andermaal gedaan hadden, nog fterker aan op het
 bijeenroepen van eene nationale Synode, ten einde die
 het kerkgefchil beslifen mogt. De Staten van zes
 provintiën gaven daaraan hunne toestemming; al-
 leen die van *Holland* kantten er zich met alle kracht
 tegen, maar vielen eindelijk mede bij, in Wijnmaand
 van het jaar 1618. Middelerwijl was reeds den ne-
 genentwintigften van Oogstmaand des genoemderi
 jaars

(*) Zie hier voor bl. 86.

na C. G. jaars OLDENBARNEVELD gevangen genomen, nevens
 Jaar 1552. de Pensionarissen van *Leyden* en *Rotterdam*, ROM-
 tot 1700 BOUT HOGERBEETS en HUGO DE GROOT, te dien
 tijd Leden van de Vergadering van *Holland*. Deze
 drie aanzienlijke mannen werden beschuldigd, dat
 zij de kerkelijke godsdienstverschillen hadden zoeken
 dienstbaar te maken aan staatswisfelingen en om-
 wentelingen, dat zij hunne oogmerken door aange-
 worven krijgsknechten met geweld hadden willen
 bevorderen, en den band der eenigheid (of *unie*)
 tusfchen de verbondene provinciën aan stukken
 fcheuren.

De nationale Synode kwam bij één te *Dordrecht*
 den 13den van Slagtmaand des jaars 1618. Acht
 en vijftig inlandfche Geestelijken, zoo Hoogleeraars
 in de Godgeleerdheid, als Predikanten en Ouderlin-
 gen, uit alle de bijzondere gewesten afgevaardigd,
 vergaderden aldaar zamen, nevens acht en twintig
 uitlandfche Godgeleerden, die, uit *Engeland*,
Schotland, *Zwitferland* enz. herwaarts genoodigd
 zijnde, over waren gekomen. Ook Remonstrantfche
 Godgeleerden waren verzocht of liever gedagvaard
 op deze vergadering te verfchijnen, ten einde zij
 zich als beklagden zouden kunnen verantwoorden.
 De zaak des verfchils werd in eene langwijlige over-
 weging genomen; aan de eene zijde van sommigen
 met eene onbevooroordeelde bedaardheid, maar aan
 de andere zijde van eenigen met partijdige en voorin-
 genomene drift. GOMARUS, die een voornaam lid der
 vergadering was, behoorde onder de laaftten. Ook
 dit kan ingefchikt worden; met hem was de twist
 be-

begonnen; en hij wilde zich zelven gelijk blijven; menschen toch gedragen zich in alle gevallen als menschen. Maar geen der leden was tegen de Remonstranten meer opgewonden, dan de Voorzitter JOHANNES BOGERMAN, die, wanneer hij de vergadering met meer wijsheid hadde bestuurd, aan de gansche zaak voorzeker eene zachtere wending ten voordeele der partij, welke velen zijner broeders anders wel genegen waren te behouden, zoude gegeven hebben. Maar nu werd het verschil ten haren nadeele beslist. De leer der Remonstranten werd als strijdig met de gevoelens der *Zwitserfche* kerk, die door de *Nederlandsche Hervormde kerk* aangenomen was, veroordeeld. De Remonstrantsche godsdienstleeraars zelve werden van hunne posten ontzet. Hetzelfde lot viel ten deele de zoodanigen, die voor Remonstrantsch gezind bekend stonden, en aanzienlijke posten aan de Hoogeschoolen, of in de regering des lands bekleedden. Sommigen, die zich hier aan niet onderwerpen wilden, altoos eenigen wederstand boden, werden buiten 'slands gebannen. Dezen weken naar *Braband*, waar zij ten jare 1621, toen na eenen twaalfjarigen stilstand van wapenen, de oorlog tusfchen de Republiek en *Spanje* weder ontbrandde, zich niet meer veilig achtende, het geraden vonden, eene andere schuilplaats te zoeken. Eenigen begaven zich naar *Frankrijk*; de meesten nogtans volgden de uitnoodiging des Hertogs van *Holstein*, FREDERIK den vierden, en trokken naar het Hertogdom *Sleeswijk*. Hier stichtten zij nog ten zelfden jare eene stad, die ter

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. eere van hunnen beschermheer *Frederikstad* heet, **Jaar 1552.** en waar nog velen hunner nakomelingen wonen. **tot 1700.**

Het overige hunner geschiedenis, hier in het vaderland voorgevallen, is reeds door ons hier voor verhaald. En het gene hen, als een bijzonder godsdienstgenootschap uitmakende, betreft, zal hierna verhaald worden.

Gevolgen van dezen twist in Engeland Hier in het vaderland werd alzoo het godsdienstig leerstelsel der Remonstranten, van de kerkelijke magt, welke door het gezag van den Staat geruggesteund was, in zijne opkomst geheel neêrgedrukt, maar in *Engeland* vond het onder de Episkopalen van dien tijd af dadelijk bescherming, handhaving en verdediging. Er rees evenwel daar over geen de minste wederstand in het gemelde kerkgenootschap. Langzamerhand werden deszelfs leden, op eene stille, zachte, wijze, overgebogen tot het omhelzen dier godsdienstgevoelens, die hier in de *Nederlanden* verworpen waren. Niet weinig werd daartoe bijgebracht door één der gewezen leden van de gemelde *Dordrechtse* kerkvergadering, JOHAN HALES, leeraar in het Kollegie te *Eton*, die na zijne terugkomst uit *Zuidholland* de leer der Remonstranten meer en meer voortplantte, vooral onder het kerkelijk bestuur van WILLIAM LAUD, die in het jaar 1633 Aartsbischop van *Kantelberg* was geworden. Ongeveer dien tijd schreef HALES een werk *Over de scheuringen der godsdienstgenootschappen*, dat echter eerst ten jare 1642, en toen nog door eenen anderen, buiten deszelfs wil en weten, werd uitgegeven. In dit werk verdedigde hij het regt, dat

dat elk moest worden toegestaan, om de heilige na C. G. schrift naar zijne eigene inzigten te verklaren, maar Jaar 1552. hij wraakte aan den anderen kant het gewaande tot 1700. Goddelijke regt der bischoppelijke regering. Dit laatste haalde hem, zelfs onder de genen, die in het eerste met hem ééns waren, vele vijanden op den hals. Zulk een gevoelen krenkte te zeer de eergierigheid der Engelsche bischoppen. Ook de Roomschgezinden werden er zeer door geërgerd. Beiden scherpten zij hunne pennen tegen hem; terwijl hij intuschen, in de burgerlijke onlusten van dien tijd gewikkeld zijnde, als een aanhanger van den koning, bij het Parlement in den haat kwam, en van zijnen post werd afgezet. Hij stierf ten jare 1656. Nevens hem werkte ter bevordering van hetzelfde doel, ten aanzien van de leer der Goddelijke genade, de Kanselier van *Salisbury*, WILLIAM CHILLINGWORTH, die, door zijne gevoelens en schriften, bij vele Episkopalen wel bijval vond, maar zich als het ware den vloek berokkende van de Presbyterianen, die hem niet slechts van Arminianisme beschuldigden, maar hem uitkreten voor een' allerverderfelijken Sociniaan, als die heimelijk heulde met de Mohammedanen. Anders dacht over hem JOHAN TILLOTSON, zijn leerling en vriend, die in ééne zijner kanselredenen hem roemt als een' man, wiens reine bedoeling geene andere was geweest, dan de leer van het Evangelie op eene redematige wijze voortedragen. CHILLINGWORTH stierf, ten tijde der burgerlijke oorlogen, na in de belegering van *Glocester* den Koning ten dienste te hebben wil-

na C. G. len staan, ten jare 1644, als krijgsgevangen te *Chichester*.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

Welk een' invloed deze beide voortreffelijke mannen moeten gehad hebben op de algemeene denkwijze der Episkopale kerk, laat zich gemakkelijk daaruit bevroeden, dat de gevoelens, welke zij aan den dag legden, omhelsd niet alleen, maar met den grootften bijval der meeste leden van die kerk zijn aangeprezen door ontelbare Godgeleerden, die allen uitgeblonken hebben als de grootfte lichten en sieraaden van hunne gemeenschap, en Prelaten geweest zijn van het uitgebreidste gezag, gelijk daar waren, behalve TILLOTSON, reeds genoemd, EDUARD STILINGFLEET, SIMON PATRIK, WILLIAM LOYD, EDUARD FOWLER, GILBERT BURNET, THOMAS TENNISON, en meer anderen. Deze allen schreven het zich ten pligt voor, zich zelve duidelijke en naauwkeurige denkbeelden van den godsdienst en van de godsdienstleer te vormen, en die aan anderen intefcherpen. Zij legden er zich op toe, om de christelijke godgeleerdheid met die der rede, zoo als zij in de scholen der wijsgeeren ontwikkeld was, te verbinden, om de waarheden van het Evangelie in eenen wel deftigen, maar ook duidelijken stijl voor te stellen, en bij de liefde voor waarheid te voegen eenen christelijken ijver voor verdraagzaamheid. Warme verdedigers waren zij der vrijheid van denken, van spreken en handelen, ten aanzien van alles, wat den godsdienst betrof, bij het behoud van een ongekwetst geweten. Door zulk een' geest bezield kwamen zij er voor uit, dat zij, in al-

alle die opzigten , zich het best konden vereenigen met de Remonstranten. Maar ook gaven zij bewijzen van de opregtheid hunner betuigingen, na dat de regten der Episkopale kerk weder hersteld waren, onder KAREL *den tweeden*, in hun gedrag omtrent de Presbyterianen, welke zij met broederlijke genegenheid behandelden. zelfs geene de minste zwarigheid er in vindende, om openlijk met de braafsten en kundigsten van dat genootschap in openlijke vriendschap te leven. De meeste Presbyterianen echter weigerden hun de hand der gemeenschap toe te reiken, en gaven hun den schamperen naam van Latitudinarisfen, bewandelaars van den breeden weg. Ter bevordering van den vrede tuschen de Episkopale en Presbyteriaansche kerk hebben evenwel deze Latitudinarisfen de eerste grondslagen gelegd. Nooit altoos zijn na dien tijd tuschen die beiden weder zulke hevige bewegingen ontstaan, als waardoor zij voorheen elkanderen zoo veel leeds gebrouwd hadden, op eene wijze, die geene inbreuk alleen maakte op de regten der christenheid, maar in geen' minderen graad ook op die der menschheid. Aan de wijsheid der gemelde Godgeleerden heeft de Protestantische Hervormde kerk van *Engeland*, in zoo vele gemeenschappen verdeeld, door alle de volgende tijden heen, tot heden toe, al haren voorspoed, al hare rust te danken gehad.

Het gene op de *Dordtrechtsche* kerkvergadering in Frank- in de jaren 1618 en 1619, betrekkelijk eenige leerstukken, beoordeeld, en voor de *Nederlandsche*

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. gemeenschap der Hervormden beflist was geworden,
 Jaar 1552. was dus in het geheel niet zoo wel beflist voorge-
 tot 1700. komen aan de Episkopale gemeenschap in *Engeland*.
 En ook scheen dit het geval te zijn bij de Her-
 vormden in *Frankrijk*, onder welke, na verloop
 van weinige jaren, de twist over dezelfde leerstuk-
 ken, weder levend werd aan de Hoogeschool van
Saumur, waar MOZES AMYRAUD, Hoogleeraar in
 de Theologie, de leer der genade, zoo als die door
 zijnen meester JOHANNES CAMERO reeds was voor-
 gedragen, nader ontwikkelde, en hier in tot vol-
 ger kreeg zijnen ambtgenoot JOSUA DE LA PLA-
 CE (*). Ook deed zich onder de met hem ééns-
 denkenden weldra op PAULUS TESTARD, Predikant
 te *Blois*, welke in een daartoe ingerigt geschrift die
 leer voorloeg als een geschikt middel, om de ver-
 schilhebbende partijen te vereenigen. Of zij immer
 daartoe konde dienen, beoordeele de verstandige le-
 zer! Zij bestond uit de volgende stellingen: „God
 hadde besloten, alle menschen door CHRISTUS zalig
 te maken, indien zij in Hem geloofden. Dit ware
 Gods *algemeen* doch *voorwaardelijk* besluit. Maar
 ook had God, te dezen aanzien, een *bijzonder* en
onvoorwaardelijk besluit genomen, uit kracht van
 hetwelk Hij alleen den genen, welke Hij had verko-
 ren,

(*) AMYRAUD ontwikkelde zijns meesters gevoelens
 in een Fransch geschrift *over de voorverordening*, dat
 door hem uitgegeven werd ten jare 1634, en in zes
 Leerredenen *over de algemeene genade*, ook toen uit-
 gekomen.

ren, het geloof werkelijk zoo schenkt, dat zij zijne genade niet wederstaan kunnen. Door de algemeene roeping der menschen tot zaligheid wordt hun onvermogen om te gelooven opgeheven; zij kunnen gelooven, indien zij willen; maar dit is slechts een natuurlijk vermogen; het zedelijke vermogen daartoe ontbreekt hun. De bijzondere roeping daarentegen geeft hun ook dat vermogen, en het geloof zelf; doch zij geeft dit alleen aan de uitverkorenen." Deze dus ontwikkelde leer der voorverordening voldeed geenszins aan beide partijen; zij was altoos, naar hun oordeel, geen middelweg, maar een bijweg, die van den regten weg meer en meer afleidde. De Remonstranten werden alzoo op eene minzame wijze tot AMYRAUD uitgelokt; ook zij weigerden niet hem te naderen; maar, na slechts eenige stappen gedaan te hebben, vonden zij ook bij hem geheel het stelsel van KALVIJN, schoon eenigzins anders gewijzigd. Dit trouwens is ook nu zoo duidelijk, dat, daar de hitte van den twist gekoeld is, de onpartijdige daaromtrent geene andere uitspraak doen kan. Hadden toen ook de Contraremonstranten dat zoo ingezien, het vuur van verwakkerden ijver tegen alles, wat met het eenmaal nu bevestigde niet in alle punten overeenkwam, was niet weder in brand en vlam gekomen. Maar dezen niet kunnende velen, dat uit hunne gemeenschap iemand oprees, die in de voordragt van de gemelde leer slechts eene haarbreedte afweek, vermoedden dadelijk, dat AMYRAUD, met zijnen aanhang, geen ander doel had, dan op die wijze eindelijk het Remonstrantisme on-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. der de Hervormden overal te doen doordringen,
 Jaar 1552. waar door de breuk der kerke eindelijk van zelve
 tot 1700. hersteld konde worden. Dat vermoeden bragt de
 Hervormde kerk eerst in *Frankrijk*, en daarna ook
 elders weder in onrust. Vele pennen raakten tegen
 AMYRAUD en TESTARD in volle beweging, waar
 door zij beiden zich gedrongen gevoelden, om op
 de Synode te *Alençon*, die in het jaar 1637 gehou-
 den werd, zich wegens hunne leer te verantwoor-
 den, en zich aan het oordeel der daar vergaderd
 zijnde Godgeleerden te onderwerpen. Zij beiden
 verklaarden wel, dat zij hunne eenmaal gedane on-
 derteekening van de *Dordrechtſche* Synodebeflui-
 ten bereid waren, met hun eigen bloed te verze-
 gelen. Maar de beschuldiging van vele *Fransche*
 en *Geneefſche* Godgeleerden, gelijk ook van eenige
 Nederlandſchen, als inzonderheid van de *Leydsche*
 Hoogleeraars in de Theologie, tegen hen, in ſcherp
 geſchreven brieven, aangevoerd, was zoo hevig,
 dat men in eene losſe gewetensverklaring van de
 verdacht gehouden en niet berusten wilde, en niet
 meende te kunnen berusten. AMYRAUD en TE-
 STARD werden derhalve door de Synode verplicht,
 hunne gevoelens nader openteleggen. Zij deden
 dit, en betuigden te gelooven, „dat CHRISTUS voor
 alle menſchen in zoo verre geſtorven ware, als zijn
 dood, om hen allen te kunnen zaligen, toereikend
 en genoegzaam was; maar dat Hij voor de uitver-
 korenen alleen, in kracht, geſtorven ware; dat
 derhalve zijn oogmerk geweest ware, om een offer
 daar te ſtellen van eene oneindige waardij, en in

vol-

vollen overvloed toereikend ter verzoening van de zonden der gansche wereld; maar dat de kracht van zijnen dood alleen aan de geloovigen verheerlijkt werd, zoo dat allen, die door de prediking van het Evangelie genoodigd werden, om door het geloof aan de vruchten van zijnen dood deel te nemen, ook met aanbieding der daartoe vereischte middelen, en met verzekering van de oprechtheid der hun gedane beloften, en nogtans in hun harttarrig ongelooft omkwamen, door dit rampzalig lôt niet getroffen wierden, wegens de ongenoegzaamheid van 's Heilands verdiensten, of wegens gebrek aan Goddelijken ernst, in hunne roeping tot boete en geloof en zaligheid, maar geheelenal door eigene schuld verloren gingen." Deze betuiging voldeed volkomen aan de Synode te *Alençon*; alleen zij was er op gesteld, dat de uitdrukking, „JESUS CHRISTUS is voor alle menschen gestorven;" niet gebruikt, maar altijd werd weggelaten. Onder deze uitzondering was trouwens ook het betuigde geheel overeenstemmend met de gansche ontwikkeling der leer in de *Dordrechtse* artikelen. En evenwel, hoe ware het mogelijk? evenwel werd noch in het oordeel der Synode van *Alençon* over dat betuigde, noch in het betuigde zelf, genoeg genomen door den *Geneeffchen* Theologant, die naderhand Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden* is geweest, FREDERIK VAN SPANHEIM, den vader. Deze, voor de onregtzinnigheid van het gene hij meende, dat regtzinnig was, in heeten ijver nu nog meer ontvlamte Godgeleerde, hield niet alleen niet op tegen AMYRAUD de pen te

voe-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. voeren, maar draafde op hem, als tegen den erg-
 Jaar 1552. sten ketter, los, om hem en zijnen aanhang der
 tot 1700. kerke uit te drijven. Ook bleef nog tegen den
 waardigen man met kracht van wederwilligheid werken de Hoogleeraar der Godgeleerdheid te *Sedan*, PIERRE DU MOLIN, met zijnen schoonbroeder RIVET, Hoogleeraar in dezelfde wetenschap te *Leyden*. Door dezen opgewekt, bragten eenige gemeenten, ten jare 1644, op de Synode te *Charenton*, nieuwe klagten in tegen AMYRAUD. Maar de Synode handelde zeer verstandiglijk door er niet naar te luisteren; zij oordeelde het beter te zijn, dat het gansche verschil, als reeds lang beslist, geheel vergeten wierd, en verbood den Hoogleeraaren in hunne gehoorzalen niet alleen, maar ook den Predikanten in de kerken, hetzelfde te voeren. Evenwel bleef het vuur van twist nog nu en dan opflikkeren, zoo dat de Synode te *Charenton* ten jare 1645 het besluit des vorigen jaars herhalen moest, terwijl zij aan AMYRAUD de vrijheid vergunde, zijnen openbaren tegensprekeren door gezonde redenen van beter onderwijs den mond te stoppen, het gene hij dan ook vooral tegen SPANHEIM gedaan heeft, terwijl hij hierin geholpen werd door DAILLÉ, CLAUDE, BLONDEL, en andere voortreffelijke Fransche Theologanten. Alzoo is langzamerhand de twist bedaard en geheel geweken (*).

Wij

(*) Men leze de geschiedenis van dezen twist bij BAYLE, *Diction. Hist. art.* AMYRAUD, en in SCHRÖCKHS 2. w. B. VI. bl. 340-357.

Wij gaan over tot het historisch berigt van twisten over andere leerstukken. Het eerst komt ons hier voor een twist over de dadelijke gehoorzaamheid van CHRISTUS. De beroemde PISCATOR, namelijk, dien wij hier voor als een' uitmuntenden Bijbelverklaarder hebben leeren kennen, stond in het gevoelen, dat alleen de lijdelijke gehoorzaamheid van CHRISTUS, niet de dadelijke, den menschen ter vergeving hunner zonden en ter regtvaardiging werd toegerekend, waardemaal hij, door de heiligheid zijns levens, de wet van God voor zich zelve had moeten vervullen." Schoon de meeste Godgeleerden hem hierin niet bijvielen, maakte nogtans dit gevoelen noch in *Duitschland*, noch in *Zwitserland*, noch hier in de *Nederlanden*, zulken indruk, dat er eenige twist over rees, waarbij de harten warm werden. Men beschouwde het als een begrip, waar over men aan beide zijden, behoudens de regtzinnigheid der leer, denken konde, naar bijzondere overtuiging. Zoo oordeelden zelfs de leden der *Dordrechtse* kerkvergadering van het jaar 1618 en 1619, bij gelegenheid van het nazien der hier voor vermelde *Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, toen de Voorzitter JOHANNES BOGERMAN zich voor PISCATORS gevoelen verklaarde. Evenwel zij zorgden, dat het meer algemeene gevoelen der kerke, door bijvoeging der woorden, *en in onze plaats*, allerduidelijkst in het twee en twintigste artikel werd uitgedrukt (*).

Dan

(*). Zie mijne *Kerkelijke Geschiedenis van de achttiende eeuw*; IV D. bl. 257, 258.

na C. G.
Jaari 1552.
tot 1700.

Berigt van
een' twist
met PISCATOR.

na C. G. Dan in *Frankrijk* was PISCATORS gevoelen zoo
 Jaar 1552. wel niet opgenomen. Reeds in het jaar 1603 trad
 tot 1700. de Synode van *Chaf* in *Dauphinée* met PISCATOR
 in onderhandeling, hem het verkeerde van zijne
 meening trachtende onder het oog te brengen; maar
 besloot daarenboven alle Fransche Godsdienstleer-
 aars, die dezelve verdedigen wilden, van hunne
 bedieningen te ontzetten. PISCATOR bleef bij zijne
 gedachte, doch de Synode, te *Rochelle* gehouden
 in het jaar 1607, vond de gronden, waarop hij
 dezelve nu nader had zoeken te staven, zoo zwak,
 dat zij allen Predikanten gelastte, om van het ge-
 wone gevoelen niet aftewijken. Dit werd verder
 bekrachtigd door een Synodaal besluit, te *Privas*
 genomen in het jaar 1612, volgens hetwelk alle
 Predikanten voortaan een bijzonder formulier, de
 doorgaande leer der Hervormde kerk, betrekkelijk
 het betwiste punt, behelzende, moesten ondertee-
 kenen. Aan dit formulier was eene uitvoerige we-
 derlegging van PISCATORS gevoelen gehecht. De
 verplichting, den Predikanten opgelegd, ter ondertee-
 kening van zulk een nieuw symbolisch stuk, schijnt
 evenwel niet van langen duur geweest te zijn. Al
 dra toch wist JAKOBUS, Koning van *Engeland*;
 door zijnen invloed op de Hervormde kerk van
Frankrijk te bewerken, dat de bewegingen over dit
 gevoelen gestild werden op eene Synode, ten jare
 1615 gehouden. En van toen af kwamen als ver-
 dedigers van PISCATORS begrippen voor den dag
 niet weinige uitstekende Fransche en andere God-
 geleerden, als daar waren JOHANNES CAMERO, DA-
 VID

VID BLONDEL, LOUIS CAPEL, DANIEL TILENUS; na C. G. VOORTS DAVID PAREUS, ABRAHAM SCHULTETUS, HENRIKUS ALTING, HENRIKUS HAMMOND, enz. Jaar 1552. tot 1700.

Het gevoelen van PISCATOR was trouwens ook niet nieuw. Reeds ongeveer het jaar 1563 was hetzelfde voorgedragen door GEORGIUS KARG, een' Lutherfchen Theologant. Onder de Hervormden hadden er zich ten zelfden tijde voor verklaard ZACHARIAS URSINUS en KASPAR OLEVIANUS, beide zeer be-roemde Godgeleerden te *Heidelberg* (*).

Wel gewigtiger in fchijn, doch niet in de daad Met DE was de twist met JOSUA DE LA PLACE, best be- LA PLACE. kend onder den naam van PLACAEUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Saumur*. Deze twist werd gevoerd over de *toerekening der eerste zonde van ADAM*. In eenige *theologifche fellingen* (†), die ten jare 1640 door DE LA PLACE in het licht werden gegeven, liet het zich aanzien, als of hij de toerekening van ADAMS zonde geheel ontkende. Dus altoos dacht er over ANTONIUS GARISSOL, een Theologant te *Montauban*, die DE LA PLACE deswege aanklaagde bij de nationale Synode, in *Charenton* gehouden ten jare 1645. En fchoon 's mans ambtgenoot AMYRAUD hem, als van dwaling te on- regt

(*) Vid. JABLONSKI *Institutiones Hiftoriae Christianae* T. II. p. 310-312. En verg. SCHRÖCKM's a, w. V D. bl. 351-359.

(†) *Theses theologicae de ftatu hominis lapfi ante gratiam*. Reperiuntur in *Syntagm. Thefium theol. Acad. Salm.* P. I. p. 205. feqq.

na C. G. regt verdacht, mannelijk verdedigde, werd nogtans
 Jaar 1552. het gevoelen, aan hem toegedicht, plegtiglijk ver-
 tot 1700.

oordeeld en verworpen. DE LA PLACE van de reinheid zijnes eigenlijken gevoelens volkomen overtuigd, wachtte tien jaren lang met smartelijk ongeduld op het zamenkomen van eene nationale Synode; maar daarin te leur wordende gesteld, greep hij ten laatste de pen op, en schreef een *Vertoog over de toerekening der eerste zonde van ADAM* (*). Hij gaf dit vertoog in het licht ten jare 1655, en toonde in hetzelfde, dat de Synode van *Charenton* niet zijn gevoelen, maar een gansch ander, dat ook hij niet omhelzen wilde, veroordeeld hadde. Hij maakte, namelijk, onderscheid tuschen eene *onmiddellijke toerekening* van ADAMS eerste zonde, en eene *middellijke*. 's Mans voormalige heftigste wederstander GARISSOL was te vrede met deze nader verklaring; ten minste zij konde, zijns oordeels, met de regtzinnige denkbeelden der kerke, omtrent de leer der dus genoemde *erfzonde*, zeer wel bestaan. Maar vele andere Godgeleerden hielden er op aan, dat er geene verderfelijker leer konde verzonnen worden, dan deze van DE LA PLACE was. Godgeleerden van aanzien vielen geweldig tegen dezelve uit in daartoe eeniglijk ingerigte schriften. Onder dezen maakten zich wel het meest vermaard ANDREAS RIVET en SAMUËL MARE-

(*) *Disputatio de Imputatione primi peccati ADAMI*. Denuo edita est hæc Disputatio in excellentissimi viri *Operibus*; T. I. p. 159-479.

RESIUS. De ergste wederstander nogtans was FRANS na C. G.
 TURRETTIN, Hoogleeraar in de Theologie te Ge- Jaar 1552,
 neve. Deze bewerkte, dat er ten jare 1657 aldaar tot 1700,
 een bevel werd uitgevaardigd, uit kracht van het
 welke ieder Godsdienstleeraar, die niet eene onmid-
 delijke toerekening van ADAMS zondé voordroeg,
 met de ontzetting van zijn ambt zich bedreigd zag.
 Velen nogtans in *Frankrijk* en elders vonden het
 gevoelen van DE LA PLACE gegrond. Trouwens het-
 zelve was geheel niet strijdig, maar volmaakt over-
 eenkomstig met het tweede en derde artikel van het
 derde en vierde hoofdstuk der *Dordrechtse* leer-
 regelen. Men leze die, en oordeele! Ook hier in
 ons Vaderland werd aan dit gevoelen een ongehin-
 derde Ingang verleend in de theologische scholen
 van BURMAN, van VITRINGA, vader en zoon, ver-
 volgens van VENEMA en anderen (*).

Een andere Godgeleerde in *Frankrijk* gaf eenige Met P. N.
 jaren later aanleiding tot eenen twist, die even min JON.
 belangrijk in zijnen aard was, maar om dat men
 's mans gevoelen niet verstond, te dezen tijde van
 het hoogst gewigt gekeurd werd. CLAUDE PAJON,
 Predikant te *Orleans*, een *Cartesiaansch* wijsgeer,
 en als zoodanig in het oog van velen zijner geloofs-
 genooten een gevaarlijk Theologant, werd gezegd
 te leeren, dat 's menschen verdorvenheid minder,
 en deszels natuurlijk vermogen, ter verbetering van
 het

(*). Vid. JABLONSKI l. l. II. p. 314, 315. Vergelijk
 SCHRÖCKHS a. w. V. D. bl. 359-363. ook mijne *Letterk.*
Gesc'h. der System. Godgel. VI. D. bl. 288-291.

HERV. VI.

Q

na C. G. het hart en den wandel, grooter ware, dan algemeen in de Hervormde kerk gedacht werd; en dat Jaar 1552 tot 1700. een verftandig gebruik van den Bijbel, zonder eene *onmiddellijke* werking van den Heiligen Geest, genoegzaam ware, om het hart te verlichten, en ons voor een eeuwig heilgenot in de toekomstige wereld voortebereiden. Indien waarlijk dit 'smans gevoelen ware geweest, zoo zoude hij van *Pelagiaansche* begrippen niet hebben kunnen worden vrij gepleit. Weinigen evenwel, door geene vooroordeelen verblind, meenden, dat aan hetzelfde eene gansch andere, eene veel zachtere verklaring moest worden gegeven. Ook PAJON zelf hield de beschuldiging, welke men hem aanteg, voor ongegrond en valsch. En zij was het in de daad, volgens het gene hij met ronde woorden ter nadere ontwikkeling van zijne eigene meening heeft voorgedragen, en naderhand door CHAUFÉPIÉ is gemeen gemaakt (*). Evenwel een heer van strijdvaardige Theologanten trok tegen hem op, ook uit ons Vaderland. Zijn gevoelen werd, ten jare 1677, door verscheidene Synoden in *Frankrijk*, veroordeeld; en of dat nog niet genoegzaam ware, van bijzondere Godgeleerden openlijk wederlegd met kracht en vuur, als ware het Christendom op het punt van door de geweldige aanslagen der trotsche rede, naar de beginfelen der verderfelijfste wijsgeerte, overmeesterd te worden. Deze driftige, heete Godgeleerden, waren

(*) In zijn vervolg op BAYLES *Diction. Hist.* T. II. art. CHARLES LE CENE; p. 164.

ten P. JURIEU, M. LEYDEKKER, F. VAN SPANHEIM, na C. G. v. E. LOESCHER, J. E. SCHUBERT, enz. Er is ^{Jaar 1552.} _{tot 1700.} wel geen twijfel aan, of de aanhangers van PAJON, die meestal in het donkere schuilden, omdat zij met hunne begrippen niet in het licht durfden te komen, hebben die begrippen zoo verklaard, dat het denkbeeld aan eene bijzondere werking van den Heiligen Geest in de harten der menschen, ter bevordering van hunne zaligheid hoogst noodzakelijk, geheel wegviel. Maar PAJON zelf heeft over het betwiste leerstuk gansch anders gedacht, en wel dezer wijze, dat de Heilige Geest, den mensch bekeerende, en tot eene heilvolle kennis van God en CHRISTUS leidende, niet *onmiddellijk* werkt op de vermogens van het verstand en hart, door die tot het goede over te neigen; maar wel *middellijk* werkt door het woord van God, en de kracht van hetzelfde, den geest des menschen alzoo onderwijzende, overredende en overhalende tot al wat goed en heilzaam is. PAJON oordeelde, dat God op geene andere wijze met den redemagtigen mensch handelen konde. En had elk regtzinnige Theologant der Hervormde kerk, overeenkomstig de leerregelen der *Dordrechtische* Synode, niet ook zoo moeten oordeelen? Maar men scheen PAJON niet te willen verstaan. Trouwens het kan wel zijn, dat hij over dit leerstuk wel te filosofisch geredeneerd hebbe, waar door hem uitdrukkingen ontvallen zijn, die de overgeblevene krachten van den, door de zonde verdorven, mensch, meer verhieven, dan zijne verzwakte natuur scheen

na C. G. te kunnen lijden. Dan hoe dit ook zijn moge;
 Jaar 1552. na dat PAJON zich nader verklaard had, moest
 tot 1700 men in de Waalfche Synode, te *Rotterdam* in het
 jaar 1686 gehouden, zijn gevoelen niet als onregt-
 zinnig veroordeeld, en uit de handelingen der ver-
 gadering geen formulier hebben ontworpen, hetwelk
 voortaan alle de leeraars zouden onderteekenen;
 gelijk dan ook zelfs tot heden toe onafgebroken
 geschied is. Tegen het gevoelen, dat men PAJON
 valschelijk had aangewreven, had men regt te ijve-
 ren, omdat het met de leer der kerke strijdig was;
 maar men had er geen regt toe, om dat, als het
 gevoelen van PAJON, Pajonisme te noemen. PAJON,
 indien hij geleefd had, zoude gewisfelijk zich daar
 aan geërgerd hebben; maar hij was reeds ten jare
 1685 overleden (*).

Berigt van
 een' twist
 over het
 Cartesia-
 nisme.

Wij gaan over tot het geven van historifche be-
 rigten, nopens verfcheidene veel geruchts gemaakt
 hebbende twisten in de Hervormde kerk van ons
 Vaderland, die evenwel minder de leer, dan wel
 de leerwijze betreffen. De eerste is een twist over
 de Cartesiaanfche wijsgeerte. Naauwelijks was deze
 wijsgeerte, onder den naam van de nieuwe, gelijk
 zij was, bekend geworden, hier te lande vooral,
 waar zij buiten de fcholen der geletterden niet blijven
 konde, of inzonderheid de Theologanten floegen
 ver-

(*) Vid. JABLONSKI l. l. II. p. 317-319; SCHRÖCKHS
 a. w. VIII D. bl. 722-26; en mijne *Letterk. Gefch.*
der System. Godgel. II D. bl. 291-293.

vervaarlijke oogen op tegen de voornaamste grond-
 stellingen derzelve; als daar waren, „dat men
 éénmaal in zijn leven aan alles twijfelen moet; dat
 de wijsgeerte op even zekere beginselen rust, als de
 godgeleerdheid; dat in de heilige schrift, aangaande
 natuurkundige onderwerpen, dikwerf gesproken
 wordt, naar het aangenomen volksbegrip, hoe
 valsch ook en verkeerd; dat de natuur van een
 geest, en bij gevolg ook van God, die een Geest
 is, gelegen is in denking; dat er geene ruimte be-
 staat, dat al wat men daar van stelt, verdichtfelen
 zijn der verbeelding, dat derhalve de stof geene
 perken heeft, dat het heelal oneindig is.” Dit wa-
 ren filosofische grondbeginfelen, in een land, waar
 het Christendom in de harten der menschen gewor-
 teld was, niet te dulden; grondbeginfelen, lijnregt
 tegen het Christendom inlopend, het Christendom
 dreigende te ondermijnen, te doen instorten, en ten
 gronde toe te verdelgen. Dus dacht men. De kracht
 van dien aanval te breken behoorde dan de eerste
 onderneming te zijn, waartoe een daartegen wel opge-
 groeide Theologant der Hervormde kerk zich behoor-
 de aan tegorden. Ook daartoe verkloekte zich de
Utrechtsche Hoogleraar GYSBERT VOETIUS, een man,
 wiens oordeelkunde niet evenredig was aan zijne
 groote, uitgebreide, buitengemeene geleerdheid. Dit
 bleek wel alleen zelfs genoegzaam daaruit, dat hij,
 de hartader der Cartesiaansche wijsgeerte willende
 doorsnijden, dezelve in hare naaktheid ten toon
 meende te stellen als het verderfelijkste Atheïsme.
 Tot dat einde gaf hij ten jare 1639 een Akademisch

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

na C. G. twistſchrift uit over het Atheïsme, inzonderheid ingerigt tegen den Hoogleeraar der Godgeleerdheid in 's Hertogenbosch, SAMUËL MARESIUS, die het had durven wagen de wijsgeerte van CARTESIUS in zijne bescherming te nemen, maar die naderhand, toen hij Hoogleeraar te *Groningen* was, een zoo sterke tegenstander van dezelve werd, als hij er voorheen een voorstander van was geweest. Ook JOHANNES COCCEJUS, toen Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Franeker*, vreesde voor erge gevolgen van deze nieuwe wijsgeerte voor de studie der christelijke Godgeleerdheid in het algemeen, en voor de godsdienstleer der Hervormde kerk in het bijzonder; maar matigde zich in zijnen ijver zoo zelfs, dat hij eindelijk den naam van CARTESIUS ſpaarde, om de gemoederen maar niet gaande te maken. Hij deed dat trouwens, om dat onder eenigen van zijne kweekelingen en aanhangers de Cartesiaanfche wijsgeerte met den tijd meer velds begon te winnen. Hij zelf, die de Aristotelifche wijsgeerte niet dragen konde, had, toen die van CARTESIUS opkwam, door zijne vooringenomenheid ook tegen deze, als die niet beter, maar eer erger ſcheen, aan alle wijsgeerte het gezag in zijne theologifche ſchool ontzegd en die buiten gedreven; gelijk hier voor reeds verhaald is. Inmiddels hadden al te sterke maatregelen, door VOETIUS genomen, niet de van hem gewenschte uitwerking. Schoon vele voortreffelijke Theologanten hem bijvielen, door ijver aangewakkerd tot het beſtriden van zulken vijand, als daar waren PETRUS VAN MASTRICHT, JOHANNES HOORNBEEK,

ANDREAS ESSENIUS, JOHANNES REGIUS, JAKOBUS na C. G.
 TRIGLAND, enz., was het er echter zoo verre van jaar 1552.
 daan, dat alle Godgeleerden der Hervormde kerk tot 1700.
 het Cartesianisme schuwden, dat in tegendeel velen
 onder hen, en wel mannen van geen' geringen naam
 en roem, er de grootste verdedigers van werden.
 Onder dezen mogen geteld worden ABRAHAM HEY-
 DANUS, CHRISTOPHORUS WITTICHIUS, FRANCIS-
 CUS BURMAN, JOHANNES BRAUNIUS, BALTHASAR
 BEKKER, HERMAN ALEXANDER ROËLL, enz., al-
 len behoorende tot den aanhang van COCCEJUS,
 die, gelijk wij gemeld hebben, dat ten aanzien van
 sommigen zijner volgeren plaats had, hierin van
 hem afweken. Ontzettende tooneelen leverde de
 oorlog op, die tusfchen de gemelde Theologanten
 over de Cartesiaanfche wijsgeerte gevoerd werd,
 zoo dat de Staten van *Holland* ten jare 1656 een
 streng bevelfchrift uitgaven tegen dezelve. Vervol-
 gens vond zij ten jare 1664 den grootften tegen-
 stand bij de bezorgers der *Leijdsche* Hoogeschool
 en bij de *Amfterdamsche* Synode, gelijk ook bij
 andere vaderlandsche Synoden. Door den invloed
 der Voetiaanfche partij werd de Regering, bijzon-
 der ook de Stadhouder, Prins WILLEM *de derde*,
 dermate tegen het Cartesianisme ingenomen, dat
 men ter krenking van hetzelfde het eene besluit op
 het andere deed volgen, waarbij eindelijk ten jare
 1676 ABRAHAM HEYDANUS, Hoogleeraar in de
 Godgeleerdheid te *Leyden*, reeds grijs geworden
 onder het roemrijk bekleeden van die waardigheid,
 van dezelve ontzet werd. Een diergelijk hard lot

na C. G trof ten eigensten jare twee geleerde Predikanten
 Jaar 1552 der gemeente van *Middelburg in Zeeland*, WILLEM
 tot 1700. MOMMA, aldaar ook Hoogleeraar in de Godgeleerd-
 heid, en JOHANNES VAN DER WAAIJEN, die niet
 alleen hunnen post verloren, maar zelfs gelast wer-
 den, de stad en geheel het gewest te ruimen. Wel
 werden deze beide laatsten voornamelijk vervolgd
 als aanhangers van COCCEJUS, wiens leerwijze in
Zeeland bij de Overheid niet geduld kon worden,
 maar het Coccejanisme werd te dien tijde als zoo
 eng verstrengeld met het Cartesianisme beschouwd,
 dat men om het eerste te verdelgen, de middelen
 daartoe uit het laatste ontleende. De gemelde ge-
 beurtenissen waren ontzettend voor de kerk van
 ons Vaderland; en het scheen, als of de drift der
 partij, die op hare zegepraal trotseren mogt, nu
 gekoeld ware. Ten minste na dien tijd vermin-
 derden de vervolgingen van het Cartesianisme zoo
 wel als van het Coccejanisme; en kwamen de be-
 gunstigers van beiden meer ruitelijk voor den dag.
 Derzelver getal groeide van lieverlede sterk aan,
 zoo dat het boven allen tegenstand verre de over-
 hand kreeg, en daardoor de zwarte onweërsbuijen,
 die hen op de fierpendste wijze geteisterd hadden,
 verdreven zijnde, de lucht der kerke weêr helder
 werd, zonder dat zelfs op de tegenstrevende partij
 een enkele druppel van wedergeldige verongelijking
 viel; 't gene haar, de verledene tijden zich te
 binnen brengende, van schaamte moest doen blozen.

Over het
 Cocceja-
 nisme.

Met dezen twist over het Cartesianisme was,
 gelijk wij gemerkt hebben, ten naauwste verbonden
 een

een twist over de Coccejaansche begrippen, omtrent de geopenbaarde godsdienstleer, en de wijze, waarop dezelve, naar die begrippen, verklaard werd. Eerst hadden de Hervormden, bij hunnen uitgang uit de gemeenschap der Roomschegezinden, met hevigheid tegen de gevoelens van dezen gestreden. Daarna waren in hunne eigene gemeenschap de verschillen tusfchen hen en de Remonstranten ontstaan, die zoo hoog stegen, dat dezen niet uitgingen, maar uitgedreven werden. Tegen beiden, tegen de Roomschegezinden namelijk en Remonstranten, bleven de Hervormden nogtans op hunne hoede, derzelve gevreesde ondernemingen met wel gescherpte wapenen steeds te keer gaande, om, ware het mogelijk, hunne overwinnaars nog eenmaal in de engte te brengen. Inmiddels rees er in de gemeenschap der Hervormden eene onderlinge tweespalt over de leerwijze van één' hunner voornaamste leer-aars, JOHANNES COCCEJUS, met zulk een' spoed, kracht en drift, dat men schier niet wel anders denken konde, of ook de aanhangers van dezen man zouden gedwongen worden, om van hunne broederen te scheiden, en eene afzonderlijke gemeenschap op te rigten. Wie en hoedanig een voortref-felijk Theologant COCCEJUS geweest is, hebben wij hier voor gemeld. Ook zijne wijze van bijbelver-klaren en zijn daarop gevestigd dogmatisch stelsel hebben wij opgegeven en ontwikkeld. Alles evenwel bragt toen de toedragt van ons geschiedkundig ver-slag niet mede in die orde voortestellen, als het wel den lezer behoort onder het oog te zijn gebragt,

na C G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G zal hij een geregeld denkbeeld bekomen van 't gene
 Jaar 1552. den meesten Hervormden in de leerwijze van coc-
 tot 1700. CEJUS mishaagde, en waartegen zij gezamenderhand
 zich zochten te doen gelden. Dit spaarden wij voor
 deze gelegenheid. Zie hier dan de voornaamste punten,
 die betwist werden, eerst betrekkelijk zijne wijze van
 bijbelverklaren, en voorts betrekkelijk zijn, daarop ge-
 vestigd, dogmatisch stelsel. De zin der woorden van
 de Heilige Schrift is zoo rijk, dat er meer dan één
 denkbeeld, ja soms eene veelheid van denkbeelden
 in ligt, welke een bedreven bijbeltolk er uit aan den
 dag moet brengen. Het doel van het gansche pro-
 fetische woord is CHRISTUS, die dus overal gezocht
 moet, en ook overal gevonden kan worden. Die
 profetiezijen, waarvan de vervulling evenwel tot
 CHRISTUS niet onmiddellijk gebragt kan worden,
 zien op de kerk van het Nieuwe Testament, door
 CHRISTUS in zijn bloed gevestigd, en met Hem,
 als het ligchaam met het hoofd, ten engste veree-
 nigd. De gansche inrigting van den godsdienst on-
 der het Oude Testament, de geheele toetsel der
 kerkplegtigheden, die er bij plaats hadden, zelfs
 het historisch kleet, waarin dat alles in de Heilige
 Schrift met zoo vele voorname en min voorname
 bijzonderheden wordt voorgedragen, is profetisch
 typisch, of, met mischien verstaanbaarder woor-
 den, schetst ons, bij wege van voorspelling, de
 zeer gelijkende beeldtenissen of van CHRISTUS zel-
 ven, of van de goederen, welke Hij verworven
 heeft, of van de lotgevallen, welke zijne duurge-
 kochte kerk reeds heeft gehad, of nog zal hebben.

Ook

Ook veel van het gene CHRISTUS, terwijl hij hier op aarde verkeerde, het zij geleerd, het zij verrigt heeft, is voorbeeldend; het schetst, voorspellender wijze, de beelden van het gene in de kerk eenmaal gebeuren moest. Op deze zeer zonderlinge en thans algemeen van elken gezond denkenden Theoloogant geheel afgekeurde begrippen, waarnaar de Bijbel van het begin tot het einde verklaard werd, rustte dan ook het gansche dogmatische stelsel. Gods weg, met het menschdom van ADAM af door alle de volgende geslachten heen gehouden, was verbondmatig ingerigt. Men noemde dit de *huishouding der verbonden*. God had met het menschdom het eene verbond gemaakt na het andere; eerst namelijk met ADAM, die het plaatsvervangend hoofd was van alle zijne nakomelingen, een verbond der werken; dat door ADAM, bij zijnen val in de zonde, verbroken zijnde, toen dadelijk ook met hem, en in hem met alle zijne nakomelingen een verbond der genade; dat vervolgens vernieuwd werd op *Sinaï* met MOZES, en in dezen met alle *Israëlieten*, welker hoofd hij was. Dit verbond noemde men het *Sinaïsche* of *Mozaische* verbond. Naar dit met MOZES vernieuwde verbond der genade, droeg inzonderheid het eerste deel des Bijbels dan ook den naam van *Verbond*, bij uitnemendheid; als behelzende de gansche leer der verbonden, welke God met den mensch na den val gemaakt had. Naderhand werd hetzelfde genoemd het *Oude Verbond*, in tegenoverstelling van een *Nieuwe Verbond*, dat God de Vader met zijnen Zoon CHRISTUS had aangegaan, als het hoofd

na C. G.
jaart 1552.
tot 1700.

van

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

CHRISTUS aan het licht werd gebracht. De leer van dit verbond, in het andere deel des Bijbels ontwikkeld, had alzoo aan hetzelfde den gepasten naam van het *Nieuwe Verbond* doen geven. In den grond der zake is het nogtans even eens, of men die twee deelen des Bijbels noeme het *Oude en Nieuwe Verbond*, of wel het *Oude en Nieuwe Testament*. Alle verbond, zoo als het van God met ADAM, met MOZES, met CHRISTUS was aangegaan, had de gedaante van een Testament. Waarom de grondwoorden, die in de Heilige Schrift, te dezen aanzien, gebruikt worden, dan eens genomen worden voor een *Verbond*, dan voor een *Testament* (*). Het Oude Testament was voorbeeldend; in hetzelfde zag men de voorbeduidende schetzen van al het gene eenmaal door het Nieuwe Testament zoude worden in het licht gesteld, en zijn aanwezen bekomen. Die voorbeduidende schetzen bestonden in de tijdelijke goederen, welke aan de *Israëlieten* gegund werden. Alzoo waren deze tijdelijke goederen niets anders, dan onderpanden van betere, van geestelijke, van eeuwige goederen, welke onder het Nieuwe Testament den geloovigen zouden worden gefchonken. Van die betere goederen, alſchoon zij eigenlijk behoorden tot de huishouding van het Nieuwe Testament, hadden evenwel de vrome *Israëlieten*, onder het Oude Testament, volgens den rijkdom van Gods genadige toegevendheid, bij

voor

(*) Verg. hier voor bl. 155.

voorvergunning, van dezelve genot gehad. Doch na. C. G. 3
 juist daarom waren de *Israëlieten* te beschouwen niet Jaar 1552.
 zoo zeer als kinderen van God, maar als dienstknechten, tot 1700.
 die met eene slaafsche vrees God, hunnen Heer,
 dienden en verëerden. Uit dien hoofde waren dan
 ook de geloovigen, die onder het Oude Testament
 hadden geleefd, op eene gansch andere wijze ge-
 regtvaardigd, dan waarop de geloovigen onder het
 Nieuwe Testament geregvaardigd worden. Den eer-
 sten was slechts eene onvolkomene, den laatsten
 eene volkomene vergiffenis van zonden te beurt ge-
 vallen (*). Eindelijk de gansche geschiedenis der
 Kerke onder het Nieuwen Testament behoort ver-
 deeld te worden in zeven tijdperken of zoogenoem-
 de *Perioden*, overëenkomstig met de zeven *brieven*,
bazuinen, *phiolen* en *zegelen* in het boek der *Open-
 baring* van JOHANNES, en de zeven gelijkenissen uit
 het Evangelie van MATTHEUS.

Dit zijn de voornaamste bijzonderheden uit de
 denk- en leerwijze van COCCEJUS. Dezelve had-
 den zich van tijd tot tijd in zijne schriften alzoo
 nader ontwikkeld. Het eerste geschrift, door hem
 uitgegeven, dat opspraak verwekte over de vreemde
 gevoelens, die er in gevonden werden, verscheen
 ten

(*) Deze stelling vindt men in het geschrift van
 COCCEJUS; *Indagatio naturæ Sabbati & quietis*, en
 meer opzettelijk voorgedragen in een, door hem ten
 jare 1666 uitgegeven, geschrift, onder den titel, *Moreh
 Nebochim. Utilitas distinctionis duorum vocabulorum
 scripturæ παρρησιως & ἀπερσιως*.

na C. G.
 Jaar 1552
 tot 1700.

ten jare 1658. Dit was zijne *Uitlegging van den Brief aan de Hebreëuwen*. Het gene onder andere gevoelens in dit werk wel het meest mishagde, was 'smans begrip over de instelling van den Sabbat. Hetzelve kwam hier op neder, dat, daar de Sabbat in de woestijn was ingesteld, en niet ten zevenden dage van de schepping der wereld, men denzelve, als schaduwächtig zijnde geweest, onder het Nieuwe Testament, voor afgeschafft moest houden. Tegen deze stelling schreef de *Utrechtsche* Hoogleeraar ANDREAS ESSENIUS eene Latijnsche verhandeling *over de altijdurende zedelijkheid der tiemwoordige wet, en dus ook in het bijzondere van den Sabbat* (*); die ook weldra in het Nederduitsch het licht zag. COCCEJUS antwoordde hem in zijn straks reeds gemeld Latijnsch geschrift, *Onderzoek over den waren aard des Sabbats*. HOORNBEEK, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Leyden*, gaf daartegen weder een boek in het licht, getiteld, *Heiliging van Gods naam en dag*. Over andere punten werd inmiddels COCCEJUS aangevalien door SAMUËL MARESIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Groningen*, die hem een' stouten stichter van gevaarlijke nieuwigheden noemde, hem van bedekte Socinianerij beschuldigde, enz. Deze bewegingen hadden plaats tuschen het jaar 1658 en 1665. Tot nog toe had de *Utrechtsche* Hoogleeraar GYSBERT VOETIUS gezwegen; maar ten laatstgemelden ja-

(*) *De perpetua moralitate Decalogi, adeoque speciatim etiam Sabbati.*

jare trad deze tegen COCCEJUS in het strijdveld, na C. G. 's mans vermelde gevoelens over de vergeving der zonden met kracht zoekende te wederleggen, in een Akadernisch twistfchrift, waarin hij uit dezelve allerlei hatelijke en onregtzinnige gevolgen afleidde. Nu geraakte de kerk in rep en roer. VOETIUS, een man van zulken gezag, een man, die reeds door eenen vijf en twintigjarigen twist met MARESIUS een' grooten aanhang had gekregen, onder den naam van Voetianen bekend, had zich naauwelijks als een wederftander van COCCEJUS laten zien, of de meeste leeraars van de Hervormde kerk verklaarden het met hem tegen zulken drijver van vreemde begrippen eens te zijn. Aan de *Leydsche* Hooge School had nogtans COCCEJUS eenen wakkeren medeftander tegen zulken drom van aanvallers aan zijnen ambtgenoot in de Theologifche Fakulteit, ABRAHAM HEYDANUS. En de fcholen van deze beide groote Godgeleerden werden gaande weg vol van naartige, wel opgeleide en zelfdenkende jonge lieden, die, naar mate zij der partij voorkwamen voor de kerk fchadelijke leeraars te zullen worden, met allerlei afichrikkende namen beftempeld werden. In het algemeen werden zij Coccejanen geheeten, terwijl daarentegen de overigen, zoo leeraars als leerlingen, naar den man, die het hoofd hunner voorhoede was, den naam van Voetianen, reeds voorheen bekend, nu algemeen voerden, en zich op dezen naam als verdedigers der oude regtzinnigheid niet weinig lieten voorftaan. MARESIUS zelfs, die nu met VOETIUS verzoend werd, als van hem in

na C. G.
Jaari 552.
tot 1700.

na C. G. zaken van veel meer belang, dan waarover zij zoo
 Jaar 1552- lang gehaarkloofd hadden, nu geheel niet verschil-
 tot 1700. lende, was grootsch op den naam van Voetiaan; in welke betrekking hij als één der voornaamste helden in den uitgeborsten oorlog tegen COCCEJUS de grootste dapperheid aan den dag legde. Nevens VOETIUS zocht hij, onrustig en woelziek van aard, hemel en aarde, als het ware, te beroeren, ten einde de allengs meer ingangs vindende leerwijze van COCCEJUS maar geheel verdelgd mogt worden, vooral na dat dezelve door HEYDANUS en WITTICHIUS, beide *Leydsche* Hoogleeraren, schoon niet tot genoegen van hunnen ambtgenoot COCCEJUS, was begonnen vermengd te worden met het bij de Voetianen, die aan de Aristotelische wijsgeerte zoo gehecht waren, allerhatelijkst nieuwe stelsel van DESCARTES, dat naar hun oordeel den weg opende tot, ik weet niet al, welk eene godgeleerde denkwijze, snooder altoos, dan die der Pelagianen, Socinianen, Papisten, enz (*). Van toen af had het Coccejanisme dezelfde lotgevallen als het Cartesianisme;

(*) Men leze hier tot een slaal van de verregaandste partijzucht, hoe de woelzieke MARESIUS tegen de Coccejanen uitvoer, in zijn werk *De abusu Philosophiæ Cartesianæ in rebus Theologicis ac fidei*. „Zij waren Pelagianen, Socinianen, Papisten; zij baanden den weg aan de Hervormde kerk, om weder te keeren derwaarts, van waar zij, onder Gods gezegend bestuur, waren uitgegaan, tot het Pausdom, tot het Heidendom. Hunne leer riekte zelfs naar die van MOHAMMED; zij

me; waarvan wij het geschiedkundig bericht gegeven hebben. Burgerlijke partijchappen, waarmede deze kerkelijke twist verknocht werd, deden deszelfs brandend vuur nog hooger vlammen, en voor de ergste gevolgen beducht zijn. De Coccejanen waren staatsgezind, voorstander namelijk niet zoo zeer van het stadhouderlijke, maar van het landsbestuur der Staten; de Voetianen daarentegen vrienden van de stadhouderlijke regering. MARESIUS gaf den Coccejanen den naam van de *Loevensteinsche faktie* (*), een' naam, die niets minder was, dan eene oproerleus, om, ware het mogelijk, gelijk voorheen de Remonstranten, ook de Coccejanen ten lande uittedrijven, en de wederwilligen in ketenen te sluiten. Gelukkig evenwel nam de zaak der Coccejanen eene betere wending. Doordien de Coccejaansche leeraars bij de Staten en de Wethouders der steden zeer geëerd waren, kregen zij de voornaamste en beste standplaatsen; en groeide uit dien hoofde overal het getal der Coccejanen zeer sterk aan. Het gevolg hier van was, dat zij eindelijk over hunnen vijand, die al zwakker en zwak-

na. C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

ware gegroeid op den geilen wortel van een wild Enthusiasme. Ouders, die hunne kinders aan zulke leeraren ter onderwijzing aanbevalen, handelden even dwaas en onverstandig, als herders, die hunne schapen bij de wolven stuurden. De Coccejanen waren Cartesiaansche bokken; advokaten van den Duivel; zij moesten afgesneden worden als verrotte leden."

(*) *De statu afflictio studii theologiae*; p. 3.

HERV. VI.

R.

na C. G. zwakker werd, volkomen zegevierden. Tegen het
 Jaar 1552. einde der eeuw deden de Voetianen nog eene poging,
 tot 1700, om hunne partij den voet op den nek te zetten,
 waartoe zij den Stadhouder in den arm zochten te
 nemen. Maar hun voet gleed uit; zij vielen wel zel-
 ven niet; doch zij struikelden, en hun liefdeloos plan
 viel in duigen. De Vorst begeerde, éénstemmig
 met de Staten, dat beide partijen elkanderen verdra-
 gen zouden; dat zij elkanderen bij de gemeenten
 niet zouden verdacht maken, en dat bij het beroe-
 pen van Predikanten alleen moest gezien worden
 naar mannen, slichtelijk van leven, en van eenen
 gematigden en vreedzamen inborst (*).

Berigt van
 twisten
 met twee
 beroemde
 Theolo-
 ganten.

Onder de Coccejaansche Theologanten, die ook
 beoefenaars van de Cartesiaansche wijsgeerte waren,
 maakten zich tegen het einde der eeuw met geen'
 geringen roem bekend twee voortreffelijke mannen,
 maar die, bij hunne, zoo zij meenden, geoorloofde
 vrijheid van denken, door hunne bijzondere gevoe-
 lens, zich den magtigsten tegenstand op den hals haal-
 den, en met de gansche kerk als het ware daarover
 in verschil geraakten. De een was HERMAN ALEX-
 ANDER ROËLL, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid
 te *Franeker*, de ander BALTHASAR BEKKER, Pre-
 dikant te *Amsterdam*. Van den twist met beide
 deze uitmuntende mannen moeten wij hier nu nog
 een historisch verslag geven.

ROËLL

(*) Zie de geschiedenis van dezen twist verder in
 het m. a. w. van JABLONSKI; II Deel, bl. 304-307.
 SCHFÖCKHUS a. w. VIII D. bl. 706-708; en mijne *Gesch.*
der System. Godgel. II D. bl. 70-107.

ROËLL werd in eenen twist gewikkeld met zijnen na C. G. ambtgenoot ULRIK HUBER, Hoogleraar in de Reg-^{Jaar 1552.} ten te *Franeker*, over het gezag der wijsgeerte in ^{tot 1700.} de studie der christelijke Godgeleerdheid. Naar Met 's mans oordeel was dat gezag grooter, dan het-^{ROËLL.} zelve doorgaans erkend werd. Alle waarheden der christelijke godsdienstleer meende hij, dat uit de rede betoogd konden worden, zoo maar derzelve aard en 'gesteldheid uit de Heilige Schrift reeds bekend ware (*). HUBER wedsprak dit gevoelen met alle kracht (†). Aan ROËLLS zijde stonden JOHANNES VAN DER WAAIJEN, 's mans ambtgenoot, en GYSBERT WESSEL DUKER, één van zijne nabestaanden. Deze laatstgenoemde verdedigde ten jare 1686 te *Franeker* een twistschrift (§), waarin hij zocht te betoogen, dat de goddelijkheid der Heilige Schrift uit de rede bewezen konde worden. Hieruit vooral nam HUBER aanleiding, om tegen zijnen ambtgenoot ROËLL het harnas aan te schieten. Der partij van HUBER waren toegedaan HERMAN WITSIUS, deszelfs ambtgenoot, als Hoogleraar in de Theologie te *Franeker*, RUARD ANDALA, Predikant toen nog te *Arum* in *Vriesland*, naderhand

(*) Dat gevoelen blonk reeds door in 's mans inwijdingsredevoering *de Religione naturali*, gehouden ten jare 1686, welke naderhand, in eene verhandeling bearbeid, ten jare 1689 is uitgekomen, onder den titel van *Disfertatio Philosophica de theologia naturali*.

(†) Het daartoe dienende geschrift had den titel van *Positiones iuridico-theologicæ de auctoritate sacræ scripturæ.*

(§) *De recta ratiocinatione.*

na C. G. hand ook Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te
 Jaar 1552. *Franeker*, MELCHIOR LEYDEKKER, GYSBERT COCQ,
 tot 1700.

GERHARD DE VRIES, en meer anderen. Verscheidene schriften werden twee jaren lang door de onderling verschil hebbende partijen tegen elkanderen gewisfeld, met zulk eene drift, dat *Vrieslands* Staten het in hunne wijsheid hoog noodig achtten, met hun gezag tusfchen beiden te komen, en een wederzijdsch stilzwijgen oplegden.

Dan weldra rees er tusfchen denzelfden ROËLL en zijnen ambtgenoot in de Godgeleerdheid c. VITRINGA een verschil, dat meer gerucht verwekte. Het verschil was over de *eeuwige generatie van Gods Zoon*. Hinderlijk was ROËLL het woord en het denkbeeld van *generatie*, bij de voordragt der leer van Vader, Zoon en Geest. Dat was, naar zijn gevoelen, een geheel onbijbelsch, ook met de allervolmaakfte natuur der Godheid geheel onovereenkomstig denkbeeld. Ware de Zoon waarachtig God, gelijk de Vader en de Heilige Geest, zoo konde Hij dat niet zijn uit kracht van eene *generatie*. Zulk een denkbeeld konde niet anders worden opgevat, ten zij er in den Zoon van God een overgang ware geweest van *niet zijn* tot *al zijn*, en de Vader *eer* ware geweest, dan de Zoon, die van Hem *gegenereerd* ware; en ten zij de Zoon als *afhankelijk* van den Vader wierd befchouwd, aan wien Hij zijne aanwezigheid verschuldigd ware. En niet onafhankelijk zijnde, ware er eene mindere volmaaktheid in Hem, dan in den Vader, en konde Hij alzoo geen waarachtig God zijn. Maar waarom
 werd

werd Hij dan Gods Zoon genoemd? Met het be- na C. G.
 antwoorden van deze vraag was ROËLL in het eerst Jaar 1552.
 verlegen. De reden dier benoeming meende hij te tot 1700.
 moeten zoeken in de eeuwige gemeenschap of mede-
 aanwezigheid, welke den Zoon had met den Vader.
 Maar al ras zag hij, dat de reden dier benoeming
 onmogelijk daarin alleen liggen konde, wijl toch de
 benoeming van *broeders* alzoo meer eigenaardig zou-
 de geweest zijn, dan die van Vader en Zoon, en
 wijl alzoo de Zoon of de *Heilige Geest* even goed
Vader had kunnen genoemd worden. En nu vond
 hij de reden der benoeming van *Gods Zoon* inzon-
 derheid in 's Heilands Goddelijk gezantschap. De
 namen CHRISTUS en *Zoon van God* zag Hij dat
 onder elkanderen verwisfeld werden, MATTH. XVI:
 16; XXVI: 63; JOH. XI: 27; XX: 31; en ook
 de naam *Koning van Israël* en *Zoon van God*;
 JOH. I: 50. Ais de CHRISTUS, als de *beloofde*
Koning van Israël was Hij een buitengewoon afge-
 zant van God; en als zulk een gezant van God
 konde hij naar de wijze van spreken bij de Hebreeu-
 wen in vollen nadruk *Gods Zoon* genoemd worden;
 als zulk een gezant van God konde Hij JOH. XIV:
 9, van zich zelve zeggen, „die mij gezien heeft,
 die heeft den Vader gezien;” maar ook moest Hij,
 minder dan de Zender, vers 28 zeggen; „ik ga heen tot
 den Vader; want mijn Vader is meerder dan ik.” De
 woorden *generatie* of *teling*, *Vader* en *Zoon*, nam
 ROËLL oneigenlijk; hij beschouwde den Zoon, in des-
 zelfs betrekking tot den Vader, als een' Goddelijke
 gezant van den Vader tot de menschen, en wilde dus

na C. G. de reden van deze benoemingen gezocht hebben in
 Jaar 1552. de allernaauwste betrekking van den Goddelijken
 tot 1700. Zender tot den Goddelijken Gezant, als die des-
 zelfs beeld draagt, *Kolosf. I: 15, Heb. I: 3*. God
 had, als Koning, een' Goddelijken Gezant afge-
 vaardigd, om zijne wederhoorige onderdanen te regt
 te doen brengen, en tot de vorige gehoorzaamheid te
 doen wederkeeren; maar ook aan dezen zijnen Gezant
 het koninklijk bewind overgedragen, ten einde die
 wedergekeerden te beschermen en gelukkig te ma-
 ken. God, de Zender, konde aldus, allerëigen-
 aardigst, Vader, en God, de Gezant, niet minder
 gepast, Zoon van God genoemd worden. Maar
 wat de hooge natuur van beiden aanging, God, de
 Zender, of naar de bijbelsche manier van uitdruk-
 king, de Vader, was, in wezen, dezelfde met
 God, den Gezant, of gelijk de Bijbel hem noemt,
 den Zoon. God, de Zender, of de Vader, en
 God, de Gezant, of de Zoon, zijn nevens den
 Heiligen Geest, éénswezig, één en dezelfde, on-
 eindige, eeuwige, onafhankelijke, onveranderlijke,
 waarachtige, God. ROËLL werd, uit aanmerking
 van dit zijn gevoelen, beschouwd als iemand, welke
 den Arianen, inzonderheid den Socinianen naderde,
 als die toch ook de ware reden van meergemelde
 benoemingen in 's Heilands zending op aarde als
 Middelaar stelden. Doch hij verschilde zoo verre
 van de Arianen en inzonderheid van de Socinianen,
 dat hij integendeel het bijbelsche denkbeeld van de
 eeuwige, onbegrijpelijke, waarachtige, Godheid des
 Zoons veel zuiverder meende bewaard te hebben,
 dan

dan de overige Proteftanten, welke hetzelfde ver-
 eenigden met het denkbeeld van een natuurlijk be-
 staan des Zoons van den Vader, hoedanig een
 denkbeeld naar zijn oordeel der hooge Godheid on-
 waardig was, als het denkbeeld bevattende van ze-
 kere afhankelijkheid des Zoons van den Vader.
 Openlijk verklaarde ROËLL, dat, bij het ontwikke-
 len van dit zijn gevoelen, zijn toeleg geen ander
 was geweest, dan tegen de Arianen en Socinianen
 de Godheid van den Zoon te beter en te krachti-
 ger te verdedigen (*).

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.

Met den hoogften ernst werd dit gevoelen van
 ROËLL het eerst beftreden door den geleerden VI-
 TRINGA, die in een openbaar twistfchrift (†) de
 twee volgende fellingen beweerde. „ De Zoon,
 zijnde de tweede perfoon der heilige Drieëenheid,
 is van eeuwigheid gegeneerd van den Vader. Dit
 is de eerfte en voornaamfte reden, waarom deze
 tweede perfoon der heilige Drieëenheid genoemd
 wordt de Zoon. ”Deze beide fellingen werden door
 VITRINGA aan het hoofd van zijn twistfchrift stel-
 lingen genoemd, waarvan men in de Hervormde
 kerk zonder ergenis niet mogt afwijken, en aan het
 slot

(*) 's Mans gevoelens vindt men door hem zelve
 ontwikkeld in zijne twee *Disertationes de Generatione
 Filii*, uitgekomen 1689 en 1690; en in zijn *Kort en
 eenvoudig berigt van het verschil over de geboorte des
 Zoons*, 1691.

(†) *Disputatio Theologica, in qua Theses de Genera-
 tione Filii ex Patre examinantur*, 1689.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

flot (*) stellingen, overstaande tegen zulken, die op de Hoogeschool niet te dulden waren. Maar ROËLL, verontwaardigd over deze uitspraken, die straks Kerkenraden, Klasfen, Synoden en Magistraten tegen hem, als ware hij een der grootste kettters, in beweging bragten (†), bleef aan VITRINGA geen antwoord schuldig; hij gaf dit, insgelijks in een twistfchrift (§), nog ten zelfden jare. VITRINGA liet, ook nog ten eigensten jare, daarop een antwoord (**) volgen; en dit weder werd in het jaar 1690 zeer breedvoerig beantwoord door ROËLL, in eene Akademische verhandeling (††). Men moet er over verbaasd staan, hoe twee zulke groote mannen elkanderen in deze fchriften besprongen met allerlei hatelijkheden, schandelijke verwijtingen, en met een zigbaar doel om de eer, welke zij anders zich waardig maakten, te bezwalken. Na dezen twist, die in eene taal gevoerd werd, niet verstaanbaar voor het volk, dat evenwel van den predikstoel met drift en dikwerf ook met onverstand tegen ROËLL hoorde uitvaren, nam deze eindelijk ten jare 1691 het wijs befluit, om ten behoeve van ongeletterden, aangaande den staat des gefchils, in de moedertaal, *een kort en eenvoudig berigt* in het licht te geven; waarin hij zijn gevoelen duidelijk ontwikkelde, en zich zeer beklaagde over het

ge-

(*) Pag. 45.

(†) Zie 's mans kort en eenvoudig berigt; bl. 4.

(§) *Disfertatio Theologica de Generatione.*

(**) *Epilogus Disputationis de Generatione.*

(††) *Disfertatio Theologica altera.*

gedrag der geestelijkheid jegens hem. Ook dit gedrag was zoo partijdig, dat de Gedeputeerde Staten van *Vriesland* den 28sten van Grasmaand des laatstgenoemden jaars 1691, bij openbaar plakkaat aan alle Hoogleeraren en Predikanten gelaste, om omtrent het betwiste gevoelen van ROËLL een diep stilzwijgen in acht te nemen. Dit konden zij met te meer kracht op goede gronden doen, daar reeds ROËLL door het onderteekenen van vijf artikelen (*) zich van alle verdenking van onregtzinnigheid gezuiverd had. — ROËLL werd dan ook door de Staten van *Vriesland* een aanhoudend stilzwijgen aanbevolen. In *Vriesland* werd dus de rust hersteld; maar in andere provinciën werd 's mans gevoelen door verscheidene Klasfen en Synoden veroordeeld, en in sommige provinciën de kandidaten der heilige bediening verplicht dat gevoelen aftezweren. 's Mans gevoelen werd, onder anderen, door de Synode van *Zuidholland* ten jare 1691 verklaard voor het verderfelijfste gevoelen, dat op de geheele verborgenheid van het dierbare geloof de geweldigste inbreuk deed. In de volgende jaren, terwijl men meende, dat het Roëllisme, als een kanker in de kerk onder vele leeraars voortkroop, werden er telkens op de Synoden nieuwe besluiten tegen hetzelfde genomen. Dit heeft geduurd tot na den dood van ROËLL, die ten jare 1718 overleden is. Ten jare 1719 schreef A. DRIESSEN, Hoogleeraar in de Theologie

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

(*) Deze vijf artikelen vindt men in het straks nader te noemen *Judicium Ecclesiasticum*; p. 4.

na C. G. te Groningen, op verzoek der Synode van *Stad en Lande* een ontwerp over het aangenomen gevoelen der kerk en dat van Profesfor ROËLL; als zijnde het laatste zeer diepzinnig, en van sommigen niet regt begrepen. Dit ontwerp werd ten dien jare in het licht gegeven, opdat het veroordeelde gevoelen regt gekend, en alzoo van elken onpartijdigen leeraar der Hervormde kerk gewraakt mogt worden. Iets diergelijks, doch uitvoeriger nog, geschiedde, op verzoek van de *Zuidhollandsche* Synode, door de Theologische Fakulteit te *Leyden*, ten jare 1722, in een openbaar geschrift (*), dat in het volgende jaar het licht zag.

Wijders was met den twist tuschen ROËLL en VITRINGA, over de *generatie des Zoons van God*, verbonden een andere twist, namelijk over den tijdelijken dood der geloovigen. ROËLL beweerde, dat dezelve eene eigenlijke zondestraf ware, waardoor er wezenlijk aan de goddelijke gerechtigheid voldaan wierd. VITRINGA daar en tegen ontkende zulks. Dan deze twist, naar het oordeel der Theologanten en Geestelijken, van minder belang zijnde, werd, in den loop der tegen elkanderen uitkomende geschriften, door den anderen twist als het ware verzwolgen, en bragt dus de gemoederen tegen ROËLL niet zoo zeer in opstand (†).

On-

(*) *Judicium Ecclesiasticum, quo opiniones quaedam Cl. H. A. ROËLL synodice damnatae sunt, laudatum a Professoribus theologiae in Academia Lugd. Batava.*

(†) De geschiedenis der twisten met ROËLL zie men

Ongeveer denzelfden tijd, waarin ROËLLS gevoelen, aangaande de reden, waarom CHRISTUS, onze Heer, *Gods Zoon* genoemd wordt, de hevigste weder spraak ontmoette, rees er een niet minder magtige geest van tegenstreving op tegen de gevoelens van eenen anderen Theologant, die van onderscheidene zijden aangevallen, en in onderscheidene punten der hervormde godsdienstleer onregtzinnig verklaard werd. Deze Theologant was BALTHASAR BEKKER, Predikant het laatst te *Amsterdam*, een man, die niemands voetspoor volgde, maar zijnen eigen weg ging, die noch Voetiaan, noch Coccejaan, maar een vriend was van de waarheid, welke partij haar ook omhelsde en verdedigde. Als wijsgeer, schoon hij zelf dien naam weigerde te dragen, had hij echter dieper inzicht, dan vele geleerden zijns tijds, die zich voor wijsgeeren uitgaven, en het ook anders heeten mogten. Hij was alzoo geen overdrijvend voorstander der Cartesiaansche wijsgeerte, maar een verstandig verdediger van slechts deze en gene Cartesiaansche stellingen (*), die hem op eenen meer opgeklaarden weg van waarheid schijnen gebragt, maar ook somtijds er van afgeleid te hebben. Tegen de

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Met
BEKKER.

in eenige nadere bijzonderheden in mijne *Gesch. der Systematische Godg.* II. bl. 215-225; en in het *Naschrift* op dat deel; en het vervolg dier geschiedenis in mijne *Geschiedenis der christel. kerk in de acht. eeuw*; VII D. bl. 256-283; en 358, 359.

(*) Zie 's mans *Berigt aangaande de Philosophie van DESCARTES*; bl. 715.

na G. C. de oude Aristotelische wijsgeerte was hij zeer inge-
 Jaar 1552. nomen, dezelve met het hoogste regt beschouwende
 tot 1700. als de bron dier Scholastieke uitvloeifelen, welke
 het vak der Theologifche wetenschap allenthalve
 doorsneden, bezoedeld en bezwakt hadden. Zij
 bestonden toch, naar zijn oordeel (*), „*uit
 duistere kunstwoorden, bij jeukerige en krevelzieke
 verftanden uitgevonden; sommigen mogten zij tot
 eenig voordeel zijn, den meesten waren zij tot meer-
 der nadeel der christelijke leer.* Schrandtheid,
 diepdenkendheid en doorzigt waren de hoofdtrekken
 van zijn verftand; braafheid, eerlijkheid en rond-
 borftigheid de hoofdtrekken van zijn hart. Was het
 derhalve wel wonder, dat hij, uitmuntende boven
 vele Godgeleerden en Predikanten zijnes tijds, deze
 en gene waarheden uit een ander, uit een zuiverder
 oogpunt beschouwde, dan zij deden en konden doen,
 en hij uit dien hoofde door hen onregtzinnig ver-
 klaard en verketterd wierd? Dit harde lot drukte
 hem inzonderheid na de uitgave van zijne *Vaste
 spijs der volmaakten*; welk werkje in het licht
 verfcheen ten jare 1670. Naauwelijks was dit boek,
 dat eene grondige en fchriftmatige uitbreiding be-
 helsde van de leer der Hervormde kerk, zoo als die
 vervat is in den *Heidelbergschen* Katechismus, in
 de handen der hervormde geestelijkheid, of er ging
 eene luide kreet op tegen de *schadelijke nieuwighe-
 den*, in hetzelfde begrepen. Het eerst werd die kreet
 ge-

(*) Zie de voorrede voor zijn boek; *de vaste spijs der volmaakten.*

gehoord te *Groningen*; en daardoor werden straks na C. G. de Vriezen, onder welke BEKKER toen Predikant te Jaar 1552. *Franeker* was, opgewekt, om hem, als een' ket- tot 1700. ter, te vervolgen. Klasfen en Synoden veroorzaakten hem onophoudelijk veel leeds. Zijn ergfte vijand, die in *Vriesland* het vuur tegen hem gestookt had, was JOHANNES WUBBENA, Hooglceraar in de wijsgeerte te *Franeker*, een man vol list en doortrapt, en niet alleen slecht van hart, maar van eenen zoo schandelijken levenswandel, dat hij ten laatste door het gerigtshof der provincie in zijnen post opgeschort, en voor hetzelfde in een lijfstraffelijk pleitgeding gewikkeld werd, staande hetwelk hij overleed ten jare 1681 (*). Deze man had door duizend kunstnarigen de geestelijkheid tegen BEKKER opgewonden, en de geestelijkheid weder 's lands hooge regering, die ten jare 1671 's mans werk verbood te verkoopen (†). In dezen ganschen handel was de grootste partijzucht zichtbaar uit de, nopens dit zijn boek door BEKKER ingewonnene, getuigenissen van verscheidene uitmuntende vaderlandsche Theologanten, als HEYDANUS, VAN SPANHEIM, BURMAN, WITTICHIUS, PERIZONIUS, ALTING, VALCKENIER, DIARESIUS, SCHOTANUS, ENZ., die allen verklaarden

(*) Conf. VRIMOETH *Athenæ Fris.* p. 488-491.

(†) Deze man wordt door BEKKER bedoeld in het *Kort ontwerp van zijn leven*, door hem zelve vervaardigd, en, na zijnen dood, door zijnen zoon uitgegeven ten jare 1698; hij noemt hem bl. 4. een' grooten zondaar, die, schoon door de kerk getuchtigd, evenwel zich niet voorname lieden tegen hem versterkt had.

na C. G. den in het werk niets srijdigs met de aangenomene
 Jaar 1552. keukleer gevonden te hebben. Men trof er in aan
 to: 1700.
 een volkmatig onderrigt nopens de waarheden der
 godsdienstleer; dat geheel zuiver was van schoolfche
 spitsvindigheden en wijsgeerige kunstwoorden. Alles
 was duidelijk en verftaanbaar; met eene verwonder-
 lijke wijsheid waren in de voordragt op vele plaat-
 fen zulke Bijbelfche uitdrukkingen ingevlochten, die
 geene verklaring noodig hadden, en die, met oor-
 deel gekozen zijnde, meestal zeer fchoon ter ftede
 kwamen. Na vele jaren srijds met de Vriefche
 Klasfen en Synoden werd het evenwel BEKKER ein-
 delijk vergund, het boek, door eene menigte veran-
 deringen verplooid, voor de tweede maal in het licht
 te geven; dit gefchiedde ten jare 1674; en na vele
 harrewarrerijen met de Vriefche geestelijkheid voor
 de derdemaal ten jare 1682. Toen was BEKKER reeds
 Predikant te *Amsterdam*. Voor de vierde reis heeft
 echter BEKKER hetzelfde in het licht gezonden, zoo
 als het de eerfte maal was verfchenen. Dit gebeur-
 de ten jare 1693 (*).

In zijne betrekking als Predikant te *Amsterdam*
 „mogt hij aldaar twaalf jaren achter elkanderen,”
 gelijk hij zich zelf uitdrukt (†), „in vrede leven,
 bemind bij de broeders, bij allen wel niet even veel
 geacht, doch bij niemand gehaat: de oude vlek
 van

(*) Het werk werd toen uitgegeven met meer andere
 door hem voorheen ook reeds uitgegeven fchriften, on-
 der den titel van *de Friefche Godgeleerdheid*.

(†) In het aan_gehaalde *Ontwerp van zijn leven*; bl. 4.

van onregtzinnigheid, voorheen hem in *Vriesland* na C. G. aangefineerd, was reeds afgesleten." Dan in het Jaar 1552. tot 1700. jaar 1691 gaf hij te *Lecuwwaarden* en in *den Haag* in het licht zijn werk, getiteld, *de Betoverde wereld*, en hij vermeederde hetzelve nog ten zelfden jare bij eene tweede uitgave met menigvuldige bijvoegfelen wel voor de helft. In dit werk ontwikkelde hij de leer der goede en kwade engelen op eene wijze, waarmede zich de Hervormde kerk niet konde vereenigen, wijl zijns inziens de Bijbelberigten aangaande de werkingen van Engelen en Duivelen in eenen oneigenlijken zin moesten verstaan worden. De Duivel met zijne rampzalige onderhoorige Engelen lag in den afgrond aan de ketenen der duisternisse geklonken, en kon dus geene de minste magt uitoefenen op den mensch, die hier op aarde leeft. Deze zijne gevoelens rustten op twee onderstellingen; waarvan de eerste deze was, dat de Zaligmaeker en de Apostelen, gelijk voor hen de Profeten, zich geschikt hadden naar de dwalingen der menschen, die gewoon waren, alles, wat God onmiddellijk door natuurlijke oorzaken doet, aan den invloed der Engelen toetschrijven. Somwijlen moest men door de goede Engelen, aan de menschen verschenen, verstaan ook menschen, bij uitstek brave menschen. Dus waren de Engelen, die aan ABRAHAM EN LOTII verschenen, Profeten geweest. Door de kwade Engelen moesten dus verstaan worden of kwade neigingen, of kwade menschen; beiden waren voor onzen zedelijken, dikwerf ook voor onzen lichame-

lij-

na C. G. lijken welstand allergevaarlijkst. De van onreine gees-
 Jaar 1552. ten bezetene menschen in de Evangelische geschiedenis
 tot 1700. waren zieken, meest aan epileptische toevallen, zoo
 als men die noemt, onderhevig. Daar de Zalig-
 maker zulke menschen genas, gedroeg Hij zich,
 wel wetende, dat Hij toch de vooroordeelen des
 volks niet krenken konde, als of Hij werkelijk den
 Duivel uit hen dreef; Hij handelde hierin met zeer
 groote menschkunde en wijsheid. De andere ver-
 onderstelling, waarop zijne gevoelens rustten, was
 geheel filosofisch. Zij was de stelling van DESCAR-
 TES, dat een geest eene denkende en een ligchaam
 eene uitgestrekte zelfstandigheid is; uit welke stelling
 BEKKER met eenen grooten omslag van redenen het
 bewijs afleidde voor zijn gevoel, dat geene afge-
 scheidene denkende geesten, het zij goeden, het zij
 kwaden, op uitgestrekte stoffelijke lichamen, in-
 zonderheid op den mensch werken kunnen.

De geheele leer aangaande de goede en kwaade
 Engelen, zoo als zij van de meeste Protestanten om-
 helsd werd, beschouwde BEKKER, volgens zijne eigene
 betuiging nog in het laatst van zijn leven (*), als
 eene zeer grove en schadelijke dwaling, die de
 gansche Christenheid, met de Joden en Mohamme-
 danen, onder de vreze van den Duivel hield. Hij
 achtte het tijd te zijn, van zulk eene dwaling, die
 niets dan bijgeloof voedde, de Christelijke kerk te
 zui-

(*) Zie het geme'de *Ontwerp van 's mans leven*;
 bladz. 4, 5.

n^o C G.
jaar 1552.
tot 1700.

zuiveren. Daar ondertusfchen die leer de algemeene leer der Christelijke en bijzonder ook der Hervormde kerk was, kon het niet misfen, of hij moest wel haast de gansche geestelijkheid derzelve tegen hem geharnasd zien opkomen, en hem aanvallen. Het leger der kloeke wederftrevers was magtig, en hij er niet beftand tegen. Hij verdedigde zich wel, maar moest wel haast bezwijken. De kerkenraad der hervormde gemeente te *Amsterdam* verwekte BEKKER de eerste moeilijkheden; van daar werd zijne zaak getrokken voor de Klasfis van die stad; en van daar voor de Synode van *Noordholland*, die ten jare 1691 te *Edam* gehouden werd. Allen veroordeelden 's mans werk, als vol van de ergfte dwalingen. In het volgende jaar 1692 werd hij voor eenige weken in zijnen post gefchort, en hem die tijd vergund, om zijn gevoelen nader te onderzoeken, en kondè het zijn te heruoepen. Maar BEKKER, die de waarheid meende gevonden te hebben, bleef in die meening volharden. En nu werd hij ten eigenften jare door de Synode te *Alkmaar* van zijn ambt geheel ontzet; en de kerkenraad te *Amsterdam* ontzag zich niet, hem den toegang tot 's Heeren tafel te verhinderen (*). Dus buiten de gemeenfchap der heiligen gefloten, als een gevaarlijke ftichter van verwarringen, ftond hij aan alle zijden ten doele der Geestelijken van geheel ons

va-

(*) Bitter klaagt hij daarover in het gemelde *Ontwerp van zijn leven*; bl. 5.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700

vaderland, die in hunne gewestelijke Synoden zijne leer veroordeelden. Bijzondere Theologanten, mannen van geleerdheid en gezag in de kerk wederlegden, in opzettelijk daartoe vervaardigde schriften, met vuur BEKKERS gevoelen; als daar waren JOHAN VAN DER WAAIJEN, de vader, M. LEYDEKER, J. MARCK, allen Hoogleeraars in de Godgeleerdheid, wijders E. VAN DER HOOGHT, H. GROENEWEGEN, en meer andere Predikanten, ook onder de Remonstranten MOLINÆUS. En nogtans werden 's mans gevoelens van sommigen gretig omhelsd, en in het geheim gekoesterd. Ook de Magistraat van *Amsterdam*, hoe zij over 's mans gevoelens dacht daargelaten, waardeerde nogtans zijne verdiensten en braafheid van karakter, en gaf daarvan tot spijt der hervormde gemeente dier stad de onwedersprekelijkste blijken. Tegen het vonnis der kerkelijken kon de regering hem niet beschermen; maar dat hij in zijne inkomsten daarvan geen nadeel leed, hier voor kon zij zorgen; en dit deed zij; zijne bezolding liet zij hem even zeer als zijnen voormaligen ambtgenooten op den verschijndag betalen tot zijnen dood toe, die ten jare 1698 voorviel. Ook heeft zij, zoo lang de man leefde, den kerkenraad geene vrijheid willen verleen, om de leeraarsplaats, welke hij had moeten ruimen, door de beroeping van eenen anderen te vervullen. Hoe BEKKERS gevoelens, schoon van velen met allerlei, gegronde en ongegronde, tegenredenen, staêg, wedersproken, echter ook van velen niet verworpen werden, en in de latere

tere

tere tijden, voornamelijk in *Duitschland* zijn aangenomen en verdedigd geworden, weet elk, die in de geschiedenis der Protestantfche dogmatiek van de jongfte vijftig jaren geen vreemdeling is. BEKKERS werk, de *Betoverde wereld*, is ten jare 1781 en 1782, fchoon hier en daar verkort, op nieuw in het licht verfchenen te *Leipzig*, met aanmerkingen en bijvoegfelen zoo van den beroemden JOHAN SALOMO SEMLER, als van den vertaler JOHAN MAURITS SCHWAGER, Predikant te *Jöllenbeck*, in het Graaffchap *Mark*. Hoe men ook oordeele over BEKKERS gevoelens nopens de betrekkingen en den invloed der goede en kwade engelen op de menfchen, zeker is het nogtans, dat hij ter verzwaking van de volksbegrippen omtrent het bestaan van fpoken en nachtschimmen bijzonder ter verzwaking van het geloof aan tooverij de grootfte verdienften heeft gehad. Nooit bevreesd fnelde hij telkens, en dit gebeurde hem menigwerf, (wijl niemand meer dan hij de fchijnbare werkingen der booze geesten opspoorde) naar de verfchrikkelijkfte plaatfen, waar geen mensch het waagde in te dringen, en zoo vond hij altijd in den eerften opflag wel onverklaarbare, maar bij nader inzien geheel natuurlijke verfchijnselen, die zich allergemakkelijkst lieten oplofen. Menigvuldige voorbeelden heeft hij daarvan in zijne *Betoverde wereld* te boek geflagen, en in alle bijzonderheden verhaald, met zulk eene eenvoudige kracht van overreding, dat, federt zijnen tijd, de gemelde volksbegrippen altoos bij

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. beschaafde lieden op verre na niet meer dien in-
 Jaar 1552. gang gehad hebben, welken zij van ouds her te
 tot 1700 voren hadden. In deze opzigt is ons vaderland
 aan hem geen' minderen dank verschuldigd, dan
Duitschland aan zijnen THOMASIVS (*).

(*) Zie de geschiedenis van dezen twist met BEKKER
 nader bij JABLONSKI; l. l. II. p. 309, 310; SCHRÖCKHS
 a. w. VIII. D. bl. 713-722. en mijne *Beknopte Gesch.
 der Systematische Godgeleerdheid*, II D. bl. 226-241.

 VIERDE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE BIJZONDERE KERKGENOOTSCHAPPEN EN GODSDIENSTSEKTEN DER PROTESTANTSCHEN DISSENTERS, NA DEN VREDE VAN PASSAU, TOT DEN AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van de Doopsgezinden enz.

Uitvoerig hebben wij reeds voorheen (*) de geschiedenis geboekt nopens de opkomst van het achtenswaardig Kerkgenootschap, dat onder den naam van *Doopsgezinden* algemeen bekend is. Hoedanig hun kerkbestuur was, en hoedanig hunne leer, ook daarvan hebben wij een genoegzaam historisch verflag gegeven. Thans moeten wij voortgaan met de geschiedenis van den toestand hunner gemeenschap, en van hunne lotgevallen, gedurende dit tijdperk, te leveren.

Wat vooreerst derhalve den toestand van de gemeenschap der *Doopsgezinden* betreft. Gedurende dat tijdperk heeft de gemeenschap zich gaande weg zeer uitgebreid niet slechts in ons Vaderland, waar zij bijzonder te huis hoorde, maar ook in Oost-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Algemeen
berigt van
den toestand der
Doopsgezinden.
vries-

(*) Zie het XXIII D. bl. 189-208.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

vriesland, Steinfort, Holstein, Meurs, Nieuwied, Tweebrugge, Nasfauw-ziegingen, Waldek, enz., wijders in *Pruisfen, in Polen, aan de Oostzee, in den Paltz, in Zwitserland, in den Elzas, enz.* Allen vereenigen zij zich in ééne belijdenis van het kenmerkelyke der godsdienstleer, waardoor zij van andere Protestanten onderkend werden; en nogtans zijn zij zeer onderscheiden ten aanzien van hunne godsdienstplegtigheden en kerkelyke inrigtingen. In deze onderscheidene betrekkingen werden zij verdeeld in dus gehetene *Waterlanders, Vlamingers, Vriezen, Duitschers, Paltzers, Zwitsers, Dantzigers, enz.* Men merkt, dat zij alzoó verdeeld werden naar de namen der landen en gewesten, waar zij gevestigd zijn, of van waar zij naar elders zijn gaan wonen. Zoo, bij voorbeeld, werden sommige Doopsgezinden, schoon zij hier te lande gezeten waren, *Vlamingers* genoemd, om dat zij van oorsprong *Vlamingers* waren, en in het laatst der zestiende eeuw met vele Hervormden uit *Vlaanderen* herwaarts geweken waren, om vrijheid van godsdienst te genieten. Wijders zijn de Doopsgezinden hier te lande verdeeld geworden in zoo genoemde *Fijne* en *Grove Doopsgezinden*; namen, waar van wij den oorsprong reeds te voren hebben aangewezen (*), als gelegen in onderlinge verschillen niet over de leer, maar over de tucht der kerk. Dan met der tijd hebben ook deze dus van elkanderen verwijderde Doopsgezinden zich van elkanderen onder-

(*) Zie D. XXIII. bl. 195, 196.

derscheiden in begrippen omtrent de leer, wel niet ten aanzien van het kenmerkelyke derzelve, in zij van de Lutherfchen en Hervormden verſchilden (*), maar ten aanzien van die punten der leer; waarin hun gemeenfchappelyke voorganger MENNO SIMONS het met de hoofdgenootſchappen der Proteſtanten volkomen of ten minſte grootendeels ééns was.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

De *fijne* Doopsgezinden hielden zich ſteeds vaſt aan hunne oude geloofsbelijdeniſen, welke wij in het voorgaande reeds hebben leeren kennen (†), zonder er nogtans eene gewetensverbindende kracht van te erkennen. Hunne voordragt der godsdienstleer was zeer eenvoudig; had niets ſchoolmatigs; niets wijsgeerigs, niets zelfs, dat naar geleerdheid zweemde. Trouwens hunne godsdienstleeraars waren ongeletterde mannen, die aan geene Hoogſcholen leſen van menſchelyke wijsheid hadden ingegaderd, om de uitſpraken der Goddelyke wijsheid en derzelve kracht te beter te kunnen verſtaan, en aan anderen te verklaren. Hoe zeer zij te dezen aanzien met diep ingewortelde vooroordeelen bezet waren, hadden nogtans ſommigen hunner als zulke eenvoudige Godsdienstleeraars vrij wat vooruit boven velen, die op hunne menſchelyke wijsheid meer, dan het behoorde, zich lieten voorſtaan, waardoor het niet zelden gebeurde, dat de daaruit opgetrokene nevels het licht der Goddelyke wijsheid ſchenen

Bijzonder berigt van den toestand der *fijne* Doopsgezinden.

(*) Zie hetzelfde opgegeven D. XXIII. bl. 196, 197.

(†) Zie het XXIII D. bl. 197, 198.

na C. G. nen te verdonkeren, ten minste niet weinig van
 Jaar 1559. zijnen glans deden verliezen. Hunne voordragt
 tot 1700. der Evangelieleer was doorgaans duidelijker, helderder, en meer bevattelijk, dan die van vele geleerde en wijsgeerige Godsdienstleeraars in andere Protestantsche kerkgenootschappen. Hunne voordragt bestond meest uit vermaningen, minder voor het verstand, dan wel voor het hart. Van daar was het, dat zij hier te lande *vermaners*, en hunne kerkgebouwen alzoo *vermaningen* genoemd werden, gelijk zij op vele plaatsen in *Vriesland* dien naam nog dragen.

Van de grove Doopsgezinden. De *grove* Doopsgezinden waren zeer onderscheiden te dezen aanzien. Sommigen hunner hielden zich gelijk de *fijnen* steeds vast aan de oude geloofsbelijdenissen. Anderen kwamen overeen, om de van hen aangenomene belijdenissen slechts niet tegen te spreken. Daartoe vereenigden zich ten jare 1674 de *Waterlandsche* en *Vlaamsche grove* Doopsgezinden. Anderen weder, vooral ook onder de zoogenoemde *Waterlanders* en *Vlamingers*, waren geheel ingenomen tegen het gebruik van zulke belijdenissen; dezen beschouwden dezelve als banden van gewetensdwang, geen gezag willende doen gelden, dan dat der Heilige Schrift. Nadat het genootschap der Remonstranten was tot stand gekomen, hebben de laatstgemelde *grove* Doopsgezinden zich met dezelve ten aanzien van verscheidene leerpunten niet ongaarn vereenigd, daarin ten minste vereenigd, dat elk lid der gemeenschap van de godsdienstleer zulk eene belijdenis mag afleggen, als hij
 naar

naar het inzien, dat hij in de Heilige Schrift heeft, meent te moeten afleggen, en elk leeraar de godsdienstleer zoo mag verklaren, als hem, na rijp onderzoek, overeenstemmig met de waarheid voorkomt. Van daar, dat velen onder deze grove Doopsgezinden, bij voorbeeld, met opzigt tot de leer van Vader, Zoon en Geest, dachten, gevoelden en leerden, gelijk doorgaans de Lutherfchen en Hervormden; anderen Subordinatianen waren, anderen weder Arianen, nog anderen Socinianen.

Zulk eene vrijheid van denken openbaarde zich voornamelijk even na het midden der zeventiende eeuw, in de Doopsgezinde gemeente der *Vlamingers te Amsterdam*, welke door vijf Predikanten bediend werd, zeer onderscheiden in gevoelens, betreffende eenige voornamen waarheden der christelijke godsdienstleer. Zij waren verdeeld in twee aanhangen. Het hoofd van den éénen was GALENUS ABRAHAMS DE HAAN, ook Doctor in de Geneeskunde, die aan zijne zijde had zijnen ambtgenoot DAVID SPRUIT. Het hoofd van den anderen aanhang was SAMUËL APOSTOOL, met wien zich in denkwijze vereenigden de overige leeraars der gemeente, ISAÄK VAN VREDEN en TOBIAS VAN DE WYNGAARD. Het verschil tusfchen hen liep over de eeuwige Godheid van Gods Zoon, den CHRISTUS, over de regtvaardiging en heiliging door het bloed van CHRISTUS, enz. Ten aanzien van deze belangrijke stukken werd GALENUS ABRAHAMS DE HAAN beschuldigd van Sociniaanfche gevoelens. Openlijk droeg hij die zeker aan zijne gemeente niet

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

Berigt
van eene
fcheuring
onder hen

na C. G. voor; waarom hij ook van het Hof van *Holland* Jaar 1552. daarvan is vrijgesproken ten jare 1663. Maar be- tot 1700. dektelijk schijnt hij die gevoelens gekoesterd te hebben. Altoos in zijne *Korte grondstellingen van het geloof en leer*, welke door hem zijn uitgegeven ten jare 1669, heeft hij zich aangaande de Godheid van onzen Heer JESUS CHRISTUS zoo naauwkeurig niet uitgedrukt, als wel van te dien aanzien regtzinnige Doopsgezinden gewenscht werd (*). En met betrekking tot den *Heiligen Geest* verklaarde hij ronduit, dat dezelve eene *kracht van God* is, zich beroepende op LUK. XXIV: 49. Over het geheel toonde hij, zoo in dit werk, als in zijne *Verdediging der Doopsgezinden*, welke voor hetzelfde gevoegd is, dat hij met opzigt tot de leer van Vader, Zoon en Geest zeer achterhoudend was, en met zijne ware begrippen niet voor den dag durfde of wilde komen. Dit was zeer onvoorzigtig; want daardoor versterkte hij zijne geloofsgenooten in het vermoeden, dat anders het Hof van *Holland* schein weggenomen te hebben. Eene kerkvergadering van Doopsgezinden, gehouden te *Amsterdam*, in het jaar 1700, heeft dan ook om die reden het bovengemeld werk van hem geheel verworpen en voor onregtzinnig verklaard. Het meer of minder merkbaar verschil tuschen DE HAAN en zijnen ambtgenoot SAMUËL APOSTOOL, bleek dus van achteren belangrijk genoeg geweest te zijn. Hetzelfde was ook zoo hoog gerezen, dat elks aanhang ten jare 1662 eene

(*) Zie de XXIXste en XXXste *grondstelling*.

eene bijzondere gemeente stichtte. De Galenisten bouwden eene kerk te *Amsterdam* bij het *Lam* en den *Toren*; die van het *Lam* waren *Vlamingers*, en die van den *Toren* *Waterlanders*. Ten jare 1668 vereenigen ook dezen zich onder den naam van *vereenigde Vlaamsche en Waterlandsche Doopsgezinden*. De Apostolisten vergaderden eerst in de zoogenoemde *Houttuinen*, doch vervolgens in eene kerk, de *Zon* geheeten. Dit is wel de eenigste wezenlijke scheuring geweest, welke bij de Doopsgezinden, uit het verschil der leer ontstaan is, maar dezelve had toen op het gros der grove Doopsgezinden in geheel ons Vaderland eenen zeer uitgebreiden weêrslag. De Galenisten werden verdacht gehouden van in vele opzigten Remonstrantsch en Sociniaansch te zijn, en uit dien hoofde algemeen Remonstrantschgezinde Doopsgezinden geheeten. Zij werden het meest gevonden onder de *Vlamingers*, *Waterlanders*, of vereenigde *Vlamingers* en *Waterlanders*, en waren overal in ons Vaderland wijd en zijd verspreid. De overigen, die aan de zijde van APOSTOOL stonden, bleven hunne oude geloofsbelijdenissen vasthouden, maar waren allerwege, even als in *Amsterdam*, minder in getal. Naderhand zijn zij echter weder verdraagzamer jegens elkanderen geworden. En te *Amsterdam*, waar zij zich het eerst van elkanderen hadden afgezonderd, is in het begin der negentiende eeuw, ten jare 1801, de verdeeldheid tot wederzijdsch genoegen openlijk geheeld; zoo dat zij thans weder gezamenlijk eene gemeente uitmaken.

Wat het onderscheid betreft tusschen de gods-
Onder-
dienst-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. dienstplegtigheden van de *fijne* en *grove* Doopsgezinden, dit onderscheid is zeer merkwaardig. Bij de *fijnen* had het zonderling gebruik plaats, dat de zegen over de verkondiging van het Evangelie niet door den leeraar uit aller naam overluid, maar door eik der aanwezenden, in stilte, werd afgesineekt, door de mannen, knielende, terwijl de vrouwen bleven zitten. Bij uitstek plechtig was hunne bediening van den doop. Tweemaal in het jaar werd de doop aan bejaarden, die leden der gemeente stonden te worden, bediend. De' doopelingen gaven hunne belijdenissen schriftelijk over, en werden van den kerkenraad onderzocht. Na de bediening des doops reikte de leeraar den in de gemeente ingelijfden de hand toe, hem ophellende, en met eenen kus geluk wenschende met zijne zalige betrekking. Allen, die tot hunne gemeente overkwamen, alſchoon zij zelfs, tot jaren gekomen, bij een ander kerkgenootſchap, op hun geloof gedoopt waren, werden herdoopt. Doch alle deze inrigtingen zijn in de achttiende eeuw merkelyk veranderd, en naar de godsdienstgebruiken der Hervormden gewijzigd. Het laafte is in eene vergadering der Doopsgezinden te *Groningen*, in het jaar 1745, volkomen afgeſchaft. Voor het overige had bij de meeste *fijne* Doopsgezinden de voetwafching plaats, ſchoon zij die niet allen op dezelfde wijze oefenden. Bij ſommigen geſchiedde dezelve openlyk voor de gemeente, of voor, of meest na het gebruik des Heiligen Avondmaals, verrigtende zulks de mans aan de mannen, de vrouwen aan de vrouwen, van de eene tot

tot de andere. De overigen waren gewoon alleen na C. G.
 de voeten te waschen van eenen leeraar, die ambts- jaar 1552.
 halve tot eene nieuwe gemeente was overgegaan; en tot 1700.
 deze gemeente verrigtte de plegtigheid. Hetzelfde
 geschiedde omtrent eenen broeder of eene zuster,
 die als lidmaat der gemeente, van eene andere
 plaats overgekomen, zich onder hen ter woning
 neder wilde zetten, niet evenwel in de kerk, maar
 in het huis, waar de vreemde zijne of hare eerste
 intrede deed, om er te vernachten. Men beriep
 zich op 1 TIM. V: 10. Ook deze plegtigheden zijn
 meest overal thans sedert lang buiten gebruik. Streng,
 zeer streng was de kerkelijke tucht der *fijne* Doops-
 gezinden, nopens den ban, welke eene volkomene
 affnijding van de gemeente was. Het gevo'g van
 zulken ban was, dat de verwezene zondaar vol-
 strekt geen' omgang mogt hebben zelfs met zijne
 naaste bloedverwanten, de man ja niet met zijne
 vrouw, en de vrouw niet met haren man. Doch
 van zulk eene strengheid zijn nergens meer over-
 blijffelen.

De godsdienstplegtigheden daarentegen der *grove* Vervolg.
 Doopsgezinden kwamen meer met die der Hervorm-
 den overeen. De doop alleen werd bij hen met
 meer plegtigheid bediend, dan bij de Hervormden;
 trouwens wanneer eens bij dezen een bejaarde ge-
 doopt werd, geschiedde dit doorgaans ook allerpleg-
 tigst. Van het plegtige der bediening van den doop
 werd bij de *grove* Doopsgezinden nogtans niet wei-
 nig weggenomen, wanneer de doopeling de indom-
 peling begeerde. In zulken geval plagt de doop te

na C. G. geschieden in eene verwerij, waar men eene kuip met laauw water deed vullen. De doopeling in zijne onderklederen zijnde, ging in de kuip, waarna de leeraar hem onder het water dompelde. Voor het overige waren de bij den doop plaats grijpende plegtigheden dezelfden, als wanneer die door besprenging geschiedde. De herdoop van zulken, die van eene andere gezindte tot hen overkomende, op hun geloof eenmaal, als bejaarden, gedoopt waren, was in geen gebruik. Maar wanneer iemand, die in zijne kindschheid gedoopt was, lidmaat van hunne gemeenschap begeerde te worden, werd hij zonder doop niet aangenomen. De voetwasching was ook in vele gemeenten eene godsdienstige plegtigheid; doch is nog vroeger bij hen afgeschafte, dan bij de *fijne* Doopsgezinden. De bediening van het Heilig Avondmaal geschiedde bij hen, gelijk bij de *fijne* Doopsgezinden, ook zeer plegtig, doch op eene onderscheidene wijze. Bij de *Vlamingers* en *Vriezen* bleven, gelijk bij de *fijne* Doopsgezinden, de leden verstrooid in de kerk zitten, terwijl de leeraar met het brood en den wijn rondging, om er hen van te doen gebruiken. Maar in de *Waterlandsche* gemeenten kwamen de deelgenooten, zoo als bij de Hervormden, aan eene tafel. Wat eindelijk de kerkucht aangaat; die was onder de *grove* Doopsgezinden doorgaans niet strenger, dan bij de Hervormden.

Berigt van de allerfijnste Doopsgezinden. Een' bijzonderen tak van de *fijne* Doopsgezinden maakten uit de zoogenoemde *allerfijnsten*, die zich van de overigen niet zoo zeer onderscheidden door

ge-

geloofsbelijdenis, maar door hunne strengere tucht, na C. G. en door eene willekeurige, zeer eenvoudige, levenswijze en klederdragt. Tot dezen behoorden de zogenoemde *oude Vriezen*, inzonderheid de *Jan Jakobsgezinden*, dus geheeten naar eenen JAN JAKOBS, leeraar der *fijne* Doopsgezinden te *Harlingen*, die wegens het deels belagchelijk, deels wanordelijk overdrijven van zijne gevoelens omtrent de kerk-tucht door het Hof van *Vriesland* ten jare 1600 buiten de provincie gebannen werd. Zijn aanhang bleef nogtans over, en verdeelde zich in verscheidene gemeenten, die met andere Doopsgezinden in geene verbindtenis stonden. Tot deze *allerfijnste* Doopsgezinden moeten ook gebragt worden de *Zwitserfche* Doopsgezinden, van welke zich eenigen, door vervolging op de vlugt gejaagd, in ons Vaderland, als te *Kampen*, te *Groningen*, en te *Sapmier* gevestigd hadden. Ook dezen leefden volkomen op zich zelve, doch hebben naderhand te *Groningen* in hunne gemeente gaarn opgenomen eenige *Paltzische* Doopsgezinden, die ook, uit hun land gevlugt, herwaarts geweken waren. Als zoodanigen maken zij te *Groningen* nog heden eene vrij aanzienlijke gemeente uit, waarvan vele leden even buiten de stad, voornamelijk te *Hoogkerk* en *Laagkerk* wonen. Dezen zijn het, die in de provincie van *Groningen* onder den naam van *Tibben* bekend hebben gestaan, en nog wel eens zoo genoemd worden (*).

On-

(*) Vergelijk mijne *Geschiedenis der Systematische Godgelcerdheid*, III Deel. bl. 135; waar te dezen aanzien

na C. G. Onder de *allerfijnfte* Doopsgezinden moeten in-
 Jaar 1552 zonderheid gerekend worden de *Ukewallisten*, dus
 tot 1700. genoemd naar zekeren UKE WALLEs, een' boer van
 Van de *Noordbroek*, in het *Oldämbt* van *Groningerland*,
 Ukewal- die zich wel vereenigde in de leer met de overigen,
 listen. maar toch eenige zonderlinge gevoelens predikte en
 aanprees. Deze gevoelens waren dezelfde, als reeds
 in de tweede eeuw gekoesterd werden door de zoo-
 geheetene *Käinieten*, welke KÄIN, KORAH, DATHAN,
 de inwoners van *Sodom*, en zelfs den verrader JU-
 DAS, als heiligen, met bewijzen van hoogachting
 vereerden, omdat zij Gods raad hadden uitgevoerd.
 Zulke gevoelens, voorgestaan door eenen man, die,
 in eene oudmodische, zeer vreemde, kleeding, voor
 den dag trad, als een dweeper van de ergste soort,
 ergerden den Magistraat der stad *Groningen*, waar
 hij zich toen ophield, dermate, dat deze hem ten
 jare 1637 buiten de stad bande. Hij week eerst
 naar *Oostvriesland*, maar vervolgens naar *Vriesland*,
 waar hij, door de Staten der provincie, ten jare
 1644, insgelijks gebannen werd. Van dien tijd af
 heeft hij in *Oostvriesland* gewoond op eene land-
 hoeve, tot het klooster *Zijlmonniken* behorende,
 onder *Norden*, en aldaar eene gemeente gesticht,
 die naar hem genoemd werd. Hij stierf ongeveer
 het jaar 1651, maar zijne gemeente, schoon niet
 zeer groot, hield zich staande tot ten minste het
 jaar 1739. Dan vervolgens heeft zij weder met de
 ove-
 zien eene nu ligt te verbeteren onnaauwkeurigheid is in-
 gesloopen.

overige Doopsgezinden in *Oostvriesland* zich vereenigd. Haar naam is bij het tegenwoordige geslacht aldaar bijna geheel onbekend. Eén zijner eerste leerlingen in *Oostvriesland* was JOHAN PIELS, een boer uit het *Greetmerämbt*, die, nevens hem, in de godsdienstige vergaderingen, dikwerf predikte. Zijne ergste antagonistten waren in *Oostvriesland* JOHANNES LUBBERTUS ALPHUSTIUS, Predikant te *Ochtelbuhr*, en ENGELBERTUS HOIJER, Predikant te *Norden*. Doch den Graaf van *Oostvriesland* ULRIK had hij derwijze weten te belezen, dat die hem niet slechts duldde, maar zelfs de bovengemelde landhoeve verpachtte. In ons Vaderland hebben deze *Ukewallisten* zich niet uitgebreid, maar in *Lithauwen* en bij *Dantzic* zijn er eenige gemeenten door hen gesticht; waar er heden nog eenigen van overig zijn (*).

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Roemenswaardig is ten allen tijde geweest, en is nog heden het zedelijk karakter der Doopsgezinden. Hoe groot ook hun aantal, bijzonderlijk in ons Vaderland, zijn mogt, weinige voorbeelden waren er steeds geweest en zijn er nog van lieden onder hen, die, van zware misdaden beschuldigd, daarvoor door de strenge hand der gerechtigheid, naar verdienste, in het openbare gestraft zijn geworden. Dit getuigenis, dat voorzeker door niemand, die het genootschap

Berigt van
het zede-
lijk karakter
der
Doopsge-
zinden.

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. V D. bl. 453, 454; WIARD'S *Oostfr. Gesch.* IV D. bl. 387-389; mijne *Gesch. der System. Godgel.* III D. bl. 134, 135; en mijne *Gesch. van de Chr. kerk in de acht. eeuw*, IX, bl. 108-112.

na C. G. fchap der Doopsgezinden in onderscheidene gewes-
 Jaar 1552. ten van ons Vaderland heeft leeren kennen, ge-
 tot 1700. wraakt zal worden, strekt ten onwedersprekelijken
 bewijze, dat deze menschen, naar christelijke be-
 ginselen handelende, boven andere Protestanten steeds
 hebben uitgeblonken en nog uitblinken in deugde-
 lijkheid en goede zeden. Ik weet, dat men hier
 wel wat tegen inbrengen kunne; maar juist ditzelf-
 de is mede een bewijs voor de doorgaande braaf-
 heid van de lieden dezès genootschaps. Onder de
 Doopsgezinden, zegt men, namelijk, zijn weinige
 armen, die, door behoefte gedrukt, ligtelijk aange-
 pord kunnen worden, om op de goederen der rijken
 te loeren, en hun met geweld, of door bedrog,
 het hunne te ontvreemden. Maar waarom zijn er
 onder de Doopsgezinden minder armen, dan in an-
 dere kerkgenootschappen? waarom? omdat zij over
 het algemeen meer vlijtige, spaarzame, en in den
 landbouw en koophandel eerlijke leden der maat-
 schappij zijn. En zijn deze hunne goede eigen-
 schappen geene hoofdtrekken van een zedelijk ka-
 rakter, dat geroemd verdient te worden? Zoo zijn
 de Doopsgezinden niet alleen in ons Vaderland,
 maar in alle landen, waar zij zich bevonden, steeds
 het sieraad en de eer der maatschappij, waartoe zij
 behooren, geweest, en zijn zij het over het alge-
 meen nog.

Berigt van
 hunne
 voor-
 naamste
 gods-

In het kerkgenootschap der Doopsgezinden trou-
 wens, gelijk wij gemeld hebben, werd door des-
 zelfs leeraars steeds krachtig aangedrongen op eenen
 inwendigen; godsdienst des harten, die naar buiten
 werkt,

werkt, en zichtbaar is in handelingen en daden. Van de vroegste tijden af, hebben wij er bijgevoegd, werd er dus onder hen minder prijs gesteld op bondige geleerdheid. En nochtans ontbrak het bij hunne leeraars staêg niet aan mannen van gezond verstand, van scherp oordeel, en van eene genoegzame bekwaamheid, om, al waren zij dan ook voorgelicht door helderder brandende fakkels in andere kerkgenootschappen, de Christelijke godsdienstleer op eene eenvoudige, maar treffende wijze voortedragen. Onder deze waardige mannen mogen met regt de volgende geteld worden; DIRK PHILIPS, OBBE PHILIPS, twee broeders, geboortig van *Leeuwaarden*, en beide eigenlijk de stichters van de gemeenschap der Doopsgezinden, die vervolgens door MENNO SIMONS gezuiverd, geregeld, en meer maatschappelijk werd ingerigt (*), wijders HANS DE RIES (†), Predikant te *Alkmaar*, REINIER WIBRANDSZ WYBMA, Predikant te *Amsterdam*; GALENUS ABRAHAMS DE HAAN, SAMUËL APOSTOOL, SAMUËL VAN DEIL; alle drie Predikanten ook te *Amsterdam*; ADRIAAN VAN EEGHEM, Predikant te *Middelburg* in *Zeeland*; ENGELE ARENDS VAN DOOREGEEST, Predikant in de *Ryp* in *Noordholland*; DOUWE FEDDRIKS VAN MOLQUEREN, Predikant te *Harlingen*, daarna te *Emden*; PIETER PIETERS, Predikant te *Zaandam*; TIELEMAN VAN BRACHT, Predikant te *Dordrecht*, en meer anderen, die al-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

dienst-
leeraars.

(*) Verg. mijne *Lett. Gesch. der Syst. Godg.* III. bl. 129.

(†) Niet JAN RIES, gelijk verkeerdelijk de naam is opgegeven in het XXIII D. bl. 157.

na C. G. len verftandige Bijbelverklaarders geweest zijn, en
 Jaar 1552. de godsdienstleer, uit den Bijbel ontleend, het liefst
 tot 1700. met de eigene woorden des Bijbels voordroegen, van alle scholastieke Theologie gansch afkeerig zijnde. Hierin stonden zij aan de zijde der Hervormers, en bleven zij steeds staan. Waren de overige Protestanten, inzonderheid de Lutherschen en Hervormden, te dezen aanzien, gaande voort niet van hen afgeweken, er hadden onder dezen geene SPENERS, geene COCCEJUSSEN behoeven op te staan. En ja waren de Doopsgezinden te dezen aanzien getrouwe volgers gebleven van de eerste, straks genoemde, grondleggers hunner gemeenschap, DIRK en OBEE PHILIPS, zij zouden allen reeds lang voor COCCEJUS Bijbelverklaarders geweest zijn, volkomen in den geest van dien voortreffelijken Theologant. „Lang voor de tijden van den zeer geleerden en beroemden JOHANNES COCCEJUS,” het zijn de woorden van HERMANNUS SCHIJN (*), „heeft DIRK PHILIPS zoo zeer uitmuntend geleerd en verftandig „gecoccejanizeerd, uit zeer vele voorbeelden en „fchaduwten des Ouden Testaments, als of hij een „toehoorder van COCCEJUS geweest ware, en on„der zijne voornaamste leerlingen behoord had„de (†).” Hetzelfde is opgemerkt door de Cocceja-

(*) In zijne *Gesch. der Mennonieten*, II D. bl. 346.

(†) Men vindt dat zoo in een, door DIRK PHILIPS uitgegeven, *Enchiridion of handboekje van de christelijke leer en de religien, in korte summa begrepen*; vooral in het achtste traktaat

janen zelve. JOHANNES DOUTREIN heeft in zijn na C. G. boek het *Nieuw Jeruzalem* (*) dit ter staving van Jaar 1552. de leerwijze zijns grooten voorgangers COCCEJUS tot 1700. opzettelijk betoogd en bewezen (†).

T W E E D E H O O F D S T U K.

Gefchiedenis van de Unitarissen, Socinianen, enz.

Van de opkomst dezer gemeenschappen hebben wij voorheen een uitbundig verslag gegeven (§); hier moeten wij derzelve geschiedenis vervolgen; het gene echter niet uitvoerig zal zijn, en ook niet behoeft te zijn. Hoe de Unitarissen zich vereenigd hebben tot eene gemeenschap onder het bestuur van den vermaarden FAUSTUS SOCINUS, naar wien zij Socinianen genoemd zijn geworden; en hoe zij, een zoodanig godsdienstgenootschap uitmakende, zich het eerst in *Polen* gevestigd hebben, is ook reeds door ons voorheen verhaald. Aldaar gingen hunne zaken geheel naar wensch; hunne gemeenten bloeiden. Als leeraars waren beroemd VALENTINUS SCHMALZ, CHRISTOFFEL OSTOROD, JOHANNES CRELL, MARTINUS RUARUS, JONAS SCHLICHTING,

VAN

(*) Bladz. 357.

(†) Vergelijk mijne *Gefchiedenis der Systematische Godgeleerdheid*, III Deel, bl. 144, 145.

(§) Zie XXIII D. bl. 208-271.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

VAN BUCOWIECK, STANISLAUS EN CHRISTOFFEL LUBIENIECI, en anderen. De voornaamste gemeente der Socinianen was te *Rakow*, waar SCHMALZ Predikant was, die mede de laatste hand heeft gelegd aan den voorheen vermelden *Rakowschen Katechismus*. SCHMALZ gaf in die betrekking ten jare 1608 een werk uit, dat den titel droeg *over de Goddelijkheid van JESUS CHRISTUS* (*), met geen ander oogmerk, dan om de leer van 's Heilands *Godheid* te wederleggen, maar zijne *Goddelijkheid* te staven. Hij beschouwde Hem, gelijk SOCINUS, deszelfs voorganger, als een' Goddelijken gezant, in denzelfden zin, als JOHANNES *den Dooper*, doch voortreffelijker, dan dezen. Wanneer men dit werk van SCHMALZ gelezen heeft, verstaat men genoegzaam het kenmerkelyke van de leer der Socinianen, die allen met hem overeenkwamen. Ook verstandige, oordeelkundige, schriftverklaarders, zullen in dit werk van SCHMALZ vele uitleggingen van Bijbelplaatsen vinden, welke zij gaarn met hun zegel bestempelen. Zoo verre is het er van daan, dat men de Socinianen, in alle hunne begrippen, voor dwalende Christenen moet houden, dat zij in tegendeel dikwerf veel dieper en ook veel helderder doorzigt hadden in de goddelijke uitspraken der heilige openbaring, dan de Lutherfchen, de Hervormden en de Doopsgezinden van dien tijd, welke zij alzoo overtroffen. Hun oog drong door met kracht en scherpte, wanneer zij in den Bijbel lazen en voortlazen,

ZON-

(*) *De Divinitate JESU CHRISTI.*

zonder op plaatsen te stoten, waar eene wederstrevende magt van anders gezinde Protestanten door hen gevoeld werd. Hadde dit plaats, en hier ontdekt men de verbazende werkingen van het menschelijk vooroordeel! gelijk, bij voorbeeld, ten aanzien van de Godheid des Zoons van God en des Heiligen Geestes, ten aanzien van de voldoening, enz., dadelijk werd dan hun oog verdonkerd; men ziet het, hoe zij, in zulke gevallen, bedremmeld, als blinden naar den wand tastten, en met eene partijzuchtige drift alles aangrepen, wat onder het bereik van hun gevoel kwam, om zich, ware het mogelijk, zelfs aan strooialmen vast te houden, en hunne ongegronde gevoelens te verdedigen. Hunne rede was bedwelmend; hun oordeel was traag en stond, als het ware, stil; hun verstand was zonder overleg en als aan banden gelegd. Hoe verklaarden zij, bij voorbeeld, JOH. VIII: 58? Aldus, dat de Zoon van God eer het licht der wereld is geweest, dan ABRAHAM de Vader van vele volken geworden is, door derzelve bekeering. Kan er eene schriftverklaring worden uitgedacht, die meer gedrongen is, dan deze; die meer bedwelmend van zinnen, meer traagheid en stilstand van oordeel, meer slaafsche verstand zonder overleg verraadt? Wat was het besluit uit hunne verklaring van alle die plaatsen, waaruit de Godheid van den Zoon van God anders allerduidelijkst bewijsbaar is? Dit, dat de Zoon van God wel eigenlijk geene Goddelijke natuur had, maar toch als God erkend moest worden, wyl Hij Goddelijke magt en heerschappij over ons ontvangen heeft. Zoo zoude

na C. G.
jaari 1552.
tot 1700.

na C. G. dan Gods Zoon een wezen zijn, dat God gewor-
 Jaar 1552. den was, een Ondergod! En zulk eene stelling
 10: 1700. meenden de Socinianen met de uitspraken der gezonde rede overeen te kunnen brengen. Nam niet hier het vooroordeel de rede gevangen, die aldus in de laagten van het polytheïsme of veelgodendom neêrzonk, dat toch onder alle, ten minste beschaafde, Heidenen, niets anders is, dan het geloof aan éénen Oppergod en denzelven ondergeschikte mindere wezens, die door de magt en heerschappij, van dien éénen Oppergod aan hen verleend, Goden geworden zijn, en als Goden van de menschen erkend moeten worden? Die zelfde kracht van vooringenomenheid, welke de rede onderdrukte, is merkbaar in alle die deelen van hun stelsel (*), waardoor zij zich van de overige Protestanten onderscheidden.

Hun ver- En nogtans waren deze Sociniaansche gevoelens
 val aldaar bij vele Protestanten, hoe is het mogelijk geweest?
 en ver- zoo aannemelijk, dat vele Lutherfchen, Hervormden,
 banning. ook Doopsgezinden en Remonstranten van tijd tot tijd in meerder of minder getal dezelve of openlijk beleden, of heimelijk kweekten. Het kerkgenootschap der Socinianen breidde zich, als een wel gewortelde boom, zeer uit in *Polen*, tot aan het jaar 1638, toen deszelfs bloei begon te verwelken, en waarna de blijde hoop der leden op eenen overvloed van vruchten langzamerhand grootelijks vermin-

(*) Dit stelsel hebben wij voorheen uitvoerig opgegeven, zie XXIII D. bl. 262-266.

minderde, en eindelijk vervloog. Te *Rakow* hadden de Socinianen eene kweekschool gesticht, die allengs zoo vermaard was geworden, dat vele Roomschgezinden zelfs geene zwaarigheid maakten er hunne zonen heen te zenden, om onderwezen te worden door eenen SCHMALZ, eenen OSTOROD, en anderen. Maar de wijsheid, welke het gedrag van deze leeraars bestuurde, die geen ander doel hadden, dan om hunne Roomsche kweekelingen voor hunne gemeenschap te winnen, bezielde niet hunne Protestantische leerlingen. Dezen hadden ten gemelden jare de dwaasheid een openbaar houten CHRISTUS beeld met geweldige steenworpen baldadiglijk aan te randen en te verbrijzelen. De stad geraakte in rep en roer; het volk stond op en nam wraak; de Poolse rijkraad, vervuld met de billijkste verontwaardiging, strafte de misdaad van heiligchennis, maar te streng. Dezelve liet de school tot den grond afbreken, de boekdrukkerij vernielen, en het kerkgebouw sluiten. De school en kerkleeraars werden gebannen. De val van deze school te *Rakow* was dadelijk de middelloorzaak van de hooger opkomst eener andere, maar minder vermaarde school te *Luklaw*, waar van toen af het getal van onderwijzers en onderwijzelingen aangroeide. Maar die voorspoed was van korten duur. De regering, op de gemeenschap der Socinianen eenmaal gebeten zijnde, zorgde er voor, dat ook deze school wel haast haar aanzien verloor, en te gronde ging. Een diergelijk lot trof ook de overige scholen, vooral gedurende den oorlog der *Polen* met de *Kozakken*,

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. en naderhand met de *Rusfen* en *Zweden*. In den Jaar 1552. oorlog met de laatstgenoemden kwamen de Socinianen onder verdenking, dat zij eene zamenzwering tegen het gemeene best gesmeed hadden. En nu was hun vonnis geveld. Ten jare 1638 werden, op den rijksdag te *Warschaw*, alle Socinianen, door geheel *Polen* verspreid, buiten de grenzen des lands gebannen, met bedreiging van de straf des doods aan alle wederwilligen. Het toen uitgevaardigd besluit werd vernieuwd ten jare 1661, en bragt aan deze godsdienstgezindte in *Polen* den laatste slag toe.

Hun staat
in Zeven-
bergen.

In *Zevenbergen* hebben de Socinianen, of zoo als zij zelve liever genoemd willen worden, de Unitarissen, schoon zij anders ook het leerstelsel van F. SOCINUS volkomen waren toegedaan, zich reeds in de zestiende eeuw wijd en zijd uitgebreid, en zulken invloed zich bezorgd, dat zij boven de overige Protestanten verre de overmagt hadden. Zij genoten er niet alleen eene volkomene godsdienstvrijheid, welke de vorsten des lands bezworen hadden, maar hadden er bloeiende scholen, waar onder die van *Klausenburg* uitmuntte. In het midden der zeventiende eeuw was hunne gemeenschap zoo groot en talrijk geworden, dat zij meer dan twee honderd kerken hadden, waarin zij zamenkwamen. Derzelver voornaamste opzieners werden Superintendenten genoemd, en waren, gelijk de geestelijken van dien naam, in rang bij de Lutherfchen, met hoog gezag bekleed. De eerste was geweest FRANS DAVIDS, een man, die de allerverderfelijkeste gevoelens zocht voort-

voortteplanten, en even daarom, na dat FAUSTUS na C. G. socINUS alle vergeeffche moeite gedaan had, om Jaar 1552. hem te regt te brengen, door de regering tot eene tot 1700. altijddurende gevangenis veroordeeld werd, waarin hij overleed ten jare 1579 (*). Zijne opvolgers, als GEORG ENJEDINUS, en anderen, waren beter. De voornaamsten des lands waren leden der Socinianaanſche gemeenſchap; en gelijk dezen door hunne achtbaarheid aan dezelve aanzien gaven, zoo werd zij niet weinig geſtevigd door de kloekzinnigheid van vele bekwame godsdienſtleeraars, die in kunde uitblonken. Na het midden der zestiende eeuw verviel allengs de gemeenſchap, welke tegen den heimelijken en openbaren wederſtand der Jeſuiten niet opgewaſen was. De *Poolsche* ballingen, die ten jare 1658 het vaderland moeſten verlaten, namen, voor een groot gedeelte, wel de wijk naar *Zevenbergen*, maar de weinigſten vonden bij hunne minvermogende broeders aldaar het gene zij verwachtten. De meeſten trouwens, ontbloomt van middelen ter hunne onderſteuning, leden niet alleen op de reis derwaarts allerlei ongemakken, maar waren nauwelijks ter beſtemde plaatſe aangekomen, of werden aangetaſt eerſt door honger en kommer, daarna door eene toen heerſchende peſtziekte, en ſmolten, op eene jammerlijke wijze, weg als verſche ſneeuw in den lentetijd. Van toen af vermaerde de gemeenſchap der Socinianaanſen in *Zevenbergen* dermate, dat er ten laaſte slechts de ſchaduw ſcheen

(*) Verg. het XXIII D. bl. 250, 251.

na C. G. scheen overgebleven van een ligchaam, dat zoo wel-
 Jaari 552. varend was geweest. In het begin der achttiende
 tot 1700. eeuw, ten jare 1736, werd den Socinianen zoo te
Klausenburg als te *Weisfenburg* en kerk, en school,
 en boekdrukkerij, en alles, wat hun dierbaar was,
 ontnomen en aan de Jesuiten gegeven. Na dien tijd
 hebben zij meer rust genoten, en het gene zij ver-
 loren hadden weder eenigzins hersteld gekregen.
 Het aantal der leden van hunne gemeenschap is
 evenwel op verre na niet weder tot eene zoo aan-
 merkelijke hoogte geklommen, welke het voormaals
 bereikt had. Hetzelve is in de jongste jaren be-
 groot geworden op ongeveer dertig duizend, van
 welke velen het zelfs raadzaam achtten openbare
 belijders te zijn van de Roomsch-katholieke gods-
 dienstleer. Het getal der gemeenten beliep omstreeks
 honderd vier en zestig. Zij zijn meest koophande-
 laars en ambachtslieden; burgerlijke posten mogen
 zij niet bedienen, als wordende slechts bij oogluik-
 king geduld.

In
 Duitsch-
 land.

In *Duitschland* ontbrak het ook geenszins aan
 Socinianen, die hier en daar verspreid, nogtans
 geene gemeente zoo zeer uitmaakten, te meer, daar
 zij voor vervolging vreesden. Alleen te *Altorf* schijnt
 in het verborgene eene gemeente van Socinianen
 bestaan te hebben in den aanvang der zeventiende
 eeuw. Ten minste er bevonden zich aan de Lu-
 therfche Akademie aldaar onder de leerlingen van
 ERNST SONER, Hoogleeraar in de Wijsgeerte, die
 in zijne lesfen het zaad der Sociniaansche gevoelens
 met eene volle hand uitstrooide, vele jonge lieden,
 in

in wier harten het als in eenen vruchtbaren grond nederviel, en welig opgroeide. Onder dezen onderscheidde zich, door zijne geleerdheid en wijsheid, boven anderen, de hier voor gemelde JOHANNES CRELL, die vervolgens één der voornaamste steunpilaren van de gemeenschap der Socinianen geweest is (*). Trouwens de beroemdste Sociniaansche godsdienstleeraars waren *Duitschers* van geboorte, als SCHMALZ, OSTOROD, RUARUS, welke reeds door ons genoemd zijn; wijders JOHAN VOLKEL of VOLKELIUS, CHRISTIAAN FRANCKEN, JOACHIM en CHRISTOFFEL STECHMANN, JOHANNES LODEWIJK WOLTZOGEN, en anderen, die, wijl het hun wel belet werd in hun vaderland vrij uit te belijden het gene zij dachten, naar *Polen* verhuisden, waar zij leeraarsposten bekleed en eenen grooten naam zich verworven hebben. Toen de Socinianen uit *Polen* verdreven werden, weken velen hunner, behalve naar *Zevenbergen*, ook naar het *Brandenburgsche*, waar zij naar hunne uitzigten wel ontvangen dachten te zullen worden, hopende op de bescherming van den keurvorsteliijken landvoogd, den Prins BOGUSLAUS RADZIVIL, die aan zijn hof reeds eenige Socinianen had. In die verwachting nogtans werden zij te leur gesteld. De Keurvoist FREDERIK WILLEM, zoo wel als zijn Landvoogd, zoude, het is

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

(*) BISTERVELD noemt hem in zijn werk *de uno Deo cet.* tegen hem geschreven, in de voorrede *Virum, cum ob præclaram eruditionem, tum ob singularem humanitatem atque industriam apud suos celeberrimum.*

na C. G. is waar, hun de verzochte vrijheid niet geweigerd
 Jaar 1552. hebben; maar de Staten van *Pruisfen* wilden hun
 tot 1700. dezelve volftrekt niet vergunnen. De Keurvorst
 evenwel verleende hun voor eenigen tijd de regten
 der herbergzaamheid; en nu den tijd te baat
 nemende, welken hij daar door gewonnen had,
 verwierf hij eindelijk de goedkeuring der Staten, om
 dezen ongelukkigen in *Mark Brandenburg* een'
 hoek lands ter bewoning toe te ftaan, waar zij vol-
 komene vrijheid van godsdienst hadden. Men hoop-
 te, dat door zulk een middel deze nieuwe volkplan-
 ting ligtelijk zich zoude bewegen laten, om met de
 Proteftantfche gemeenfchap des lands zich te veree-
 nigen. En die hoop is niet ijdel geweest. Vele
 andere *Poolsche* vlugtelingen hadden eene goede
 fchuilplaats in *Silezië* gezocht en gevonden. Van
 ftonden aan genoten dezen in het vervolg daar de
 gunst van GEORG, Hertog van *Brieg*. De meeste
 Edelen en Geestelijken vestigden zich te *Kreuts-
 burg*, waar de Wethouders de Predikanten en de
 Burgers als om ftrijd, elk in zijne betrekking, het
 hunne toebagten, om hen het doorgeftane leed te
 doen vergeten. In andere gewesten van *Duitscha-
 land* hadden niet weinige *Poolsche* vlugtelingen het
 beproefd zich neder te zetten, maar overal werd
 hun dit voornemen betwist; overal werden zij ver-
 dreven.

In ons va- In ons vaderland gelukte het ten allen tijde den
 derland. Socinianen even weinig, eene gemeente opterigten,
 waartoe zij meer dan éénmaal hunne krachten heb-
 ben ingefpannen. Ten jare 1598 waren met zulk
 een

een oogmerk hier in de *Nederlanden* gekomen twee na C. G. Sociniaanſche leeraars, CHRISTOFFEL OSTOROD en Jaar 1552. ANDREAS VEIDOWSKI, die in de provincie van Zuid- tot 1700. *holland* rondreisden, om hunne gevoelens voortteplanten, vooral door het doen uitgeven van uit het Latijn en Poolsch in het Nederlandsch vertaalde geschriften, waartoe hun, zoo het schijnt, weldra hulpvaardige handen geboden werden. Dan hun doel en doen werd spoedig ontdekt door de *Amſterdamſche* Predikanten, en gelijk door dezen, daarna even zeer afgekeurd door de Theologifche Fakulteit der *Leydsche* Hoogefchool, die op last der regering de gemelde boeken onderzocht, met dat gevolg, dat bij de vergadering der algemeene Staten in den *Haag* het besluit genomen werd, dezelve, in de *Griffie der Generaliteit*, voor de oogen der eigenaren, te verbranden, en deze beide vreemdelingen, als allergevaarlijkſte godsdienstbedervers buiten het gemeenebest te bannen. Dan dit tweeledig vonnis werd slechts ten halve uitgevoerd. De gedagvaarde Socinianiën weigerden te verſchijnen ter gemelde plaats, waar het vuur was aangelegd; en nu ook werden de boeken niet verbrand, maar onder de daar tegenwoordige leden van ſtaat verdeeld. Het vonnis der uitbanning werd vervolgens tegen hen aan het huis, waar zij zich in den *Haag* ophielden, uitgevaardigd; en zij ruimden de provincie van *Holland*, maar bleven nog eenigen tijd in *Vriesland*, waar zij eene Apologie hunner zaak lieten drukken, welke zij den algemeenen Staten deden ter hand

ko-

na C. G. komen (*). Eene tweede poging ter voortplanting der Sociniaansche gevoelens, zoo het schijnt, met geene geringe hoop, ondernomen ten jare 1641, werd insgelijks verijdeld. Te *Amsterdam* had men het gewaagd de *vijf boeken van VOLKELIUS over den waren godsdienst* (†), ten jare 1630 te *Rakow* uitgegeven, na te drukken, het gene door den Magistraat der stad ontdekt werd, welke, den 20sten van Louwmaend des eerstvolgenden jaars, alle de exemplaren, vijf honderd en vijftig in getal, door beulshanden openlijk verbranden liet. Nogtans werd het kwaad niet uitgeroeid, maar schoot, in tegendeel, hier en daar zoo veel te weliger op, waardoor de algemeene Staten ten jare 1653 het allernoodigst oordeelden, op zware straffe te verbieden, gelijk zij deden, het drukken en verspreiden van Sociniaansche schriften, en het houden en bezoeken van Sociniaansche vergaderingen. Desniettemin werd door de bezorging van den Sociniaan ANDREAS WISSOWATIUS, ten jare 1656 in *Amsterdam* en ten jare 1668 te *Rotterdam* gedrukt de bekende *Bibliotheca fratrum Polonorum*, in zich bevattende de voor-

naam-

(*) Doorgaans wordt door de Geschiedschrijvers dit gebeurde niet naar waarheid verhaald. Men zie dat in mijne *Geschiedenis der System. Godgel.* III. bl. 248-252; waar ik de gansche toedragt der zake in het regte daglicht meen gesteld te hebben, en de gronden daar voor heb opgegeven.

(†) *De vera Religione Libri V.*

naamste schriften der Socinianen. Wie ziet in alle de deelen van dit berigt niet even zoo vele duidelijke bewijzen, dat het Socinianisme hier te lande langs allerlei bogtige gangen heimelijk en openlijk is voortgekropen, zonder dat het telkens tusfchenkomend gezag van de wakende overheid in staat was zulks te stremmen of zelfs te belemmeren. Alleen kon zij verhinderen het oprigten van eene Sociniaansche gemeente, welke, gelijk andere Disfenters, godsdienstige vergaderingen in daartoe afgezonderde kerken hield. Ook dit verhinderde zij. Maar de Socinianen schuilden hier te lande in menigte onder de Protestantsche Disfenters, meest onder de Doopsgezinden namelijk, gelijk wij reeds gezien hebben (*), ook onder de Remonstranten, de Rhijnsburgers of Kollegianten enz.

Ook in *Engeland* ontdekten zich al vroeg onder de Protestanten eenige Unitarissen, reeds voor dat deze sekte in *Polen* zich voor de gevoelens van SOCINUS verklaard had. Van daar dat deze Engelsche Unitarissen, als te verre van hen verwijderd zijnde, zich ook met dezelve ten aanzien van de belijdenisse hunner leer nooit vereenigd hebben; de meesten waren Ariaanschgezinden. Dan tegen deze Unitarissen in *Engeland* waren en bleven steeds de strengste wetten in kracht. Onder EDUARD den zesden, onder ELIZABETH en onder JAKOB den eersten werden verscheidene Unitarissen met den dood of op het schavot, of aan den brand-

sta-

(*) Zie bladz. 281, 282.

na C. G. stapel gestraft. Het meest berucht heeft zich onder
 Jaar 1552. de Unitarissen in *Engeland* gemaakt zekere JOHAN
 tot 1700

BIDLE, die, niettegenstaande eene nieuwe Parlementsakte, ten jare 1648 tegen deze sekte uitgevaardigd, met bedreiging der doodstraf, het nogtans kort daarna ondernam, de algemeen omhelsde leer der Protestanten in openbare geschriften aantetasten, en het Arianisme aanteprijzen. Wel drie reizen werd hij gevangen gezet; eerst onder KAREL *den eersten*, toen onder CROMWELL, naderhand onder KAREL *den tweeden*, telkens eenen schandelijk dood te naauwen nood uitkomende. De laatste maal in hechtenis zittende stierf hij in de gevangenis, ten jare 1662, aan eene ziekte. Niet weinig waren dezems mans verborgene aanhangers, die vervolgens, onder WILLEM *den derden*, het zoo verre wisten te brengen, dat de gemelde Parlementsakte van het jaar 1648 merkelyk verzacht, altoos de bedreiging der doodstraf er uit weggenomen werd. En nu groeide het getal der Unitarissen in *Engeland*, voornamelyk onder de Episkopalen te *Londen*, als van jaar tot jaar sterk aan. Gaarn hadden zij een afzonderlyk genootschap willen stichten; maar de gesteldheid der hoofdkerk, ten engste verknocht aan die van den staat, maakte uit haren aard zulks hun niet wel doenlyk, ten minste onraadzaam. In het laatst der zeventiende eeuw was de vermaardste Unitaris WILLIAM WHISTON, die Hoogleeraar te *Cambridge* zijnde, uit hoofde zijner gevoelens genoodzaakt was, zijnen post neder te leggen. Ten dien tijde begonnen zich vele Unitarissen te vertoonen onder de

Pres-

Presbyterianen; het hoofd van dezen was THOMAS na. C. G.
 EMLIJN, die, los van de verbindtenissen aan de jaar 1552.
 Episkopale kerk, zich, in het begin der achttiende tot 1700.
 eeuw, verftoutte te *Londen* eene gemeente voor zij-
 nen aanhang te stichten, die wel eenige jaren, zon-
 der stoornis, hare openbare vergaderingen hield,
 maar toch zeer klein is gebleven, en eindelijk geheel
 weder verliep. Zij is ook, voor zoo verre ons be-
 kend is, de eenige gemeente van Unitarissen in ge-
 heel *Engeland* geweest. De Unitarissen werden in
 alle de onderscheidene godsdienstgezindten der Pro-
 testanten aldaar geduld en verdragen (*).

D E R D E H O O F D S T U K.

*Geschiedenis van de Remonstrantsch - Hervormden
 en Rhijnsburgers.*

Hoe in den aanvang der zeventiende eeuw de Re- De uit-
 monstrantsch-Hervormden ontstaan, hoe zij van de weidige
 overige Hervormden afgescheiden, en hoe zij ver- toestand
 volgens een afgezonderd wel geregeld kerkgenoot der Re-
 schap geworden zijn, hebben wij hier voor omstan mon-
 dig- strantsch-
 den. Hervorm-

(*) Zie over de geschiedenis der Unitarissen en Soci-
 nianen JABLONSKI'S m. a. w. II Deel. bladz. 351-360;
 SCHRÖCKHS a. w. V D. bl. 482-631; mijne *Gesc'h. der*
Syst. Godg. III D. bl. 193-26; en mijne *Gesch. der*
Christel. Kerk in de acht. eeuw; IX D. bl. 5-72.

na C. G.
Jaari 552
tot 1700

diglijk verhaald (*). Het gene hen, als een bijzonder kerkgenootschap uitmakende, betreft, is dus nu nog overig hier historisch vermeld te worden. Dit genootschap vestigde zich, als verdeeld in onderscheidene gemeenten, hier te lande, in het jaar 1630. De gemeenten waren het meest verspreid in *Zuid* en *Noordholland*. In drie van de overige gewesten waren slechts weinige gemeenten; in het gewest van *Utrecht* namelijk twee, in *Gelderland* ééne, in *Vriesland* ééne; in de andere gewesten werden zij nergens aangetroffen. De gemeente te *Rotterdam* was wel de aanzienlijkste, zoo wegens het aantal, als wegens de welgegoedheid der leden. Tot aan het einde van het tijdperk, waarvan wij de geschiedenis boeken, bloeiden alle deze gemeenten, welker leden trouwens door zedelijkheid en spaarzaamheid en vlijt de eer van hunne belijdenis op hielden, en als brave burgers van den Staat door het beoefenen van christelijke deugden met hunne christelijke medeburgers om den voorrang dongen.

Hunne
gods-
dienst-
plegtig-
heden en
gods-
dienstleer

De godsdienstplegtigheden der Remonstranten verschilden weinig van die der overige Protestanten, en kwamen het naast overeen met die der Hervormden. De doop werd, naar willekeur der leden hunner gemeenschap, zoo wel aan kinderen, als aan bejaarden bediend. Bij den openbaren godsdienst gebruikten zij de gewone Nederlandsche overzetting van den Bijbel, waarvan zich de Hervormde kerk hier te lande bediende. Wat hunne leer aan-
gaat,

(*) Bl. 84-88 in dit Deel; en bl. 223-228.

gaat, deze kan genoegzaam worden opgemaakt uit na C. G.
 het gene wij hier voor betrekkelijk hunne verwijde- Jaar 1552.
 ringen van, en hunne twisten met de Hervorm- tot 1700.
 den reeds hebben gemeld. Die geloofsartikelen,
 waarin zij het met de Hervormden niet eens hadden
 kunnen worden, maakten steeds het kenmerkelyke
 van hunne bijzondere belijdenis uit. Voorts lieten
 zij het aan elks vrijheid, hoe hij meende te moeten
 denken over andere gewigtige waarheden der chris-
 telijke godsdienstleer, indien hij maar de goddelijk-
 heid der gewijde schriften vaststelde, wanneer toch
 zulk een, als Christen, geen gevoelen zoude om-
 helzen, dan waarvoor hij grond in den Bijbel ge-
 loofde te vinden.

Groote Theologanten bloeiden in de gemeenschap Hunne
 dezer, van de Hervormde kerk afgescheidene, Chris- voor-
 tenen. Welk een voortreffelyk Godgeleerde was de naamste
 stichter of voorganger van deze gezindte, JAKOBUS Theolo-
 ARMINIUS? welk een schrander en in verschillende ganten.
 studievakken doorkneet Godgeleerde was SIMON
 EPISCOPIUS? welk een oordeelkundig Godgeleerde
 en Schriftuitlegger was HUGO DE GROOT, op wiens
 schouders allen, die in de schriften der Goddelijke
 openbaring, zonder vooroordeel en partijzucht, de
 waarheid trachten optesporen, zelfs nu nog gaarn
 staan willen, om verder te mogen zien, dan zij an-
 ders zouden kunnen zien? Overtrof hij niet in de
 beoefening van schier alle vakken der God gewijde
 en menschelyke wetenschappen, welker omvang,
 hoe wijd ook, voor zijn toch eindig verstand niet
 te groot was, alle zijne tijdgenooten, en alle ge-

na C. G leerden, mag men zeggen, die na hem geleefd hebben tot heden toe? Grooten roem verwierven insgelijks zoo buiten als binnen hunne gemeenschap
 —————
 JOHAN UIJTENBOGAERDT, STEPHANUS CURCELÆUS, PHILIP VAN LIMBORCH, JOHANNES CLERICUS, KASPAR EN GERARD BRANDT enz. (*)

Opkomst der Rhijnsburgers. Aan de Remonstrantsch-Hervormden waren zeer naauw verwant de Rhijnsburgers of Kollegianten. De stichters van deze kerkgezindte waren drie Remonstrantsche broeders, ADRIAAN, JAN EN GYSBERT VAN DER KODDE, JAKOBS ZONEN, broeders van WILHELMUS CODDÆUS, ten dien tijde beroemden Hoogleeraar der Hebreeuwfche taal te *Leyden*. Zij woonden te *Rhijnsburg*, *Oestgeest* en *Warmond*, drie dorpen, in den omtrek van *Leyden*, zich generende met de leertouwerij en landbouwerij. Na dat in de nationale Synode, te *Dordrecht*, gehouden in de jaren 1618 en 1619, de Remonstranten veroordeeld en hunne leeraars gebannen of in gevangenisfen gezet, of uit elkanderen gedreven waren, legden dadelijk de gemelde broeders VAN DER KODDE den grondslag van het kerkgenootfchap der Rhijnsburgers, afgefcheiden van alle andere gezindheden, die met hen, als Remonstranten, in godsdienstbegrippen niet éénfdenkend waren. Hetzelve bestond uit eenige voormalige leden der hervormde gemeenten van de drie bovengemelde dorpen. De omftan-

dig-

(*) Vergelijk mijne *Gefch. der Syftem. Godgel.* III D. bl. 181-23. en mijne *Gefch. van de Christel. Kerk in de achtt. eeuw*; IX D. bl. 202-235.

digheden des tijds verboden het volstrekt eenen Predikant aan te stellen, die hun voorlichten, die hen leeren, leiden, en stichten konde. Alzoo bleven zij buiten het bereik der kerkelijke en wereldlijke magt, die hunne onderneming anders spoedig verijdeld zoude hebben. Hunne bijeenkomsten waren zoo ingerigt, dat er eenige hoofdstukken uit den Bijbel voorgelezen en plegtige gebeden tot God werden opgezonden. Indien daarenboven iemand der leden, waarvan echter de vrouwen werden uitgezonderd, zich opgewekt gevoelde, om, naar de godsdienstkennis, welke hij had, ter stichting iets voortedragen, zulks stond hem vrij. Zoodanige sprekers in de vergaderde gemeente waren dan in het eerst vooral de broeders VAN DER KODDE, bij welke zich ook dikwerf, in deze betrekking, voegde THEUNIS KORNELIS ZOON, een visfcher, wonende in de *Kaag*. Zoodanige schikkingen gevielen aan het grootste deel der leden dier nieuwe gemeenschap, dat dezen, toen er vervolgens uit *Antwerpen*, waar de meeste uitgebannene Remonstrantsche leeraars zich ophielden, eenigen van dezelve in het vaderland weder durfden inluipen, ronduit weigerden van derzelve dienst gebruik te maken. De overige leden der gemeente daarentegen waren van andere gevoelens, meenende, dat hunne inrigting zonder het verftandig bestuur eens Predikants op den duur niet zoude bestaan kunnen. Hier door ontftond aldus, toen de Remonstranten, hier te lande weder geduld wordende, bijzondere gemeenten stichtten, tusfchen de leden van de gemeenschap der zoo genoemde Rhijnsburgers

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

na C. G
Jaar 1552
tot 1700.

gers eene zeer groote tweespalt, die ten laatste op eene volkomene scheuring uitliep. De gemeenschap werd verdeeld in twee partijen, waarvan de eene zich als eene ordelijke Remonstrantsche gemeente vestigde te *Warmond*, en na het jaar 1633 tot heden toe altijd een' vasten Predikant gehad heeft; en de andere te *Warmond* hare afgezonderde vergaderingen in een burgerhuis, ééns ter maand, en wel op den eersten zondag na nieuwe maan, hield. Vijandiglijk stonden steeds deze twee partijen tegen elkanderen in het harnas; het gene dan eindelijk de laatstgemelde partij voor de andere wíjken, en hare vergaderingen van *Warmond* deed verleggen naar *Rhijnsburg*, waarvan zij den naam van Rhijnsburgers verkregen hebben. Aldaar vormden zij zich geheel tot eene afzonderlijke kerkgemeenschap, die naar hare eigene wetten bestuurd werd, en in dat bestuur hare vastheid had. Nu eerst ook hielden zij het heilig avondmaal onder elkanderen naar de Protestantsche gebruiken. Ook nu kwam de dompeldoop bij hen in algemeen gebruik; dien doop bedienden zij zelfs aan zulken, die te voren in hunne rijpe jaren, op de belijdenis hunnes geloofs, door besprenging, bij de Doopsgezinden waren gedoopt, met welken zij den kinderdoop verwierpen. De onderdompeling geschiedde doorgaans in putten of bakken, die anders geschikt waren tot het leder bereiden, welk ambacht te *Rhijnsburg* veel gedreven werd. Voor het overige waren zij in meer andere punten eensgevoelend met de Doopsgezinden en de Baptisten, zoo als opzigtelijk het ambt der

Over-

Overheid, het gebruik des zwaards, het oorlog voeren. Ten aanzien van de leer der voorverordening en het gene er mede in verband staat, bleven zij aan de zijde der Remonstranten. Ook, gelijk dezen, matigden zij zich, omtrent andere geloofsartikelen, groote vrijheid aan, zonder zich aan eenige belijdenis van vroegeren of lateren tijd te willen verbinden. Allen, die de Goddelijkheid der heilige schrift erkenden, en naar de voorschriften daarin begrepen, wenschten te leven, werden tot leden des genootschaps aangenomen, hoedanig ook hunne bijzondere godsdienstbegrippen wezen mogten. Het was genoeg, slechts te belijden, dat JESUS is de CHRISTUS, de Zoon van God. Uit dien hoofde stond tot hen de toegang open niet alleen voor Remonstranten, Doopsgezinden, Hervormden, Lutherfchen enz., maar zelfs voor Socinianen en andere Unitarissen, welke broederlijk bij hen ontvangen werden. En desniettemin bij zulk eene wijd uitgestrekte kerkelijke verdraagzaamheid, wie zoude het gedacht hebben? waren zij dweepzieken, die, wanneer zij in hunne vergaderingen zich opgewekt gevoelden, om het woord te voeren, waanden daartoe krachtiglijk aangedaan te zijn door de onmiddellijke invloeden van den Heiligen Geest, die hun gewigtige waarheden openbaarde, of hun in zulke waarheden het helderst inzicht gaf, dat aan anderen geweigerd werd. Dit noemden zij *profeteren*; het woord evenwel genomen in den toen meer bekenden zin van *leeren, onderwijzen tot slichting*. Zij waren het niet, die spraken, maar het was Gods Geest, die

na C. G. in en door hen sprak, die in en door hen *profes-*
 Jaar 1552. *teerde*. Van daar is het, dat zij in de schriften der
 tot 1700.

Hervormden van dien tijd bekend staan onder den naam van *de nieuwe sekte der Profeten*. Bij het volk werden zij doorgaans *vrijsprekers* genoemd. De reden van deze benaming zal den Lezer straks nader worden ontdekt. Na den dood van de drie gebroeders VAN DER KODDE werd de gemeente te *Rhijnsburg* meest bestuurd door den schoonzoon VAN JAN VAN DER KODDE, met name FRANS JOGCHEMSZ. OUDAAN, en vader van den beroemden Nederlandschen dichter JOACHIM OUDAAN.

Hunne
 uitbrei-
 ding.

Geen of weinig geruchts maakte in den aanvang dit genootschap. Men wist slechts, dat hetzelfde bestond, maar men floeg er geene acht op; de leden trouwens gedroegen zich als stillen in den lande. Hunne vergaderingen, die in den beginne zeer geheim gehouden werden, kwamen, na dat de Remonstranten weder geduld waren, wel ter algemeene kennis, maar wjl zij als het ware binnen 's huis gehouden werden, bleven zij van alle hindernissen verschoond tot het jaar 1648, toen de Staten van *Holland* en *Westvriesland*, bij een openlijk uitgevaardigd besluit tegen het genootschap, eenige, evenwel geene strenge, behoedmiddelen gebruikten. Ongeveer dien tijd ook waren er eerst van de reeds lang overal verspreide leden des genootschaps, die tweemaal in het jaar naar *Rhijnsburg* zich begaven, om met de broederschap feest te vieren, nu hier en daar afzonderlijke vergaderingen aangelegd, die Kollegiën geheeten werden, waarvan zij, die de-

dezelven bijwoonden, den naam van Kollegianten bekwamen. Het eerste voorbeeld hierin gaven de *Amsterdamsche* leden van het genootschap, die ten jare 1646 in hunne stad, onder het hoofdbestuur van den bekenden Doopsgezinden Predikant G. A. DE HAAN, eene zoodanige vergadering oprigttten. Dit voorbeeld werd gaande weg door de leden of voorstanders des genootschaps gevolgd in andere steden, zelfs dorpen van *Zuid- en Noordholland*, als te *Rotterdam*, te *Leyden*, te *Haarlem*, te *Alkmaar*, te *Iloorn*, te *Enkhuizen*, te *Zaandam*, te *Wormerveer*, te *Krommenie* enz., en van de overige provinciën, als te *Leeuwaarden*, te *Groningen* enz. Men berekent het getal van zoodanige Kollegiën in onderscheidene steden en dorpen op achttien. In de eerste helft der achttiende eeuw bleiden zij allen nog; maar na het midden dier eeuw zijn zij langzamerhand uitgestorven, of liever in de gemeenschap deels der Remonstranten, maar grootstendeels der Doopsgezinden, met welke zij over het algemeen zich het best konden vereenigen, weggesmolten. In de laatste tijden trouwens waren de meeste leden der vergaderingen Doopsgezinden, die, schoon aan hunne eigene gemeenschap getrouw, evenwel om meer vrijheid van spreken te hebben, onder den naam van Kollegianten afzonderlijk verkozen zamen te komen, tot dat eene meer veld gewonnen hebbende verdraagzaamheid, tegen het einde der achttiende eeuw, hen daarop niet meer zoo gezet deed zijn. De vrijheid van spreken, welke in de vergaderingen plaats had, werd op deze wijze uitgeoefend.

na C. G.
jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. fend. Na het gebed, deed één der broederen, ^{Jaar 1552.} staande, met eene hoorbare stem het gebed. ^{tot 1700.} Volgens las een ander broeder eene vooraf bepaalde Bijbelplaats voor, aan eenen lesenaar staande, en verklaarde dezelve. Hierna verzocht hij den broederen, dat elk, die lust had, verder, bij beurte, er zijne gedachten geliefde bij te voegen; gelijk ook dikwerf de eene of andere, of meer dan één zulks deden. Voorts begon weder een ander spreker, die de waarheden van den verklaarden tekst, in eene aanëengeschakelde rede ontwikkelde tot vermaning, opwekking, vertroosting en stichting. Een ander weder deed het nagebed; en hiermede werd de godsdienst besloten; waar onder inmiddels nu en dan Psalmen of gewijde Evangelische Gezangen waren aangeheven.

Berigt van eene scheuring onder hen. Ten jare 1686 ontstond er in deze gemeenschap eene wezenlijke scheuring; zij werd verdeeld in twee partijën, waarvan de eene bekend stond onder den naam van Bredenburgianen, naar zekeren JOHANNES BREDENBURG, koopman te *Rotterdam*, en de andere partij onder den naam van Lemmermansgezinden, naar eenen ABRAHAM LEMMERMAN, ook te *Rotterdam* woonachtig. De breuk ontstond dus te *Rotterdam*, maar verwijdde zich door de geheele gemeenschap heen, zoo dat er overal, zelfs te *Rhijnsburg*, in twee onderscheidene huizen twee onderscheidene vergaderingen gehouden werden. Het verschil was gerezen over de vraag, of men de christelijke godsdienstleer opzettelijk behoorde opteholderen en te staven uit de gronden der wijsgeerte,

of niet? BREDENBURG had daarop een bevestigend ja C. G.
 antwoord gegeven, en dat verdedigd; LEMMERMAN jaar 1552.
 had het tegendeel beweerd. En het gene het merk- tot 1700.
 waardigste in dit verschil was, beiden hadden elkan-
 deren, ook niet zonder schijnbaren grond, beschul-
 digd van Spinozisme. Dan na dat deze twee aan-
 vangers van het verschil overleden waren, werd er
 een vergelijk getroffen, waardoor de onderscheidene
 aanhangen zich weder vereenigden. Dit gebeurde
 ten jare 1700. Over het geheel wordt der Kolle-
 gianten kunde en zedelijkheid zeer geprezen; vooral
 blonken zij in kunde uit, na het midden der zeventi-
 ende eeuw, tot zoo lang de gemeenschap heeft
 bestaan. En nogtans was soms die kunde niet vrij
 van dweepelij. De *Amsterdamfche* Burgemeester,
 KOENRAAD VAN BEUNINGEN, onder anderen, die
 tot de Kollegianten behoorden, was één der schran-
 derste, geleerdste en eerlijkste Staatsmannen, welke
 ons Vaderland gekend heeft; veertig jaren lang bijna
 regeerde hij door zijne wijsheid de regeerders der
 Rijken en Staten van *Europa*; en die zelfde man
 predikte de nabijheid van het duizendjarig rijk! Hij
 overleed ten jare 1693. Dan in de achttiende eeuw was
 van deze gemeenschapeen waar fierfel JAN WAGENAAR,
 de beroemde Schrijver der *Vaderlandfche* Geschiedenis,
 welke in die betrekking ten jare 1751 in het licht gaf *zeven*
verftandige lesfen over het verhandelen der H. Schrift,
 ten dienste van de sprekers in de vergaderingen (*).

(*). Breedvoeriger is de geschiedenis der Rhijnsburgers
 door mij verhaald geworden in mijne *Gefch. van de chr.*
kerk in de achtt. eeuw; IX D. bl. 239-271.

VIERDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van de Kwakers.

na C. G. **M**er de Rhijnsburgers hadden in verscheidene op-
 Jaar 1552. zigten wel iets gemeens de zoogenoemde Kwakers
 tot 1700. in *Engeland*, een godsdienstgenootschap uitmaken-
 Opkomst der Kwakers. de, dat gesticht is ten jare 1647 door zekeren
 GEORGE FOX, geboortig van *Drayton* in *Engeland*,
 een' schoenmaker van ambacht, die zich liet voor-
 staan, door Goddelijke verlichting bestraald, en met
 de Godheid zelve vervuld te zijn. Zij werden Kwa-
 kers genoemd, om dat zij zeiven zich alzoo heet-
 ten, als die het betamelijk oordeelden te *beven* voor
 Gods majesteit en deszelfs woord, en sommigen
 hunner dit soms in hunne openbare godsdienstoeffe-
 ningen overdreven, door toe te geven aan eene na-
 tuurlijke zwakheid op de zenuwen, met schudden
 en *beven*. *To kuake* beteekent in het Engelsch *be-*
ven. In den beginne waren deze menschen armza-
 lige dweepers, niet ongelijk aan de wederdoopers,
 ten tijde van KAREL *den eersten*, in de toenmalige
 dagen, vol burgerlijke tweedragt, de gemoederen
 nog meer in beweging brengende door het gevaar-
 lijk voorwendfel, dat men zoo aan de Geestelijk-
 heid, als aan de Overheid alle de onheilen, die
 Kerk en Staat drukten, te wijten hadde, en men,
 om beiden met goed gevolg wederstand te bieden,
 alzoo het verborgen licht des harten, hetwelk ons
 be-

beter tot gids konde strekken, slechts te volgen hadde. CROMWELL zelfs, schoon hun niet ongenegen, had moeite hen tot bedaren te brengen; door moed en magt wist hij hen te bedwingen; en hunne, daaruit ontstane, vrees voor hem grensde aan nijd en haat. KAREL *de tweede* kon hen in het eerst volstrekt niet dulden, maar toen zij geheel tot stilstand gekomen, zich, naar hunne godsdienstbegrippen, als brave burgers gedroegen, zelfs ten voorbeelde van anderen, behandelde hij hen met onderscheidende zachtheid. Reeds onder het bewind van CROMWELL werden zij door een' geweldigen wind van vervolging uit elkanderen gedreven, zoo dat velen zich naar *Duitschland*, naar *Frankrijk*, naar *Italië*, ook herwaarts naar de *Nederlanden*, maar inzonderheid naar *Noordamerika* begaven. En daar was het, dat zij vervolgens, ten jare 1680, op de voorspraak van WILLIAM PENN, één' hunner voornaamste geloofsgenooten, van KAREL *den tweeden* en van het Parlement eene wijd-uitgestrekte, doch onbebouwde landstreek ter bewoning bekwamen, welke nog heden, naar hunnen begunstiger, *Pennsylvanië* genoemd wordt. PENN rigtte aldaar een gemeenebest op, dat door heilzame wetten bestuurd werd, en zijne rijke bronnen van bestaan eerlang in den koophandel vond. In dat land houdt hunne nakomelingschap zich nog heden op. Velen zijn echter in *Engeland* gebleven, waar zij zich verder hebben uitgebreid, gelijk ook in *Ierland*. Het grondbeginsel van hunne leer was hetzelfde als dat van de bedorvene Myficken, hier

in

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G
Jaari 1552
tot 1700

in beftaande, dat er in de ziel van elken mensch een zeker inwendig licht verſcholen zij, hetwelk oorspronkelijk eene vonk is van de wijsheid, welke het Opperwezen bezit. Dit licht noemen zij het *Goddelijk licht*, doch veelal ook het *inwendig woord*, of de hemelfche SOPHIA. Wilden zij, door dit licht, het allen menſchen ingefchapen licht der rede verftaan, zoo zoude men hun in allen deele zulk een beginfel niet betwiften kunnen. Maar zij hadden er hooger denkbeelden van. Allen, die van dit licht zich wel bedienen, meenden zij, kunnen, door den Heiligen Geest, om CHRISTUS wil, op eene bovennatuurlijke wijze, zonder toedoen der Heilige Schrift, als van natuur blinde en onvermogende zondaars, eene zekere en onfeilbare kennis bekomen van Goddelijke zaken, aangaande het gene zij moeten gelooven, doen en laten, voorts bekeerd, geregtvaardigd, geheiligt en gezaligt worden. Van den mensch hangt het geheel af dit licht te volgen of te wederftaan. Naar deze begrippen is de Bijbel bij hen flechts een ondergefchikt hulpmiddel, dat zeer wel ontbeerd kan worden, indien men maar het inwendig Goddelijk licht ten leidsman kieze. Heidenen en Mohammedanen kunnen de ſtralen van het hun aangeboren licht zoo wel opvangen, als Christenen, en zonder den Bijbel dus heel wel zalig worden. Voorts waren zij van gevoelen, dat de Sakramenten des Nieuwen Testaments, Doop en Avondmaal, door CHRISTUS waren ingefield alleen ten behoeve der Apostelen, maar nu nergens meer nuttig toe zijn; dat

dat het menschelijk ligchaam van CHRISTUS, bij deszelfs hemelvaart, in de wolken verstofven en verdwenen zij; dat men geregtvaardigd moete worden door eigene gerechtigheid, dat er geene Overheid diene te wezen, dat het doen van een' eed ongeoorloofd zij, dat het den Christen niet betame de wapenen te dragen ter beoorloging van zijnen evenmensch enz;

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Bezoldigde kerkopzieners of openbare leeraars hebben de Kwakers niet. In hunne godsdienstige vergaderingen heeft elk, zonder onderscheid van stand, kunne en ouderdom, volkomene vrijheid, om een woord tot stichting te spreken. De Geest, gelijk zij spraken, getuigde. Ook dit noemen zij *profeteren*. Indien iemand zich daartoe niet vindt opgewekt, is er in hunne vergadering een diep stilzwijgen; zelfs wordt er niet eens gezongen. Elk zit, in diepe gepeinzen verzonken, onder het lozen van herhaalde zuchten, voor zich nederziende, met den hoed op het hoofd, diep over de oogen getrokken. Hunne godsdienstgevoelens, hoedanig die ook wezen mogen, hebben op hun zedelijk karakter eenen uitwendigen invloed. „Men treft nergens in de kerkgeschiedenis eene godsdienstgezindte aan, bij welke de zuiverheid van zeden en van eene, tot heil der menschelijke maatschappij zoo noodzakelijke, braafheid en deugd, zich algemeener, krachtiger en schooner vertoont, dan onder de Kwakers.” Dit is het getuigenis van een' man, die met vooroordeelen tegen hen was ingenomen geweest, maar die hen van nabij had leeren kennen, en hun zedelijk karakter

na C. G. ter niet genoeg roemen konde (*). Sedert het jaar
 Jaar 1552. 1685 genoten zij in *Engeland* dus ook steeds alle
 tot 1700. de regten van verdraagzaamheid en vrijheid, en heb-
 ben zij dikwerf meer dan andere Disfenters de blij-
 ken van de achting der regering tegen hen onder-
 vonden. In *Amerika* onderscheidden zij zich door
 een gedrag, naar de beste zedelijke beginselen ge-
 wijzigd, even zeer als in *Engeland*. WASHINGTON
 beschouwde hen als de stevigste zuilen der nieuwe
 staatsgesteldheid in *Amerika*. Aldaar hadden zij
 zich zeer uitgebreid. Behalve in *Philadelphia*, waar
 zij vijf kerken hadden, waren er zeer velen in
Nieuwjork, de *Ferseys*, *Delaware* en *Maryland*.
 In *Masfasuchet*, *Newhampshire*, *Karoline* en *Geor-
 gië* waren er minder. Van alle gezindheden zijn
 zij, inzonderheid te *Philadelphia*, de talrijksten. In
Engeland berekende men hun getal op zestig dui-
 zend; zij woonden daar meestal verspreid, op het
 platte land; maar langzamerhand zijn zij meer naar
 de steden verhuisd, deels om zich zoo veel te beter
 tot gemeenten te vereenigen, deels om den koop-
 handel met meer voorspoed te drijven, deels om
 hunne kinderen gemakkelijker aan lieden uittehuwen
 van hunne gezindte; gemengde huwelijken zijn bij
 hen volstrekt verboden. De *Amsterdamsche* gemeen-
 te is altijd zeer klein geweest, en al kleiner en klei-
 ner geworden. Thans is zij geheel verlopen. In
Duitschland, *Frankrijk* en elders werden er ook
 wei-

(*) Het is het getuigenis van WENDEBORN, in zijnen
Zustand der Religion in Grossbritannien; III. bl. 107.

weinigen gevonden; en dezen zijn ook verhuisd na C. G. naar *Amerika*. Alleen te *Pyramid* was en bleef jaar 1552. eene zeer bloeiende gemeente, welke er zeer geacht tot 1700. is en zich aldaar zeer schijnt uitgebreid te hebben.

Over hun godsdienstig leerstelsel zijn geene twisten van belang onder hen geweest; maar hetzelfde is langzamerhand door veelvuldige schakeringen, die er van zelve inkwamen, alleraanmerkelijkst gezuiverd en verbeterd. Daartoe hebben veel bijgebragt eenige, onder hen zich beroemd gemaakt hebbende, geleerden, als daar waren, behalve PENN, reeds genoemd, WILLIAM KEITH, ROBERT BARCLAIJ, GEORGE WHITEHEAD, en hier te lande in *Amsterdam* WILLEM SEWEL. Hun algemeene toelig was wel niet zoo zeer om hunne kinderen opteleiden tot eenen zekeren trap van geleerdheid, maar wel van zoodanige kundigheden, als aan de bevordering van godsdienstige verlichting en zedelijkheid dienstbaar konden zijn. Hunne scholen waren bij uitstek wel ingerigt, en droegen steeds de goedkeuring weg van allen, die dezelve kenden (*).

(*) Zie een breedvoeriger verslag van de Kwakers in mijne *Gesch. der christel. kerk in de achttiende eeuw*; IX D. bl. 272-297.

V I J F D E H O O F D S T U K .

Gefchiedenis van de bedorvene Myftieken.

na C. G. De Kwakers, zagen wij, behoorden tot de be-
 Jaar 1552. dorvene Myftieken; maar omdat zij een zeer uitge-
 tot 1700. breid, geheel op zich zelve fttaande, genootfchap uit-
 ————— maakten, dat zijne eigene inrigtingen heeft, moesten
 Inleiding. wij hunne gefchiedenis afzonderlijk te boek brengen.
 De Myftieken toch zijn, indien men eenige kleine
 gemeenfchappen, zoo als de *Schwenkfeldters*, en eeni-
 ge anderen (*) uitzondert, niet tot een, naar wetten
 geregeld, genootfchap vereenigd; zij zijn verftrooid in
 alle genootfchappen, en vragen ook aan elkanderen
 zoo zeer niet, aan welke belijdenis zij heeten toege-
 daan? Dit is hun om het even, indien zij maar allen
 door hetzelfde inwendige beginsel gedreven worden.
 De letter toch is eene doode en doodende letter;
 alleen de Geest is het, die levend maakt. Alle
 ware Christenen, zonder onderscheid van gezindte,
 waartoe zij ook behooren, mogen met het volfte
 regt Myftieken genoemd worden (†), dat is men-
 fchen, wier leven een met CHRISTUS in God verbor-
 gen leven is. Het woord *myftiek* beteekent *verborgen*.

Men

(*) Van die gemeenfchappen zie men hier voor
 Deel XX. bl. 155-157; D. XXIII. bl. 165, 166, en
 186-189.

(†) Verg. hier voor D. XIX. bl. 161.

Men moet hun dit toefstemmen. Maar ook dienen alle ware Christenen hun godzalig leven te regelen naar de ware, zuivere leer van den godsdienst, welke onmiddelijk uit de H. Schrift ontleend is. Dit doen de Myftieken, van welke wij de gefchiedenis hier leveren willen, geheel niet. Dezen wijzigen hun godsdienstig leven naar begrippen, welke, gelijk voorheen is aangetoond, uit onzuivere bronnen eener menschelijke wijsgeerte gehaald, en wijders met het gene in de Heilige Schrift geleerd wordt, zeer wanvoegelijk zijn aangevuld. En van daar is het, dat zij bedorvene Myftieken genoemd worden.

na. C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

De eerften, die LUTHER in het werk der Hervorming bijvielen, waren zoodanige Myftieken. LUTHER achtte hen niet alleen daarom zeer hoog, maar ook omdat zij ongelijk veel beter in de eenvoudige godsdienstleer geoefend waren, dan de tegen hen over staande Scholastieken. Niet dezen, maar genen waren, naar LUTHERS oordeel, het zout der aarde; doch ook dit zout was federt lang onsmakelijk geweest. LUTHER, die geen Scholastieke Theologant, maar der partij van de Myftieken was toegedaan (*), wist dat, en zocht zijne broeders van de onreinheden te zuiveren, die hen bezoedelden. Hadde hij eens de gansche leer der kerk,

Berigt van
de bedor-
vene My-
ftieken in
LUTHERS
tijd.

(*) Dat had LUTHER getoond voor dat hij nog als Hervormer optrad ten jare 1516, door de uitgave van het Myftieke werkje van EBLAND, een' geestelijken te Frankfort, getiteld *de Duitfche Theologie*; vergelijk hier voor D. XIX. bl. 58.

na C. G. kerk, die toch tot godzaligheid leidt, schoon ge-
 Jaar 1552. maakt van alle dwaling, dacht hij, dat de Her-
 tot 1700. vorming der Myftieke Godgeleerdheid wel van zel-
 ve volgen zoude. Maar hij had misgerekend. Schoon
 de Myftieken zelve ijverige Hervormers van de leer
 en dienst der kerke, in het algemeen befchouwd,
 waren, bleven zij nogtans vasthouden aan hunne
 gemelde, geliefkoosde, beginfelen nopens een *in-
 gaan*, gelijk LUTHERS wakkere medestander in het
 werk der Hervorming, ANDREAS RUDOLF BOBEN-
 STEIN, ook KARELSTAD geheeten, het noemde,
 een *ingaan in de kracht des Heeren, zonder dat
 men van de letter iets behoefde te weten*. Ja de
 ontwikkeling dier beginfelen is ftraks na de Hervor-
 ming der kerk, door bijkomende wanbegrippen,
 nog onzuiverder geworden, dan zij doorgaans in de
 naastvoorgaande eeuwen geweest was. En van
 daar, dat zij weldra in het algemeen bij verftandige
 mannen geheel haar aanzien verloor, en gansch en
 al in verachting kwam.

Berigt van JAKOB BÖHME en deszelfs aanhang. Zoo eerbiedwaardig indedaad vele Myftieken voor
 de Hervorming der kerke waren, gelijk BERNHARD
 van *Clairvaux*, de Kardinaal BONAVENTURA, JOHAN
 TAULER, THOMAS VAN KEMPEN en anderen, zoo
 verachtelijk, of wil men zachter woord, zoo minach-
 telijk ten minste maakten zich de Myftieken na de
 tijden van de Hervorming. De voornaamften waren
 ANDREAS CRAMER en VALENTIJN WEIGEL, van
 welke wij voorheen gewaagd hebben (*). Maar
 wel

(*) Zie D. XXIV. bl. 340-350.

wel de allervoornaamste was de vermaarde JAKOB na C. G. BÖHME, een schoenmaker te Gorlitz, bij *Altseiden-* jaar 1552. *burg*. Schoon ongeletterd, echter niet van alle tot 1700. kunde en vooral niet van vernuft ontbloot, was hij de eerste Hervormer, zoo hij heette, van de godgeleerdheid der Mystieken, maar een allerongelukkigste Misvormer, als die het gebrekkige geenszins herstelde, integendeel zeer verërgerde en verslimmerde. En nogtans werd hij van de Mystieken gegroet als een *afgezant des hemels, op wien Gods Geest rustte*. Ten jare 1600 vijf en twintig jaren oud zijnde, kwam hij met zijne nieuwe wijsgeerige, of liever *chemisch - alchemistische* Godgeleerdheid voor den dag, waariu alle diepe verborgenheden van God, van de eeuwige en tijdelijke natuur, van de ware gronden des christelijken geloofs en van de egte godzaligheid naar het getuigenis der Apostelen ontzwaachteld werden. Eerst evenwel in het jaar 1612 begon hij zijne daartoe betrekkelijke schriften uit te geven. Toen verscheen in het licht zijne *Aurora, of de opkomende dageraad* (*). Dit werd door andere werken gevolgd, waarvan het eenvoudigste, het zuiverste, het beste was zijn boekje *de weg tot CHRISTUS*. Het laatste, even voor zijn overlijden, ten jare 1624 uitgekomen, was zijn werk, *de Signatura rerum, of van de geboorte en beteekening aller wezens, eene zeer diepe poorte van de eeuwige en ook begin nemende natuur in hare gestaltenis; een werk, hetwelk in zich behelst alle de hoof-* fom-

(*) *Aurora, oder Morgenrothe im Aufgange.*

na C. G. sommen van zijne Alchemistifche onderzoekingen ter
 Jaari 1552. hervorming van de Myftieke Godgeleerdheid. Uit
 tot 1700. — hetzelfde kan men dus 'smans leerftelfel opmaken,
 indien men de moeite wil doen, hetzelfde te lezen,
 te beoefenen, en door te worftelen (*). In zijn
 leerftelfel heerscht, behalve het bij alle Myftieken aan-
 genomen grondbeginfel, hetwelk wij vermeld hebben,
 nog ook dit bijzonder grondbeginfel, waardoor hij
 zich van de vroegere Myftieken onderscheidt,
 „dat,” namelijk, „de harten der menschen van
 gebreken en ondeugden gezuiverd worden, even als
 de metalen gezuiverd worden.” Het leerftelfel, hier
 op gegrond, bestaat uit een misfelijk mengfel van
 chemifche en alchemistifche waarnemingen, inge-
 beelde openbaringen, wilde myftiekerijen en kabba-
 listifche onzinnigheden. Zijne meest beruchte aan-
 hangers waren MICHAEL MAIJER, ABRAHAM VAN
 FRANKENBERG, QUIRIJN KUHLMANN en anderen,
 voorheen reeds opgenoemd (†), die allen zich door
 hunne fchriften hebben bekend gemaakt.

Vervolg. BÖHME had zijne Alchemistifche herfenschimmen
 meest ontleend uit de fchriften van den vermaarden
 THEOPHRASTUS PARACELSUS (§), die, in de zes-
 tien-

(*) Ik heb dit gedaan, en meen 'smans gevoelens uit
 hetzelfde stelselmatiger wijze opgegeven te hebben in
 mijne *Gefchiedenis van de Christelijke Kerk in de achtt.
 eeuw*, X. D. bl. 187-193. en meer beknopt reeds hier
 voor XXIV D. bl. 354-356.

(†) Zie D. XXIV. bl. 359, 360.

(§) Dit fchijnt hij wel op voorgang gedaan te hebben

tiende eeuw, de scheidkunde op zijne wijze stelselmatig bearbeid had, en zich bezig hield, met door deze wetenschap de Godgeleerdheid op te helderen naar de wijze der oude Kabbalisten. Ook werden dezes mans schriften door BÖHMES aanhangers vlietiglijk bestudeerd. Naar dezelve werd de ganfche Myftieke Godgeleerdheid gevormd, en de Myftieken zelve werden tevens ijverige zoekers naar den fteen der wijzen, welmeenende, maar jammerlijk bedrogen wordende goudzoekers. Zij droegen alzoo met regt den naam van *Vuurmyftieken*, maar kregen, nog bij het leven van BÖHME, den fektenaam van *Rozenkruizers*, of *Broeders van het Rozenkruis*. Van waar die naam herkomstig ware, hier te verhalen, zoo als dat niet wel anders dan omftandiglijk gefchieden kan, laat het bestek mijns arbeids niet toe; ook ik heb dat elders gedaan (*). Hoe ongerijmd naar het oordeel van verftandigen ook de myftieke befpiegelingen van deze menfchen waren over de kracht van de natuur en de kracht van den godsdienst, hebben zij zich echter wijd en zijd zoo in de Hervormde als in de Lutherfche kerk, doch

VOOR-

van VALENTIJN WEIGEL; zie hier voor D. XXIV. bladz. 345; dan het is nog wel waarfchijnlijker, dat, daar dezes mans schriften lang na zijnen dood zijn uitgegeven, van het jaar 1611 tot 1617, BÖHME of deszelfs aangelang in de verarbeiding dier fchriften van WEIGEL de hand gehad hebbe; verg. het aangeh. Deel, bl. 344.

(*) In mijne *Gefch. der Chr. Kerk in de acht. eeuw*; X. D. bl. 204-15.

na C. G. voornamelijk in de laatstgenoemde, door alle de tij-
 Jaar 1552 den van de zeventiende en achttiende eeuw heen,
 tot 1700. weten uittebreiden tot heden toe. Van BÖHME tot
 JOHAN HENDRIK JUNG, anders genoemd STILLING
 toe, zijn de *Vuurmystieken* of *Rozenkruizers* in
 eene groote menigte steeds onder het volk geweest,
 en hebben zij veel nadeels aan de zaak der chris-
 telijke waarheid en godzaligheid gedaan. Getrouw
 bleven zij steeds aan de bovengemelde grondbegin-
 selen van hunnen eersten voorganger; alleen hun
 leerstelsel onderging in de ontwikkelingen soms vrij
 wat verandering, en werd het alzoo langzamerhand,
 doch op verre na niet geheel, ontdaan van de Al-
 chemistische en Kabbalistische of zuiverheden. Ten
 laatste is hetzelfde daar van aanvankelijk door GERARD
 TERSTEEGEN, in de laatste helft der achttiende
 eeuw, en volkomenlijk gereinigd door STILLING in
 de jongste tijden. Het dus gezuiverde maar toch
 nog in zijnen aard onrein genoeg *Bohmische* Mysti-
 cisme van STILLING, dat zich over *Duitschland*,
Zwitserland, en, helaas! ook over ons Vaderland
 in zoo vele onderscheidene takken uitbreidt, heb-
 ben wij elders systematischer wijze opgegeven, waar
 naar wij den lezer verzenden (*). Dit trouwens
 behoort ook niet tot het ontwerp van ons tegen-
 woordig schrijven.

EIn-

(*) In mijne *Geschiedenis der Christelijke Kerk in de
 achtt. eeuw*, X D. bl. 286-288, en in ons Vervolg op
 SCHMIDT'S *Kort begrip der Christelijke Kerkgeschiedenis*,
 II D. bl. 284-286.

Eindelijk het gene het zonderlingste, ook in de daad het raadselachtigste van alles is, die zelfde Rozenkruizers, die met de Böhmsche Vuurmystieken eene gemeene zaak maakten, hebben zich in het laatste vierde gedcelte der achttiende eeuw vereenigd met de maatschappij der Vrijmetfclaren. De Rozenkruizers van onzen tijd zijn verdeeld in *ingewijden* en *oningewijden*. De laatste hebben met de Vrijmetfclaren geene gemeenschap, en zijn onderscheiden in Mystieken, die, gelijk voor BÖHMES tijd, alleen er zich op toe leggen, om het oude Mysticisme voortteplanten, en in zoogenoemde *gnostieke Philosophen*, welker systeem een mengsel is van Alchemisterij, Wijsgeerte en Godgeleerdheid. Deze laatste, die zich vooral in *Duitschland* ophielden, zoeken nog steeds met vlijt om den steen der wijzen, hopende dien éénmaal te zullen vinden. De ingewijden, die Vrijmetfclars zijn, dragen inzonderheid roem op den ouden naam van Theosofen, waarin de eerste volgers van BÖHME zulk eene eestelden. En deze ingewijden meenen, dat die naam vooral hun toekomt, als die zich bezig houden met eene nadere kennis van God, welke zij op de ladder der natuur, gelijk zij zich uitdrukken, willen magtig worden. De vereeniging der Rozenkruizers met de Vrijmetfclars, die ten jare 1777 begonnen is tot stand te komen, heeft zich langs bedekte wegen, door toedoen van eenige fortunmakers, zoo toegedragen, dat het bedrog, waarmede dezen den ligtgeloovigen Vrijmetfclars groote sommen gelds hebben afgetroggeld en nog mischien af-

na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.
 ———
 Vervolg.

na C. G. aftroggelen, aan alle kanten uitkijkt (*). Wij gaan
 Jaar 1552. tot eene andere soort van menschen over, die, in-
 tot 1700. dien zij allen met den naam van bedorvene Mystie-
 ken niet bestempeld kunnen worden, nogtans als
 aan hen verzwagerde Dweepers mogen beschouwd
 worden.

Berigt van
 eenige
 zooge-
 noemde
 valsche
 Profeten.

Voorëerst komen hier in aanmerking eenige val-
 sche Profeten, die, in de eerste helft der zeven-
 tiende eeuw, de aanstaande veranderingen der we-
 reld en der kerke voorspelden, als daar waren JO-
 HAN KOSTER, in *Silesië*, NIKOLAAS DRABIC, een
Moraviër, CHRISTIANA PONIATORIA, eene vrouw,
 en anderen. Zij voorspelden niets minder, dan den
 geheelen ondergang van het huis van *Oostenrijk*,
 den volkomensten val van den Pausfelijken Stoel,
 de algemeenste bekeering van de Heidenen, de Jo-
 den en Mohammedanen. Deze toekomstige gebeur-
 tenissen werden onderscheidenlijk en tevens in eenen
 goeden zamenhang aan hen vertoond in gezigten
 en openbaringen, die niet anders, dan Goddelijk,
 naar zij voorgaven, konden zijn. Bedrogene en
 anderen ter goede trouw bedriegende menschen! die
 verdienden, dat men hun den mond boeide, om
 de dwaasheden hunner inbeelding niet uit te bazui-
 nen, en de hand bond, om die op papier te bren-
 gen; maar die niet verdienden, dat men hen in
 gevankenis wierp, en hun het hoofd voor de
 voe-

(*) De toedragt dezer zaak is omstandiglijk door ons
 verhaald in de *Gesch. der Chr. Kerk in de acht. eeuw*,
 X D. bl. 249-277.

voeten legde. Dit is evenwel gebeurd. KOSTER na C. G.
 werd ongeveer het jaar 1630 in hechtenis genomen, Jaar 1552.
 en daarna gebannen; maar DRABIC, die reeds ten jare tot 1700.
 1628 van zijnen post, als Predikant bij de Luther-
 schen, was afgezet, doch, daardoor niet afgeschrikt,
 voortvoer met zijne profetiën, werd eindelijk, reeds
 een grijsaard van omstreeks tachtig jaren, te *Pres-*
burg, in het jaar 1671, onthoofd. Bedrogenen en
 geenszins opzettelijke bedriegers schijnen deze men-
 schen geweest te zijn. Anders toch had JOHAN
 AMOS COMENIUS, een beroemd Theologant onder
 de Hervormden in *Polen*, aan de voorspellingen van
 deze menschen niet zulk eene waarde kunnen hec-
 ten, dat hij ten jare 1657 dezelve bij een verza-
 melde en in het licht gaf (*). Zij hadden, het is
 waar, den Keizer naar de kroon gedongen, door
 het volk wijs te maken, dat die eerlang van
 des Monarchs hoofd vallen moest, en het volk dus
 tegen de wettige regering mischien hier en daar in
 beweging gebragt. Doch zij waren, op het hoogst
 genomen, als bedrogenen, slechts krankzinnigen,
 die niet het leven verbeurd hadden, maar, om geene
 onrust meer te stichten, slechts opgefloten dienden te
 worden (†).

Of

(*) De titel was *Lux in tenebris*; naderhand is dit
 werk uitgekomen met vermeerderingen ten jare 1660,
 en 1665.

(†) Men zie over hen SCHRÖCKHS a. w. IV D. bl.
 687, 688, verg. met ARNOLDS *Kirchen- und Ketzer-*
historie, D. III. h. 19; D. IV. afd. 2. N°. 17. en BAY-
 LES *Diction.* art. DRABICIUS en KOSTERUS.

na G. C. Of deze Profeten Böhmisten geweest zijn, blijkt
 Jaar 1552. niet; maar Böhmisten waren in den hoogsten trap
 tot 1700. de Gichtelianen, die ook Profeten waren, het voor-
 Berigt van regt genietende, naar zij meenden, van even als de
 de Gicht- oude Profeten met God te spreken en met hemel-
 telianen. sche openbaringen verwaardigd te worden. Zij heet-
 ten Gichtelianen naar hunnen voorganger JOHAN
 GEORG GICHEL, die geboren was te *Regensburg*
 in het jaar 1638, en overleden is te *Amsterdam* ten
 jare 1710. Zoo ingenomen waren deze Gichtelianen
 met de schriften van BÖHME, dat zij dezelve boven
 de Goddelijke schriften des Bijbels wel durfden te
 verheffen. Trouwens dit is niet te verwonderen,
 daar zij het voetspoor volgden van een' man, die,
 zoo hij blijken heeft gegeven van welmeenendheid,
 waar aan niet te twijfelen is, dan, gelijk de ge-
 waande Profeten KOSTER en DRABIC, in het huis
 der krankzinnigen eene plaats verdiend had. Zulk
 een oordeel toch mag men over een' man strijken,
 die zich beroemde, telkens in den derden hemel op-
 getrokken te worden, waar hij God van aangezigt
 zag en met Hem sprak, en de magt te hebben, om
 sommigen zijner in dwaling gestorvene vrienden uit
 de hel te verlossen en in den hemel te brengen.
 Maar te verwonderen is het, dat onder deze Gich-
 telianen mannen werden aangetroffen van kunde en
 geleerdheid, als daar waren FREDERIK BRECKLING,
 Luthersch Predikant te *Zwolle*, die als zoodanig
 van zijnen post is ontzet geworden, en FRANCIS-
 KUS ROUS, een Engelsch Godgeleerde, bekend door
 zijne *zeven boeken over de Attische Oudheden*, wel-
 ke

ke zich hier in ons Vaderland, bijzonder te *Leyden*, na C. G. vele jaren opgehouden heeft (*).

na C. G.
Juar 1552.
tot 1700.

In ons Vaderland heeft zich derhalve de sekte der Gichtelianen het diepst gevestigd, en van hier Vervolg. schijnt zij zich uitgebreid te hebben naar *Duitschland*. Voornamelijk hebben zij zich verzameld in *Berlyn*, *Maagdenburg*, *Quedlenburg*, *Altona*, *Nordhausen*, enz. Één der laatste bevordersaars van het Gichtelianisme was JOHAN WILLEM UBERFELD, een *Westfalenaar*, maar die ongeveer het jaar 1684, zich als koophandelaar te *Leyden* had nedergezet, en aldaar ten jare 1732 overleden is, nadat hij ten jare 1722 uitgegeven had zijne *Praktische Theosofie*, en ook de uitgever was geweest van BÖHMES schriften. Wat de bijzondere leer van GICHTEL en UBERFELD aangaat; zij beweerden, dat de mensch, door het licht der hemelsche SOPHIA bestraald, het hier in dit leven zoo verre brengen kan, dat hij, inzonderheid door zijnen afkeer van het huwelijk, den Engelen in den hemel, ten aanzien van gezindheden en gedragingen, gelijk zij. Van hier zijn ze Engelbroeders genoemd geworden. De verlossing, door CHRISTUS te wege gebragt, meenden zij niet noodig te hebben, daar de mensch uit en door zich zelve geschikt ware, zich zalig te maken. Ook van ligchamelijken arbeid mogt de mensch, billijker wijze, zich verschoonen. Wereldsche bezigheden leidden hem af van het doel der volko-

men-

(*) Van dezen ROUS zie men verder mijne *Geschn. der Chr. Kerk in de acht. eeuw*, X D. bl. 324-325.

na C. G. menheid, hetwelk hij in het oog moest houden.
 Jaar 1552. De Gichtelianen waren in twee klasfen of rangen
 tot 1700. verdeeld. De eerste klasfe droeg den naam van
 Volmaakten of Priesters. Dezen moesten de strenge
 zedeleer, in allen deele, ftiptelijk beoefenen, en
 konden een gemakkelijk leven leiden; want de an-
 dere klasfe, die Onvolmaakten of Vleefchelijke broe-
 ders heetten, zorgde voor hen, die op den boven-
 ften trap der gemeenfchap ftonden. Deze Onvol-
 maakten mogten in het huwelijk treden, een hand-
 werk drijven en allen arbeid verrigten. Op het ge-
 bed der Volmaakten zegende God uitermate derzel-
 ver bezigheden; en even daarom waren zij ook ver-
 pligt, om den anderen bij te ftaan, en rijkelijk van
 al het noodige te verzorgen (*). Na UBERFELDS
 dood is de gansche fekte der Gichtelianen langza-
 merhand bijkans uitgefcorven; bijkans, fchrijf ik,
 want voor eenige weinige jaren heeft zij andermaal
 weder zich laten zien in *Oberland*, eene provincie
 van *Duitschland* (†); welke gevolgen deze nieuwe
 verwakking daar hebben zal, moet de tijd leeren;
 zij had daar plaats, het gene de meeste verwonde-
 ring verdient, onder de voornaamften des lands.

Berigt
 van de
 Schwenk-
 feldters.

Tot de bedorvene Myftieken behoorden ook, in
 zeker opzigt, de *Schwenkfeldters*, welker gevoelens
 breedvoerig voorheen zijn opgegeven (§). Hier al-
 leen

(*) Zie mijne *Gefch. der Chr. Kerk in de acht. eeuw*,
 X D. bl. 322-329.

(†) Zie mijn Vervolg op SCHMIDS *Kort Begrip der
 Christel. Kerkgefchiedenisfe*, II D. bl. 292, 293.

(§) Zie D. XXIII. bl. 160-166.

leen zij melding van hen gemaakt, om te berigten, dat de gemeenschap van deze Christenen zich eigenlijk in *Silezië* gevestigd had, maar van daar zich heeft uitgebreid door *Boheme*, het graaffchap *Glatz*, het kanton van *Zurich* en elders. Zij bestaan daar nog. Doch in *Silezië* hebben eenigen ten jare 1739, door de kracht van een keizerlijk edikt gedwongen, zich met de Lutherfchen vereenigd. Maar ook hebben te dien tijde eenige huisgezinnen zich naar *Penfylvanië* en *Noordamerika* begeeven, waar zij nog heden eene bijzondere fekte uitmaken (*).

na C. G.
jaari 1552.
tot 1700.

Merkwaardig waren in de zeventiende eeuw inzonderheid de Labadisten, dus geheeten naar eenen JEAN DE LA BADIE, een' hervormden Predikant, eerst te *Montauban*, vervolgens te *Geneve*, naderhand te *Middelburg* in *Zeeland*, en eindelijk te *Vere*. Hier ten jare 1669 zijnen post nedergelegd hebbende, vertrok hij met velen zijner aanhangers naar *Amsterdam*, om aldaar eene van de hervormde kerk afgezonderde gemeente, die uit geene andere leden, dan waarlijk wedergeborenen, bestond, te stichten. De hervormde kerk konde, zijns inziens, niet meer de ware kerk genoemd worden; zij hadde hare reinheid verloren. De eenige ware, algemeene, christelijke kerk, bestond uit een klein hoopje volks, hetwelk hij bij een vergaderen wilde uit alle christelijke gezindheden. Begripen, eenen Myftiek volkomen waardig! Te *Amsterdam* was het verblijf der

Van de
Labadisten.

(*). Verg. mijne *Gefch. van de Chr. Kerk in de achtte eeuw*, X D. bl. 303-309.

na C. G der Labadisten van korten duur. Zij vertrokken in
 Jaar 1552 het jaar 1670 naar *Hervort*, en in het jaar 1672
 tot 1700. naar *Altona*, en eindelijk van daar naar het in
Vriesland gelegen dorp *Wieuwerd*, waar zij sedert
 den zomer van het jaar 1675 tot omstreeks het
 jaar 1732 een bestendig en vreedzaam verblijf heb-
 ben gehad. Als leermeesters der gemeente aldaar dien-
 den PETRUS DU LIGNON en PETRUS YVON, beide
 geleerde mannen. De laatste was Waalsch Predi-
 kant te *Middelburg* en DE LA BADIËS ambtgenoot
 geweest. In de gemeente der Labadisten bevonden zich
 mede vier voormalige Hervormde Predikanten, namelijk
 JOHANNES HASENAAR, voorheen Predikant te *Brits-
 werd* en *Wieuwerd*, en BALTHASAR COLERUS, voor-
 heen Predikant te *Nyega* en *Elahuizen*, beide door
 de Klasfis van *Sneek*, wegens hunne gevoelens,
 van hunne posten ontzet, voorts PETRUS DITTEL-
 BACH, voorheen Predikant te *Nendorp* in *Oostvries-
 land*, en COPPER, voorheen Predikant te *Duis-
 burg*; die beide van hunne bediening vrijwillig af-
 stand hadden gedaan. Lid van de gemeente was
 ook de geleerdste vrouw, welke ons Vaderland im-
 mer gekend heeft, de beroemde ANNA MARIA VAN
 SCHURMAN, die van haar een en zestigste jaar tot
 haar zeventigste met de Labadisten eerst rond-
 gezworven, en naderhand te *Wieuwerd* gewoond
 heeft, waar zij ten jare 1678 overleden is. Na dat,
 op hoog bevel van de Staten van *Vriesland*, eene
 onderhandeling had plaats gehad over de voornaam-
 ste punten der hervormde godsdienstleer tusfchen
 den gemelden YVON en den beroemden Hoogleeraar
 der

der Godgeleerdheid te *Franeker*, HERMANNUS WIT-
 SIUS, waren deze beiden het in de hoofdzaak eens
 geworden, en werd uit dien hoofde den Labadisten
 toegestaan, dat zij, met het laten luiden der klok,
 openlijk hunnen godsdienst mogten verrigten, de
 ondertrouwd en in den huwelijken staat mogten be-
 vestigen, enz. Door dezen weg kreeg derhalve de
 gemeente der Labadisten te midden van de her-
 vormde kerk een gansch afgezonderd bestaan. In
 de daad vele Predikanten, zoo buiten, als binnen
 de provincie van *Vriesland*, vele geleerden uit al-
 lerlei standen, vele beschaafde lieden in allerhande
 klasfen geraakten aan het slijngen, in twijfel staan-
 de, of zij de openbare hervormde kerk verlaten,
 en tot de Labadisten overtreden zouden, of niet.
 Onder dezen was de vermaarde WILLEM BRAKEL,
 Predikant te *Rotterdam*, BERNARDUS SWALUE, ver-
 maard Doctor in de Geneeskunde te *Leeuwaarden*;
 SAMUËL RACHEL; Hoogleeraar in de Regten te
Kiel, en meer anderen. Wijd en zijd had zich de
 invloed dezer gemeenschap uitgebreid door hare zen-
 delingschappen en door hare briefwisselingen. Doch
 het gene de menschen over het geheel weêrhiel,
 om zich van de openbare kerk aftefcheuren, was,
 dat zij dan hun goed en have verkoopen, en alle
 hunne bezittingen in den schoot der Labadistische
 gemeenschap overdragen moesten; dat zij de banden
 van bloedverwantschap verbreken, mannen hunne
 vrouwen, vrouwen hare mannen, ouders hunne
 kinderen, kinderen hunne ouders, die niet bekeerd
 waren, verlaten, alle zamenleving met menschen,

na C. G. die niet tot de gemeente behoorden, affnijden, en
 Jaar 1552. geheel van het bestuur der afgezonderde kerk af-
 tot 1700. hankelijk moesten zijn. Hier toe konden slechts
 weinigen besluiten; van waar het dan ook gekomen
 is, dat de gemeente der Labadisten zeer klein bleef.
 Het getal harer leden beliep niet boven de hon-
 derd, waaronder zelfs vele vreemdelingen waren,
 als *Franschen*, *Duitschers* enz. Ongelijk veel groo-
 ter daarentegen was het aantal der zulken, die, met
 de Labadisten éénsgevoelend zijnde, te *Wieuwerd*
 af en toegingen, om geestelijk voedsel te halen, dat
 aan anderen mededeelden, en de hervormde gemeen-
 ten in onrust bragten. Evenwel na den aanvang
 der achttiende eeuw verminderde de gemeente zeer in
 aantal van leden, en ongeveer het jaar 1732 was
 zij zoo goed als uitgestorven. Één der langstle-
 venden was KOENRAAD BOSMAN, die alleen als
 leeraar overbleef, en naar *Leeuwaarden* met de wo-
 ning vertrok, waar hij ten jare 1744 overleden is.
 Te *Amsterdam* en elders hadden ook de Labadisten
 hunne huizen, waar zij in een klein gezelschap za-
 menkwamen. Ook naar *Amerika* hadden zij hunne
 zendelingen afgevaardigd, die aldaar in onderschei-
 dene oorden gemeenten stichtten. Maar alle deze
 inrigtingen hebben geen diepen wortel gefchoten;
 zij zijn zeer spoedig weder geheel verdwenen.

De bijzondere gevoelens van de Labadisten wa-
 ren wel niet zoo geheel buiten den haak, als die
 der meeste Mystieken, maar kwamen er toch mede
 overeen in die opzigt, dat zij rustten op de bij-
 zondere verlichtingen en openbaringen van den Hei-
 li-

ligen Geest, die een' Christen de Godheid deden genieten, en volmaakt onverschillig deden zijn omtrent het gene in de wereld gebeurde, indien God maar verheerlijkt werd. Het Bijbellezen was uit dien hoofde niet zeer noodig; altoos men diende minder acht te geven op de letterlijke beteekenis der woorden, dan op de inwendige openbaringen van Gods Geest. Het geloof rustte niet op de uitspraken des Bijbels, maar op de bevinding van den Heiligen Geest. Wijders, God had een verbond opgericht alleen met de zoogenoemde vromen, en wel zulken, die, naar zekere kenmerken, bestaande in bijzondere werkzaamheden en afwielende gestalten, alleen voor vromen gehouden konden worden. Dezen mochten ook alleen ten Avondmaal gaan. De kleine kinderen der geloovigen mochten ja gedoopt worden, maar het ware toch bet^{er}, dat men met den doop wachtte, tot dat er jaren van onderscheid en blijken van geloof in ^{en} mensch waren, die zelf dan belijdenis van ^{en} godsdienst konde afleggen. De doop der be^{iden} was van meer kracht (*).

In het laa^{te} der achttiende eeuw, ten jare 1680, Van de verwekte^{re} onsgelijks, in ons Vaderland, vooral in Ver^{schor} de ^{er} vintie Zeeland, veel opziens de zich van de risten. ^{vormde} kerk afgezonderde Verschoristen of He-
breeu-

(*) Over de Labadisten, hunne geschiedenis en gevoelens zie men mijn uitvoeriger verflag in de *Letterk. Gesch. der Syst. Godgel.* III D. bl. 75-82, 107-112, en in de *Gesch. der Chr. Kerk in de achtt. eeuw*, X Deel, bl. 388-423.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

breeuwen, zoo genoemd naar eenen JAKOB VER-
SCHOOR, die, geboortig van *Vlissingen*, kandidaat
was der heilige bediening bij de Hervormden, en
de studie der Hebreeuwſche taal aanpreeſt, als hoogst
noodzakelijk voor elken Christen, die zalig wenschte
te worden. De gevoelens, door deze ſekte verde-
digd, waren met Spinozistiſche dwalingen doormengd
en kwamen hierop neder. „Alles, wat gebeurt,
is noodlottig en noodzakelijk; God zelf is niet vrij;
zijn wil is onderworpen aan de noodzakelijkheid zij-
ner natuur. Tuſſchen zedelijk goed en kwaad is
geen onderscheid. De mensch leeft dus niet onder
de verpligting, om zijn hart te zuiveren en zijn ge-
drag te verbeteren. God heeft geen ongenoegen
over de zonde; want zijne eer wordt door den
zondaar niet beledigd. CHRISTUS heeft dus aan
Gods gerechtigheid niet behoeven te voldoen; door
den dood van CHRISTUS heeft God slechts willen
bewijzen, dat Hij gaarn de zonde vergeeft. Na den
dood van CHRISTUS worden er ja, zelfs geene ei-
genlijke zonden meer begaan van de genen, die ter
zaligheid zijn uitverkoren. De Christen behoeft zich
dus nergens meer over te bekommeren. De ware
aard des geloofs en der bekeering is daarin gelegen
dat iemand, die voorheen een zondaar meende te
zijn, van dit misbegrip teruggekomen, nu een ver-
zekerd en ongeſchokt geloofsvertrouwen op de, in
den dood van CHRISTUS verkregen, vergiffenis van
zonden heeft, en er zich van overtuigd houdt, dat
hij zonder zonde is. De ganſche godsdienst beſtaat
derhalve niet in *doen*, maar in *lijden*. Onder alle
de

de wederwaardigheden dezes levens moet de mensch geduldig en bedaard zijn." **VERSCHOOR** overleed in het jaar 1700, maar zijne volgers bleven nog eenigen tijd over onder het bestuur van deszelfs vriendin **GRIETJE VAN DYCK**, die ten minste in het jaar 1719 te *Rotterdam* nog leefde, als eene openbare lidmate der Remonstrantsche gemeente.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

Met 'smans gevoelens vereenigden zich ten zelfden tijde de Hattemisten, dus geheeten naar **PONTIAAN VAN HATTEM**, Predikant te *Philippeland in Zeeland*, maar die, wegens zijne wanbegrippen, ten jare 1683, van zijnen post werd afgezet. Als sekten evenwel bleven zij van elkanderen gescheiden. De Hattemisten werkten er op, om in den aanhang van **VERSCHOOR** ingelijfd te worden; maar dit gelukte niet. **VERSCHOOR** zag mischien, dat **VAN HATTEM** de man was, die met hem het meesterschap over de sekte zoude willen deelen. **VAN HATTEM** stierf ten jare 1706. Gelijk aan **VERSCHOOR** eene vrouw was opgevolgd, ook zoo was, na **VAN HATTEM**'s overlijden, zekere vrouw, onder den naam van Juffrouw **DINA** bekend, en woonachtig te *Zierikzee*, de profetes van de sekte der Hattemisten; welke vervolgens tot medehelper kreeg **GOSUINUS VAN BUITENDIJK**, Predikant te *Schore in Zuidbeveland*, waar hij, ten jare 1711, door den *Zeeuwfchen Cætus*, zijner bediening onwaardig verklaard werd. Tot zelfs na het midden der achttiende eeuw hebben de Hebreewen en Hattemisten, die eindelijk toch onder elkanderen vermengd geraakten, hunne sluipvergaderingen in onderscheidene steden van ons vaderland, inzon-

Van de
Hattemis-
ten.

na C. G. derheid van *Zeeland* en *Holland*, gehouden, vele
 Jaar 1552. Hervormden steeds tot zich lokkende, en van de
 tot 1700. openbare godsdienstbijeekomften aftrekkende. Onder hen maakten zich als voorgangers berucht JAKOB BRIL, MARINUS BOOMS, HENDRIK WOUTELAAR, JAKOB ROGGEVEEN en anderen. Bijzonderlijk was te *Leyden* ongeveer het jaar 1733 bij deze sekte vermaard zekere vrouw, MARIA VOS, tot welke de Hebreuwen en Hattemisten dikwêrf van elders heen reisden, om door haar gesicht te worden, en hare orakelspraken in het hart te bewaren. Eindelijk zijn na het jaar 1760 deze menschen, langzamerhand van Spinozistische wangevoelens gezuiverd zijnde, onder de overige Mystieken verdwenen. Evenwel meent men nog heden hier en daar in de hervorunde kerk bij sommigen, die tot het Mystieke overhellen, en zelfs bij zoodanige leeraars, die hen daarin stijven, van de kenmerkelyke begrippen dier sekte nog het eene en andere te kunnen ontdekken (*).

Onder de bedorvene Mystieken van dit tydperk hebben zich, zonder eene sekte te hebben willen of kunnen sichten, vermaard gemaakt ANTOINETTE BOURIGNON DE LA PORTE, geboortig van *Rysfel*, en na vele omzwervingen overleden te *Franeker*, ten jare 1680; PETRUS POIRET, een man van uitgebreide geleerdheid, die veel geschreven heeft eerst als

(*) Over deze sekte zie men verder mijne *Geschiedenis der Chr. Kerk in de achtt. eeuw*, VII. bl. 290-302. en X D. bl. 424, 425; en vergelijkte men mijne *Geschied. der System. Godgel.* II D. bl. 204-295.

als een overdrijvende Cartesiaansche Wijsgeer, na-
 derhand als een Mystieke Theofoof, overleden te na C. G.
 Jaar 1552.
 tot 1700.
Rhynsburg, bij *Leyden*, ten jare 1719; GOTTFRIED
 ARNOLD, Koninklijk Pruisfische Inspector te *Perle-*
burg, overleden ten jare 1714; JOHAN WILLEM PE-
 Tersen, Superintendent te *Lunenburg*, overleden ten
 jare 1727, JOHAN GEORG ROSENBACH, en eenige
 anderen (*).

(*) Breedvoerige berigten van deze allen, uitgezon-
 derd A. BOURIGNON, zie men in mijne *Kerkel. Gesch.
 der achtt. eeuw*, D. X. bl. 512-548. En van A. BOU-
 RIGNON en haren vriend POIRET mijne *Gesch. der System.
 Godgel.* III D. bl. 41-61.

 VIJFDE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE OOSTERSCHE OF GRIEKSCHE
KERK, NA DEN VREDE VAN PASSAU, TOT DEN
AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

EERSTE HOOFDSTUK.

*Geschiedenis van de zoogenoemde regtzinnige
Grieksche kerk.*

na C. G. De Oosterfche of Griekfche kerk, in hare uitge-
Jaar 1552. trektheid befchonwd, wordt verdeeld in twee voor-
tot 1700. name partijen, waarvan elke derzelve weder in af-
Inleiding. gezonderde genootfchappen gefcheiden is. Zij wordt
verdeeld in eene regtzinnige en eene onregtzinnige
kerk; welke laafte zelve gaarn den naam wil voe-
ren van Oosterfche Christenen, als verspreid zijnde
in de Oosterfche gewesten, en uit dien hoofde op
dien naam dan ook eene bijzondere aanspraak heeft.

De zoogenoemde regtzinnige kerkgemeenfchap der
Griekfche Christenen geeft voor de oude christelijke
godsdienstleer der eerste Bifchoppen van *Konftanti-
nopol* zuiver bewaard te hebben. En dezen, om die
reden, er op gefield, dat zij, boven hunne overige
broeders in het Oosten, de regtzinnige kerk geheten
worden. Deze regtzinnige Griekfche kerk beftaat
uit twee bijzondere gemeenfchappen. De eerste on-
der-

derwerpt zich aan het geestelijk bestuur van den na C. G.
 Bischof, die zich te *Konstantinopel* gevestigd Jaars 552.
 houdt, en federt het midden der vierde eeuw den tot 1700.
 eernaam van Patriarch draagt. Dezelve is verftrooid
 door een groot gedeelte van *Griekenland* en de
 Griekfche eilanden, en verfcheidene andere *Europe-*
fche en *Afiatifche* landfchappen. De tweede kerk-
 gemeenfchap, welke zich van den Patriarch van
Konstantinopel heeft afgefcheiden, heeft hare bij-
 zondere Metropolieten, Aartsbifchoppen en Bis-
 fchoppen. Tot dezelve behooren de inwoners van
 het uitgebreide *Moskovië* of de *Rusfen* en vervol-
 gens de *Georgiërs* en *Mingreliërs*.

De gemeenfchap der Griekfche Christenen, onder Histor-
 het Patriarchaat van *Konstantinopel*, komt hier dan rifch ver-
 vooreerst in aanmerking. Indien eenige kerkgemeen- flag van
 fchap op oudheid roemen moge, zoo is het deze. de Griek-
 Zij is, in vele opzigten, nog dezelfde, welke zij fche
 was in de vierde eeuw, houdende zich aan de Christe-
 befluiten der algemeene kerkvergadering van *Nice*, nen onder
 en *Konstantinopel*. Van kracht zijn trouwens het Patri-
 ook bij haar de befluiten der vijf overige eerfte archaat
 algemeene kerkvergaderingen. Naar hare meening van Kon-
 hebben hare vaderen die befluiten gaaf bewaard, stantino-
 maar de Westersche Christenen dezelve vervalscht. pel.
 In de vierde eeuw fteeg deze kerkgemeenfchap tot
 het toppunt van luifter. Groot was hare uitge-
 breidheid, bloeiend haar toefland, vermogend haar
 invloed op de overige deelen der chiftelijke kerk.

ma. Oosterfche en Westersche kerken trouwens
 toen éne gemeenfchap uit; doch onder

na C. G
Jaar 1552
tot 1700

KONSTANTIJN *den Grooten* was de oppermagt te *Konstantinopel* vereenigd onder den hoog gezag hebbenden Bisfchop dier stad, voor wien de Bisfchop van *Rome* uit den weg moest gaan. Maar wat is er van haar geworden? Zij werd in de zesde eeuw afgefcheurd van de Westersche kerk, door den wederzijdschen naijver der toenmalige Bisfchoppen van *Konstantinopel* en *Rome*, die elkanderen niet verdragen konden. In de negende eeuw klom de verdeeldheid tot zulk eene hoogte, dat de Bisfchop van *Konstantinopel* zijnen hoog achtbaren ambtgenoot te *Rome* in den ban deed. Nogtans bleven de Bisfchoppen van *Rome* steeds werkzaam, om, ware het mogelijk, de fcheiding te heelen. Voorflagen daartoe werden nog gedaan door Paus EUGENIUS, op de kerkvergadering te *Florence*, in het jaar 1438, en door deszelfs opvolger NIKOLAUS *den vijfden*, ten jare 1450. Maar alle die pogingen hadden eenen vruchtloozen uitflag. Kort daarna, ten jare 1453, werd *Konstantinopel* te water en te lande door de Turken belegerd en ingenomen. De flag, daar door aan de Oostersche kerkgemeenschap toegebracht, was allernoodlottigst. Niet alleen werd eene vereeniging tusfchen haar en de Westersche kerkgemeenschap ondoenlijk gemaakt, maar ook de eerste, op zich zelve beschouwd, buiten allen staat gesteld, om het hoofd om hoog te houden. Door de zwaarte van al het lijden, dat in eene ontzettende woede de Turksche tirannie over haar bragt, als verpletterd, zonk zij weg in eene laagte van de smartelijfste wederwaardigheden, die federt het midde vijf-

Vijftiende eeuw hebben voortgeduurd tot heden toe. na C. G. Jaar 1552, tot 1700.
 Zij heeft door alle die tijden heen gekromd gelegen onder het juk der dwingelandij, dat haar was opgelegd. Gehaat waren de Griekſche Christenen bij de Mohammedanen, gelijk de eerſte Christenen bij de Joden, en daarna bij de Heidenen. Alleen het onderscheid was, dat, hetgene de eerſte Christenen niet hadden kunnen doen, daarentegen de Griekſche Christenen de bloedigſte vervolgingen konden afkopen. De bijzondere vrijheid van godsdienst kostte hun jaarlijks onberekenbare geldſommen.

Waren derhalve de Griekſche Christenen door de Vervolg.
 Turksche overmagt zoo niet gedrukt, hoe ligtelijk zouden zij bij de herleving der wetenschappen in de zestiende eeuw tot een volk zijn gevormd geworden, gelijk aan dat der oudè Grieken, hetwelk in de geschiedenis voor het verlichtſte gedeelte des menschsdoms van zijnen tijd bekend staat! Maar nu heeft de onderworpenheid der Griekſche Christenen aan den ijzeren ſcepter van het Turksche Despotisme hen zoo gedwee gemaakt, dat zij geene de minſte beweging hebben durven ondernemen, om aan wetenschappelijke oefeningen, ter vorming van hunnen geest, bij een ijverig onderzoek der waarheid, in ernst de hand te slaan. Nog munten zij, gelijk hunne vroege voorvaderen, uit in gezonde gaven van verſtand. Zij zijn vlug van aard, vernuftig, ſcherpzinnig, ſchrander. Maar het vermogen, om bij een bedaard nadenken over belangrijke onderwerpen juist te oordeelen, ſchijnt door de overheerſching der Turken in hen geheel gekrenkt te zijn.
 Het

na C. G. Het vuur van hunnen geest schijnt daar door zoo
 Jaar 1552. geheel uitgebluscht te zijn, dat zij, in het stuk van
 tot 1700. den godsdienst, zich als geblinddoekt door hunne
 Priesters laten bij de hand leiden, en dezen door
 hetzelfde gebrek verzwakt, hun verstand onder het
 overmatig gezag der kerkvaderen gevangen geven (*).

Vervolg. De Griekſche kerkgemeenſchap werd, gedurende
 het tijdperk, waarvan wij de geſchiedenis thans
 ſchrijven, nog, gelijk voorheen, beſtuurd door vier
 Patriarchen, dien van *Konſtantinopel*, dien van
Alexandrië, dien van *Antiöchie* en dien van *Jeru-
 zalem*. De drie laaſten hebben veel van hun vroe-
 ger gezag verloren. Alleen de eerſte heeft nog veel
 van hetzelfde behouden; zelfs heeft hij aan het Turk-
 ſche hof nog een groot deel van het genot der eere,
 hetwelk hem voorheen aan het Chriſtelijke hof der
 keizeren vergund werd. Maar deze heerlijkheid
 komt hem zeer duur te ſtaan. Hij wordt tot Patri-
 arch gekozen niet uit dat gedeelte der geestelijkheid,
 dat uitſteekt in geleerdheid, in wijsheid en gods-
 vrucht, maar uit dat gedeelte, hetwelk uitblinkt in
 overvloed van ſchatten en rijkdommen. De Patriar-
 chale waardigheid kan door niemand ooit verkregen
 worden dan voor geld en goed. Die het meeste
 biedt, wordt tot dezelve verheven. Het regt van
 verkoop heeft zich het Turkſche hof aangematigd,
 dat dus de hoogſte ſommen vraagt, en na eene han-
 deldrijvende overeenkomst het eindelijk bedongene
 er-

(*) Verg. mijne *Geſch. der Chr. Kerk in de acht.
 eeuw*, XI D. bl. 1-19 en 118 en 119.

erlangt. En evenwel zit de Patriarch niet vast op zijn zetel. Indien na verloop van eenigen tijd een andere rijke Prelaat hooger bod doet, wordt het koopverdrag met den bewindhebbenden Patriarch verbroken; hij wordt van zijne waardigheid, die hem zoo veel gouds gekost heeft, ontzet, en de andere, die hem in veelheid van bezittingen, ten minste in grooter stoutmoedigheid schijnt te overtreffen, er op geplaatst. Behalve dit is de Patriarchale waardigheid van de menigvuldige inkomsten, welke zij geeft, niet zeker. De Turksche Grooten, indien zij gebrek of graagte naar geld hebben, vorderen telkens van den Patriarch zoo veel als zij voor hun belang noodig hebben, of de hebzucht begeert; en de Patriarch is meestal genoodzaakt de eischen, hoe hoog ook dikwerf, intewilligen.

Onder de Patriarchen van *Konstantinopel* muntte Vervolg. wegens geleerdheid, opgeklaardheid in denken en braafheid van hart, gedurende dit tijdperk, het meest uit CYRILLUS LUKARIS, geboortig van *Kreta*, die ten jare 1621 tot deze waardigheid verheven werd. Hij had den grondslag zijner studiën gelegd te *Padua*, dezelve verder voortgezet in *Venetië*, en vervolgens zich eenigen tijd opgehouden te *Geneve*, voorts in *Engeland* en in andere Proteflantsche landen, waar hij eene groote geneigdheid voor de godsdienstbelijdenis der Proteflanten, bijzonderlijk der Hervormden, kreeg. Dit bleek vooral naderhand ten jare 1629 uit zijne, toen in het Latijn opgestelde, en aan de Hervormde Geestelijkheid in *Zwitserland*, *Engeland* en ons Vaderland gezonde-

na C. G. ne *Christelijke Geloofsbelijdenis*. Evenredig aan het
 Jaar 1552. groot genoeg van de Protestanten over deze *belij-*
 tot 1700 *denis*, was de straks ontvlamde nijd der euvelaar-
 dige *Jesuiten*, die zich aan het Turksche hof nood-
 zakelijk hadden weten te maken, en 's keizers magt
 op het volk dermate in beweging bragten, dat de
 Protestantschgezinde Patriarch tot viermalen toe van
 zijne waardigheid, telkens met de straf van balling-
 schap, ontzet werd. Hij was namelijk telkens weder
 in zijnen post hersteld, zoodra 's mans vrienden, daar-
 toe in staat gesteld, zoo men meent (*), door den
 Nederlandschen gezant aan het Turksche hof, KORNE-
 LIS HAGA, ieder reis het ten uitvoer gebragte vonnis
 met groote geldsommen hadden afgekocht. Eindelijk
 werd ten jare 1638, toen HAGA, wiens invloed aan het
 Turksche hof zeer groot was, grooter ten minste,
 dan dat van den Engelschen en Franschen gezant,
 naar het vaderland was teruggekeerd, de onge-
 lukkige man, van 's rijks verraad beschuldigd zijn-
 de, op des keizers last, heimelijk te scheep ge-
 bragt, even als of men hem weder in ballingschap
 zoude wegvoeren, maar zoo dra men van land was
 gestoken, door den scherprechter geworgd en in zee
 geworpen.

Vervolg. Één zijner heftigste vijanden, mischien wel de
 heftigste, CYRILLUS VAN BERRHÆA, die den ramp-
 spoedigen Patriarch den dood had berokkend, ont-
 ving, als deszelfs onmiddellijke opvolger, loon naar
 werk. Hij stapte op den Patriarchalen Stoel; maar,
 ge-

(*) Zie SCHRÖCKHIS a. w. V D. bl. 403.

na C. G. zijn ambt in het jaar 1646. Zijn voorbeeld werd
 Jaar 1552. gevolgd door den Patriarch van *Jeruzalem*, DOSI-
 tot 1700. THEUS, die in eene Synode, ten jare 1672 gehou-
 den, de leer der Protestanten verdedigde, als het
 meest overeenkomstig met de algemeene belijdenis
 van de Griekfche kerk, en hierin bijval kreeg van
 vele Bifchoppen en zeer vele gewone Geestelijken.

Men ziet uit dit korte verhaal van de lotgevallen
 der Konftantinopelfche Patriarchen aan de eene zij-
 de, welke roem en eerezuchtige oogmerken hen dre-
 ven, om zich tot hoofden van hunne kerkge-
 meenfchap, de een boven den anderen te verhef-
 fen, maar aan de andere zijde, hoe deze zelfde
 Patriarchen, ten aanzien van de godsdienstleer hun-
 ner gemeenfchap, in flingeringen waren, en, hadden
 sommigen hunner het kunnen bewerkftelligen, zich
 misfchien gaarn met hunne onderhoorige geestelijken
 en leeken zouden gefloten hebben aan de gemeen-
 fchap der Protestanten. De Jefuiten, verhaalden
 wij, waren het, die door hunne listige, bedekte en
 onvermoeide werkzaamheden, om zulks voor te
 komen, er de grootfte hinderniften in wierpen. Waar
 hebben toch dezen niet al hunnen invloed gebruikt
 en misbruikt! De Roomsche Paus zond door ge-
 heel *Griekenland* en het *Oosten* van tijd tot tijd
 zijne afgevaardigden, die de leer der kerk allerwege
 voortplantten, en ook in de daad met een goed
 gevolg gansche gemeenten hier en daar vergaderden,
 die van de Griekfche kerkgemeenfchap of in allen
 of in eenigen deele afvielen. De meeste van deze
 afgevaardigden waren leden van het genootfchap der
 Je-

Jesuiten, die de kunst verstonden, om, gelijk hunne na C. G. broeders in *China*, zoo ook te *Konstantinopel* aan Jaar 1552. het hof bij den Keizer zich noodzakelijk te maken, tot 1700. en door hunnen invloed op dezen alles, wat hunne oogmerken scheen te kunnen bevorderen, naar hunnen wil stuurden. Vervuld met de steeds levender wordende hoop van eenmaal de Oosterfche kerkgemeenschap aan den Stoel van den Opperbischop der Westersche kerk te onderwerpen, was elke Oosterfche Prelaat, bij wien men eene ware of fchijnbare nadering tot het Protestantisme slechts vermoedde, hun een leeuw op den weg, die met listig beleid gevangen en met kloeken moed moest worden afgemaakt. Van daar, dat eene, misfchien van fommige Patriarchen wel gewenschte, vereeniging volftrekt onmogelijk was.

Wat de algemeene leer der Griekfche kerkgemeenschap aangaat, deze kan het best worden gekend uit de openbare geloofsbelijdenis, welke, ongeveer het jaar 1642, door PETRUS MOGILAS, Metropoliet te *Kiow*, in *Poien*, aan de *Moskovifche* grenzen, in het Grieksch en in het Latijn opgefteld, en vervolgens ten jare 1643 door de vier Griekfche Patriarchen, ook door de Griekfche geestelijkheid in *Rusland* als een algemeen Symbolisch fchrift der geheele Griekfche kerk is aangenomen (*). Uit deze

Berigt van de leer der Griekfche kerk.

(*). De titel is, *Regtzinnige geloofsbelijdenis van de algemeene, Apostolifche, Oosterfche kerk*, en in het Grieksch *Ορθόδοξος ομολογία της πίστεως της καθολικής και αποστολικής της ανάλογικής.*

na C. G.
Jaar 1552
tot 1700

ze geloofsbelijdenis ziet men, dat de Griekſche Christenen veel nader aan de Protestanten komen, dan aan de Roomsgezinden. Het meest in aanmerking komen de volgende leerſtukken der Roomsgezinden, die door de Griekſche Christenen verworpen worden, als daar is het leerſtuk aangaande de hooge erkenenis van een zichtbaar Opperhoofd der kerk, die als de Stedehouder van CHRISTUS hier op de aarde met de diepſte onderdanigheid diene geërbiedigd te worden, — het leerſtuk van de onthouding des drinkbekers in het Avondmaal aan de kommunikanten, — het leerſtuk omtrent de ongeoorloofdheid van het huwelijk der Geestelijken, — het leerſtuk van het vagevuur, — en het leerſtuk nopens het verbod aan de leeken, om vele en verſcheidene ſchriften en gedeelten van andere ſchriften des Bijbels te lezen. De Griekſche kerk, 't is waar, vereenigt zich wel, in ſommige hoofdpunten, meer met de Roomsgezinden, dan met de Protestanten; maar die hoofdpunten, als daar is dat nopens het Heilig Avondmaal, enz. worden zoo van hen uitgelegd, dat men daar door verplicht word eene loffelijker getuigenis van hen te geven, dan van de Roomſchen, als welker godsdienstleer ongelijk meer verbasterd is. Allergeweldigst waren ten minſte de meeste Griekſche leeraars van vroeger en later tijd tegen de grove leer der Tranſſubſtantiatie (*). Voorts in alle de overige punten weken zij van de Roomſchen geheel af, éénſtemmig

(*) Conf. JABLONSKI *Inſtit. hiſt. Chriſt.* T. II. p. 260.

mig denkende met de Protestanten; als daar is de leer der regtvaardiging of vergeving der zonde, welke zij toeschrijven aan een opregt geloof, dat vruchtbaar is in goede werken, en als zoodanig door Gods Geest in ons gewerkt wordt, voorts de leer der verkiezing en verwerping, Gods evenbeeld, den val der eerste menschen, de zoogenoemde eifzonde, de dadelijke zonde enz.

In hunnen openbaren eerdienst kwamen de Griek-
sche Christenen weder meer overeen met de Room-
schen. Dezelve werd, gelijk nog heden geschiedt,
geoeffend in de oud Grieksche taal, die van de te-
genwoordige Grieken bijkans maar half verstaan
wordt. Hunne godsdienstige zamenkomsten werden
meer bij nacht, dan bij dag gehouden. Hunne ker-
ken waren dus en zijn nog vol van kandelaren en
lampen, die zoo wel bij dag, als bij nacht bran-
den. Het altaar staat op eene verhevene plaats aan
het oosteinde der kerk; met één woord, alles is
geheel ingerigt naar de wijze der Roomschen, ook
in het, met lezen, vermanen en zingen, toebren-
gen van hulde aan het Opperwezen. Het bedienen der
Mis geschiedde met vele plegtigheden; voor dezelve
werd echter aan de geestelijken nooit eenig bijzon-
der geld betaald. Het gezuurd brood, dat bij het
Avondmaal gebruikt wordt, waren ronde, tweemaal
gebakkene koeken. De wijn werd den kommuni-
kanten zoo wel toegediend als het brood. Een stuk
van het brood werd geofferd aan de heilige maagd
MARIA, maar het brood nooit aanbeden. De
doop werd bediend deels bij indompeling, deels bij

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

besprenging. Het kind werd tot aan den buik ingedompeld, en dan het aangezigt besprengd of begoten. Dadelijk na den doop geschiedde het zogenoemde *vormfel*. Ook ontving dan het kind het avondmaal. De meesté kerkplegtigheden voorts droegen blijken van diep ingeworteld bijgeloof, dat inzonderheid onderhouden werd door jaarlijksche bedevaarten naar gewijde plaatsen, waar voorheen kerken, kapellen of kloosters gestaan hebben, naar graven, welke de beenderen van Martelaren of andere heiligen in zich bevatteden, of naar donkere groeven en holen, waar voornamelijk de godsdienst zijn vermogen nog deed kennen in teekenen van Gods bijzondere verschijning aan de menschen. De meest vermaarde bedevaart is die naar *Jeruzalem*, om het Paaschfeest te vieren, bij het graf van den Zaligmaker. Menigvuldig waren hunne vastendagen; allen te zamen gerekend maakten zij ten weinigte een half jaar uit. En slipt waren zij in het onderhouden van die dagen; wie moord of doodslag beging, deed, naar het gevoelen der bijgeloovige menigte, minder zonde, dan die op een' vastendag vleesch at. En nog heden denkt men onder de Grieksche Christenen in *Turkyë* zoo.

Van het
Monnikenleven
enz.

Het Monnikenleven eindelijk was bij de Grieken bijzonder heilig, en had nog veel van het strenge der Oosterfche ouden, waarvan men zich in de Westersche kerk van eerften aan grootendeels ontdaan heeft. De Griekfche Monniken werden onderscheiden in Kloostermonniken, in Kluizenaars en Heremieten. De kloosters werden het meest gevonden

den op de Prinseneilanden niet verre van *Konstanti- na C. G.*
nopel, op de eilanden van den *Archipel*, op het ^{jaar 1552.}
 eiland *Pathmos*, op de kust van *Natolia*, in of bij ^{tot 1700]}
Jeruzalem, maar bijzonder op de bergen *Athos* en
Sinai. De Monniken, van welke deze kloosters
 vol waren, onderscheidden zich wel door eene stren-
 ge levenswijze, maar geenszins door kunde of ge-
 leerdheid. Hunne onkunde was zoo groot, dat de
 meesten lezen noch schrijven konden; en dat is nog
 heden zoo, schoon sommigen zich op de beoefening
 der wetenschappen sedert het begin der achttiende
 eeuw hebben toegelegd. Voornamelijk mag dit ge-
 zegd worden van de Monniken van den berg *Athos*.
 Ook waren er onder de Grieken in *Turkyë* eenige
 Nonnenkloosters. De Kluizenaars, die *Anachoreten*
 genoemd werden, waren menschen, die het gewoel
 der wereld ontvlugten, en toch in geen klooster
 wonen wilden, maar in een eenzaam staand huis op
 het land hun verblijf hielden, en slechts op feest-
 dagen ter kerke in het klooster kwamen, waaron-
 der zij behoorden. Om hun huis lag een tuin,
 waar zij de vruchten voor hunne keuken verzamel-
 den. Twee of drie arme godzalige menschen hiel-
 den in zulk eene woning den Kluizenaar, die hen
 ondersteunde en voedde, gezelschap. Eindelijk de He-
 remieten, die ook genoemd werden, *Asketen*, maak-
 ten wel het grootste getal uit; zij werden gevonden
 op en aan den berg *Athos*, waar zij met toestem-
 ming der Kloostervoogden, aan welke zij onderdanig
 waren, in eenzame hutten of spelonken woonden,
 en weinig of geen land ter bebouwing hadden.

na C. G. Van de Griekſche kerkgemeenſchap in *Turkyë*
 Jaar 1552, was federt het jaar 1589 gefcheiden de kerkge-
 tot 1700. meenſchap der Ruſfiſche Christenen, ſchoon zij met
 Histo- haar dezelfde godsdienstbelijdenis bleef behouden,
 riſch ver- welke, gelijk wij gezien hebben, door eene onder-
 ſlag van linge overeenſtemming naderhand ten jare 1642 be-
 de Griek- vestigd is geworden. Ten gemelden jare 1589 werd
 ſche kerk in het uit- door den Grootvorst of *Czaar* van *Rusland* FEODOR
 gebreid IRANOWITZ, de Patriarch van *Konſtantinopel*
 Mosko- gedwongen, aan het hoofd der Ruſfiſche kerkge-
 vië. meenſchap een' onafhankelijken Patriarch te plaat-
 ſen, met den rang van vijfden Patriarch der Griek-
 ſche kerk; het geen weldra ten gevolge had, dat
 na het aſtſerven des tijdelijken Patriarchs de be-
 noeming van een' anderen gaaf en geheel door
 den Grootvorst geſchiedde. Aanzienlijk was de
 waardigheid des Ruſfiſchen kerkvoogds. In den
 Senaat zat hij naast den Grootvorst, en gaf over
 allerlei gewigtige raadplegingen den zegen. De
 Patriarch werd dus door het volk geëerbiedigd,
 als met den Grootvorst deelgenoot van de onafhan-
 kelijke regering des rijks. Dit heeft geduurd tot
 ongeveer het jaar 1645, toen na het overlijden van
 den Grootvorst MICHAËL FEODOROWITZ in dezelfs
 plaats optrad FEODOR NIKIHTZ, een zoon van den
 toenmaligen Patriarch. Dus werd het engſte ver-
 band gelegd tuſſchen het rijks en kerkbeſtuur; maar
 het gevolg was, dat van toen aan de latere Patri-
 archen al hun gezag in 's Vorſten handen gaven, en
 aan dezelfs eigenmagtigen wil de uitvoering zelfs
 van de onverſchilligſte ſchikkingen overlieten. Ein-
 de.

delijk deed PETER *de groote*, na den dood van den Patriarch HADRIAAN, ten jare 1702, den stoutmoedigsten stap. Hij behield aan zich de inkomsten zoo wel als de magt van Patriarch. Den titel alleen niet verkiezende te dragen, verklaarde hij zich zelf tot hoofd en bestuurder der kerke. Dus werd het oppertoezigt in kerkelijke zaken gansch en al overgebracht in handen des Keizers, die den Patriarch vertegenwoordigen zoude, en het hoofd was eener kerkelijke raadsvergadering van twaalf leden, zoo van den wereldlijken als geestelijken stand. De Metropolitien, Aartsbisdommen en Bisdommen echter bleven hunne volkomene waardigheid behouden.

Uit dit bericht kan men afleiden, dat er gedurende het tijdperk, waarvan wij de geschiedenis boeken, geene gebeurtenissen van eenig belang hebben kunnen plaats grijpen. Het volk bleef in zijne slavernij ruw en onbeschaafd en onverlicht. De geestelijkheid zelve lag in onkunde en bijgeloof als verzonken. Één' PETER *den grooten* had het volk derhalve noodig, om bij hetzelfde zoodanigen naijver te verwekken, waar door het, de overige Europeische volken volgende, zich op de eerste trappen der beschaving verheffen konde. De daartoe in het werk gestelde pogingen van dien Vorst zijn gelukt, beter dan die van den *Czaar* IWAN WASILJEWITZ, die vier en dertig jaren geregeerd had, tot aan het jaar 1584, en schoon wreed van aard, nogtans met zijn rijk en volk de weldadigste bedoelingen had, maar door in derzelver bevordering de zaak verkeerdelijk aantegrijpen, zich in zijne hoop bedrogen zag. Deze

na C. G. Vorst lokte eene menigte Duitsche en andere vreemde
 J^{JAAR}1552. kunstenaars en handwerkslieden in zijn rijk; hij leg-
 tot 1700. de ten jare 1562 te *Moskow* de eerste boekdrukkerij
 aan. Ten einde hij hierin te beter slagen mogt, zocht hij de gunst der Roomsche Vorsten te winnen; en die gewonnen hebbende, noodzaakten politieke bekommelingen hem ook, ware het mogelijk, de gunst van den Roomschen Paus te winnen. En zoo kwam er tusfchen dezen en hem eene onderhandeling tot stand over het vereenigen van de Rusfische met de Roomsche kerk. Ernstig was deze onderhandeling. Hadde de Bifchop van *Rome* zijne eifchen zoo hoog niet gedreven, als deszelfs karakter doorgaans medebragt, maar met meer beleid of list zijn oogmerk trachten te bereiken, alfchtoon hij den fchranderen Jefuit, ANTONIO POSSEVENO daartoe gebruikte, zoude zich de Rusfische kerk misfchien wel in die van *Rome* hebben laten inlijven. Alleen om den ganschen toeleg te verijdelen, was dit genoeg, dat POSSEVINO er op aandrong, om alle Lutherfchen uit *Rusland* te bannen. Dit was zoo geheel tegen den geest van den Rusfifchen Vorst, wiens genegenheid voor zijn volk verzeld ging met eene regt christelijke verdraagzaamheid jegens anders denkenden in den godsdienst. Hij zag dus aan de zijde van de Oppergeestelijkheid der Roomsche kerk zulk eene heerschzucht en eene zoo groote drift ter vervolging en verdrukking van alle anders gezinden, dat hij weldra de gansche kerkelijke onderhandeling met den Paus afbrak. 's Vorsten ondernemingen mogtans, ter herftelling van de vervallen godsdienst-

zaken in zijn rijk aangewend, hadden echter voor na C. C. zijnen reeds gemelden opvolger FEODOR IRANOWITZ 1801/551. den weg geopend, om ten aanzien van de onafhankelijkheid der Rusfische kerk met een goed gevolg tot stand te brengen het gene hier voor (*) door ons verhaald is geworden. Deze onafhankelijkheid der Rusfische kerk bragt evenwel in den staat der kerke voor het overige geene verandering. Merkwwaardige voorvallen hadden er geene plaats. Gelijk ten aanzien van de algemeen aangenomene godsdienstbelijdenis, zoo ook bleef alles betrekkelijk de geestelijkheid, den openbaren godsdienst enz., hetwelk niet of zeer weinig verschilde van het gene bij de Grieksche Christenen in *Turkyë* door ons is opgemerkt, op den ouden voet (†). Wij kunnen hier dus overgaan tot de geschiedenis van de zoogenoemde onregtzinnige Grieksche kerk.

(*) Bladz. 360.

(†) Zie SCHRÖCKHS a. w. V Deel bl. 373-421; en mijne *Gesch. van de Chr. kerk in de acht. eeuw*, IX. Deel. bl. 1-21.

T W E E D E H O O F D S T U K .

*Geschiedenis van de zoogenoemde onregtzinnige
Grieksche kerk.*

na C. G. **K**ort kan het verhaal van deze geschiedenis zijn.
 Jaar 1552. Tot de onregtzinnige Grieksche kerk werden in de
 tot 1700. eerste plaats betrokken de Nestorianen, herkomstig
 Berigt van van NESTORIUS, een' *Konstantinopelschen* Bischof
 de Nestor- of Patriarch van de vijfde eeuw, wiens leer, zoo
 toria- als zij op verscheidene Kerkvergaderingen te *Seleucia*
 nen. was gewijzigd geworden, eindelijk bepaald werd
 deze te zijn, „ dat in den Zaligmaker twee per-
 sonen waren, welker eene *goddelijk* en zelfs het
eeuwig woord was; welker andere *menschelijk* en
 de mensch JESUS was; dat deze twee personen
 maar één aanzien of voorkomen hadden; dat de
 vereeniging tusfchen den *Zoon van God* en den
Zoon des menschen op het oogenblik der ontvange-
 nis van de maagd voorgevallen was, en steeds
 stand hield; dat men dit echter niet moest aanmer-
 ken voor eene vereeniging van naturen of personen,
 maar enkel van wil en genegenheid, en dat daarom
 CHRISTUS wel zeer zorgvuldig moest onderscheiden
 worden van God, die in Hem, als in Zijnen Tem-
 pel woonde; eindelijk dat men MARIA de moeder
 van CHRISTUS, en niet de moeder van God be-
 hoorde te noemen.” Zeer uitgebreid is deze kerk-
 gemeenschap der Nestorianen; zij is verspreid door

Per-

Perfië, door *Arabië*, door *Indië*, enz. Zij zijn na C. G. een beschaafd Christenvolk, wegens hunne vlijt en werkzaamheid, ten voordeele van den Staat, lofwaardig; ook hun karakter en inborst wordt zeer geprezen. Van de Mohammedanen zijn zij uit dien hoofde altijd niet alleen geduld, maar hoog geacht geworden. Hunne Patriarchen dragen den algemeenen naam van ELIAS, naar een' hunner voorgangers van dien naam, die ten jare 1559 de Patriarchale waardigheid aanvaarde. De Patriarch had en heeft nog zijnen zetel te *Elkosch*, gelegen in het voormalige *Mosopotamië*. ELIAS *de eerste*, door gevoel van zwakheid zijner krachten daartoe genoopt, gaf ongeveer het jaar 1586 aan den Roomschen Paus, SIXTUS *den vijfden*, zijn verlangen te kennen, naar eene vereeniging tusschen zijne en de Latijnsche kerk. Hieruit ontstond eene onderhandeling, die, tusschen ELIAS *den tweeden* en PAULUS *den vijfden*, ten jare 1607 nog werd voortgezet. Maar de eerezucht der Pauzen en hunne geldgierigheid was te groot, dan dat aan dezelve door de Nestorianen voldaan kon worden. Nogtans werden in latere tijden, sedert het jaar 1680, vele Nestorianen door Roomsche zendelingen tot de gemeenschap van derzelve kerk overgehaald, met die vergunning, dat zij het kenmerkelyke van de bovengemelde leer hunner vaders mogten blijven omhelzen. Dezen vereenigden zich onder eenen bijzonderen Patriarch, die te *Amida*, bij de reizigers thans bekend onder den naam van *Diarbeker*, zijnen zetel had, en zijn als zoodanigen bij de overige Nestorianen zeer gehaat. Het grootste deel even-

na C. G.
Jare 1552.
tot 1700.

na C. G. evenwel der Nestorianen is aan hunne belijdenis ge-
 Jaari 552. trouw niet alleen gebleven, maar heeft een' afkeer
 tot 1700. van de Roomfche kerk en derzelve geestelijkheid.
 Tot lof van deze Nestorianen kan men verklaren,
 dat hunne godsdienstleer, over het geheel genomen,
 veel zuiverder is, dan die der overige Griekfche
 Christenen, die zich regtzinnigen noemen, ten min-
 ste zuiverder ten aanzien van bijgeloovige begrippen,
 waarmede dezelve bij dezen bezoedeld is. In de
Indiën zijn de Nestorianen bekend onder den naam
 van ST. THOMAS Christenen, naar zekeren THO-
 MAS, een' *Syriër*, die in de negende eeuw van den
 Patriarch der gemeenschap was uitgezonden, om de
 Indianen, bijzonder die van de *Malabaarfche* kust,
 te bekeeren.

Berigt van
 de Euty-
 chianen.

Behalve de Nestorianen waren in het *Oosten*, ook
 sedert de vijfde eeuw, zeer vermaard geweest de
 Eutychianen, volgelingen van EUTYCHES, Klooster-
 abt te *Konftantinopel*, welke, in de gemelde eeuw,
 de leer der regtzinnige kerk tegen die van NESTO-
 RIUS met kracht willende verdedigen, geheel en al
 in een tegen over gelegen uiterste verviel, en niet
 flechts één' perfoon, maar ook ééne natuur in
 CHRISTUS erkende, en daar door dus ook van de
 regtzinnige kerk afweek. Deze Eutychianen, of,
 gelijk zij ook, naar de door hen omhelsde leer,
 genoemd werden, Monophyfieten, zijn verdeeld in
 Jakobieten en Armeniërs, en in Kopten en Abysfi-
 niërs; van welke de beide eerften in *Azië* en de
 overigen in *Afrika* te huis hooren. Over het geheel
 genomen hebben zij de leer der Christelijke kerk
 ook,

ook, gelijk de Nestorianen, zuiverder bewaard, dan de zoogenoemde regtzinnige Grieken.

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

De Jakobieten werden aangetroffen in *Syrië*, in *Mezopotamië*, *Palestina*, *Cilicië*, *Egypte*, *Armenië* en de naburige landen, en werden gerekend met elkanderen vijftig duizend gezinnen uittemaken, waar van het grootste gedeelte in armoede leefde, en met handenwerk den kost moest winnen. In sommige steden zijn eenigen van hen door den koophandel rijk, en lieden van fatzoenlijken stand geworden. Hun Patriarch had en heeft nog zijne verblijfplaats te *Diarbekr*; aan hem zijn onderworpen, behalve den Primaat, vijf Metropolieten en acht Aartsbisdommen. Er was onder deze Jakobieten een groot aantal van kloosters, door Monniken en Nonnen bewoond, wier levenswijze echter niet zeer streng was. Bijgeloovig waren deze Jakobieten, ook omtrent de gewaande overblijfselen van oude Heiligen, van welke de voornaamste was de Apostel JAKOBUS, naar wien zij zich lieten noemen. Reeds lang genoot deze sekte het voorregt van den Bijbel in hunne landtaal te lezen.

Van de
Jakobie-
ten.

De Armeniërs hadden met de Jakobieten geheel geene gemeenschap, en werden bestuurd door hunne eigene Patriarchen, die, gelijk hunne overige geestelijken, moesten gekozen worden uit de orde van den heiligen ANTONIUS. Zij waren, als zoodanigen, verdeeld onder drie Patriarchen, van welke één, Opperpatriarch zijnde, den naam droeg van *Katholiek aller Armeniërs*, die zijnen Stoel had in het klooster *Edschmiazin*, op de grenzen van *Turkyë* en

Van de
Armenië-
ers.

Per-

na C. G. Perzië. Zeer uitgebreid was en is nog deze sekte
 Jaar 1552. in Groot- en Klein-Armenië, in Tartarië, in
 tot 1700. Rusland en elders, maar het talrijkst zijn zij in
 Perzië en in Aziatisch Turkyë. Bijzonder hebben
 zij zich in de voornaamste koopsteden van Afrika
 en ook van Europa, zoo als, onder anderen, te
 Londen, te Marseille, en ook te Amsterdam ge-
 vestigd. Door het gelukkig drijven van den koop-
 handel waren zij meest wel gestelde burgers van den
 staat, waartoe zij behoorden. Hunne levenswijze was
 uit dien hoofde meer beschaafd, dan die der Jako-
 bieten. Ook was onder hen meer opgehelderde gods-
 dienstkunde, welke zij met een' ingetogen levens-
 wandel verfierden. Zij waren zeer heusche, beschei-
 dene, menschlievende en jegens anders denkenden
 verdraagzame Christenen. Bijzonder waren en zijn zij
 nog den Protestanten genegen, aan welke zij trouwens
 in hunne belijdenis nader komen, dan de overige,
 zelfs de regtzinnige Grieken. Hunne geloofsbelij-
 denis was vrij zuiver (*), als gegrond op den Bij-
 bel, waar van onderscheidene vertalingen op on-
 derscheidene tijden zijn uitgekomen in het Arme-
 nisch. Hunne weinige feestdagen vierden zij met
 groote plegtigheid. Menigvuldig waren daarentegen
 hunne vastendagen, die zeer strengelijk onderhouden
 werden. Met de Roomschegezinden verkozen zij
 gee-

(*) Men vindt die in J. J. SCHROEDER, Theol. Marp.
 Thesaurus Linguae Armenicæ p. 231. en uit denzelven
 overgenomen in mijne Gesch. der Chr. kerk in de acht.
 eeuw, XI D. bl. 272-274.

geene gemeenschap te hebben; nochtans hebben in na C. G.
 latere tijden eenigen zich met dezelve vereenigd, die Jaar 1552.
 eenen eigen Patriarch hebben, welke zijn verblijf tot 1700.
 heeft te *Nacſchiwan*.

De Kopten zijn verspreid niet alleen in *Egypte*, Van de
 maar ook in *Nubië* en de aangrenzende landen. Te Kopten.
Kairo is zoo het schijnt de gevestigde gemeente
 zeer bloeiend en groot; zij bevat er tienmaal meer
 zielen, dan de aldaar zijnde gemeente der regtzin-
 nigé Grieken. De godsdienstleer, welke zij belij-
 den, komt het naast aan die van de Armeniers,
 maar zij hebben er niet zulke opgeklaarde begrippen
 van, als dezen; zij zijn in het algemeen diep on-
 kundig, en leven in eenen zeer beklagelijken toe-
 stand. Hunne godsdienstgebruiken komen ook wel
 het naast overeen met die der Armeniers.

De Abysfiniers behoorden oulings tot de Kopten; De Ab-
 maar de banden der kerkelijke verbindtenis, waar bysfiniers
 door zij aan dezen verwant waren, zijn van tijd tot
 tijd verbroken, zoo dat zij eene op zich zelve
 staande gezindte eindelijk uitmaakten. Hunne gees-
 telijken zijn ontelbaar, die aan het hoofd hebben
 eenen Patriarch, welke zij *Aboena* noemen. Alle
 deze geestelijken zijn zoo onkundig, dat zij naau-
 welijks in staat zijn te lezen. De meestgeoeffenden
 onder hen zijn de Schriftgeleerden, zoo als zij hee-
 ten, die zich bezig houden met het affchrijven van
 den Bijbel. Deze Christenen leiden in *Abysfnië* een
 Nomadisch leven, zwerfende van de eene plaats
 naar de andere, en geheel hunne eigene wetten on-
 derhoudende.

na C. G. Onder, of liever nevens de Nestorianen op de
 Jaar 1552. Malabaarsche kust bevinden zich ook eenige Mono-
 tot 1700. phyfieten, die aldaar mede den naam dragen van
 ST. THOMAS Christenen.

Mono- Voorts worden in het Oosten aan en op den berg
 thelieten. *Libanon* aangetroffen de zoogenoemde Monothelie-
 ten, anders ook geheten Maronieten. Van waar zij
 den naam dragen van Maronieten, is onzeker; doch
 Monothelieten worden zij genoemd, uit aanmerking
 van hun gevoelen, „dat in JEZUS CHRISTUS, na
 de vereeniging dier twee naturen, maar één wil en
 werking ware.” (*)

JOHANNES Eindelijk zij met één woord hier nog melding ge-
 Christe- maakt van de dus genoemde JOHANNES Christenen,
 nen. ook bekend bij den naam van Sabiërs. Deze men-
 schen waren verstrooid onder de Maronieten, gaven
 zich uit voor echte volgelingen van JOHANNES den
 Dooper, zijnde half Joden, half Christenen. Gelijk
 over deze JOHANNES Christenen, zoo ook over an-
 dere godsdienstfekten, die nauwelijks Christenen
 verdienen genoemd te worden, als daar zijn de Je-
 fidiërs, de Drufen, de Kamfi enz., hebben wij el-
 ders onze historifche aanmerkingen medegedeeld (†).

(*) Vergelijk mijne *Gesch. der Chr. Kerk in de achtt.
 eeuw*, XI D. bl. 290-298.

(†) In onze *Gesch. van de Chr. Kerk der achtt. eeuw*,
 XI D. bl. 298-346.

Einde van het vijftwintigste Deel.

INSTITUTE FOR CHRISTIAN STUDIES
TORONTO, ONTARIO, CANADA

